

Jakó Zsigmond, a történettudós

A történettudományban a 20. század óta több síkon erős szakosodás figyelhető meg. Ez leginkább az egyes korszakok feldolgozásánál mutatható ki. Az ókort, a középkort, a kora újkort és az ezt követő időszakokat mások kutatják, sőt az egyes korszakokon belül is megtalálható a specializáció. A magyar történelemtudósok közt pl. ritka, ha egy Árpád-korral foglalkozó a késő középkorról is ír. Az pedig még szokatlanabb, ha a Mohács előtti korszakot vizsgáló az azt követő korszakot is kutatja. Ennek ugyan nálunk megvan a gyakorlati oka, a középkori oklevelek együtt vannak, és viszonylag könnyen, keltezésük alapján megtalálhatók a levéltár digitális adatbázisa segítségével.¹ A kutatás tematikai alapon is kezd szakosodni. Csak néhány példa: politikai történet, intézménytörténet, társadalom- és gazdaságtörténet, kultúrtörténet. Ne is beszéljünk arról, hogy a múlt más ágaival nem történész alapképzést kaptak, hanem irodalomtörténészek, jogtörténészek vagy művészettörténészek foglalkoznak. Egyre nagyobb ritkaság a több korszakkal vagy másfajta témakörökkel egyaránt foglalkozó kutató. Ez nem is csoda, hiszen a szakma alapvető szabályai szerint a történész köteles a feldolgozandó témájához a teljes forrásanyagot, valamint az alapvető szakirodalmat ismerni, ami a gomba módon szaporodó forráskiadványok és tudományos irodalom miatt egy ember számára szinte lehetetlen.

A ritka kivételek közé tartozik a magyar középkor- és koraújkor-kutatók nesztora, a 90 éves Jakó Zsigmond kolozsvári professzor. Igaz, könnyebb helyzetben van, mint a mai fiatal kollégáink, hiszen első művei 66 évvel ezelőtt, 1940-ben jelentek meg, ennyi idő alatt pedig sokkal több időt fordíthatott kutatásra, mint egy ma 35–40 éves. Bibliográfiája futólagos átnézése is mutatja, hogy Jakó professzor pályája kezdete óta legalább annyit foglalkozott a középkorral, mint a kora újkorral, sőt a 18. századdal is, úgyhogy nehezen lenne beskatulyázható egyik korszak kizárólagos kutatói közé.² Ugyanígy nem mondhatjuk azt, hogy csak valamely témával foglalkozott volna, amire alább fogok utalni.

Mégis teljesen világos, hogy két dolog köti össze impozáns életműve valamennyi alkotását: szinte kizárólag Erdéllyel és Magyarország Romániához került részével foglalkozik,³ valamint a források kiadása, értelmezése és az azokra való támaszkodás. Az első magától érthetőnek látszik: a Bihar megyei születésű tudóst saját tágabb pátériája érdekelte kezdettől fogva. Természetesen tisztában van azzal, hogy ez a terület az általa vizsgált korszakokban milyen kapcsolatban állt az anyaországgal, aminek kölcsönhatásait ki is mutatja. Ezért román és kisebb mértékben szász témákat éppúgy kutat, mint magyarokat. Műveiben szigorúan az igazsághoz kötődik, nyoma sincs a nacionalizmusnak. Alkotásai tekintélyes része megjelent románul is, amivel bizonyos mértékben a magyar történettudomány romániai nagykövetének szerepét is betölti, az általa felhasznált magyar művek eredményeit közvetíti az ottani olvasók között, mint ahogy hazai kutatóink gyakran Jakó hivatkozásaiból értesülhetnek a szomszéd ország historikusai eredményeiről. A látszólag különböző erdélyi témák közt azonban tartalmi kapcsolatok is megfigyelhetők, ennek ismertetése előtt azonban sorra kell vennünk ezt a hatalmas szellemi oeuvre-t.

¹ A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. CD-ROM. Arcanum Digitéka 2000.

² Művei bibliográfiáját 1940-től a kilencvenes éves középegig lásd *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor. Kvár 1996. 579–604. Jakó azóta megjelent írásai bibliográfiáját Lupescuné Makó Mária volt szíves nekem elküldeni, amit ezúton hálásan köszönök. Az alábbiakban, amennyiben valamelyik művét idézem, a bibliográfia sorszámát adom csak meg, kivéve az újabb művek esetében.

³ Egy ilyen kivétel Richard de Bury *Philobiblon*áról írott műve. Bibl. 93. Ez könyvtörténeti érdeklődésével kapcsolatos.

Jakóról mint a történeti források kutatójáról bővebben kell szólnunk. Az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem (a mai ELTE jogelődje) bölcsészettudományi karán szerzett történelem–latin szakos diplomát. A nagyon igényes Mályusz Elemér professzor legendás hírű iskolájához tartozott. Tanára a harmincas években tanítványaival egyes, a magyar és más nemzetiségek nyelvhatárán a középkori megyékről készített doktori értekezéseket, amelyekben pedig – többek közt – a helységekhez vonatkozó adatok közt a fennmaradt jobbágyneveket, amelyekből bizonyos nemzetiségi megoszlásra lehetett következtetni, is összeíratta. Professzora „Település- és népiségtörténeti értekezések” sorozatában jelent meg Jakó disszertációja: *Bihar megye a török pusztítás előtt*.⁴ Egyike a sorozat legjobb, gazdag levéltári anyagra támaszkodó kötetének, amely már túllép az 1526-os bűvös határon. Számos későbbi híres tudósunk készített Mályusznál ilyen témájú doktori értekezést, mint pl. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Mályusz, a mester akkori egyetemi előadásain keresztül is hatott Jakó munkásságára, mint ahogy a történelem segédtudományai művelésénél Hajnal István és Szentpétery Imre professzorok hatása is kimutatható. Minderre a vele együtt Mályusznál tanuló Fügedi Erik mutatott rá épp Jakót méltató tanulmányában.⁵

A forrásokhoz való kötődését az egyetemen kapott indítás mellett tovább növelte, hogy pályája kezdetén a Magyar Országos Levéltárban, majd 1941-től Kolozsvárott az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában kapott állást. Az Országos Levéltár akkor a magyar középkorkutatás fellelője volt, számos kiváló tudós dolgozott ott. Kolozsváron Kelemen Lajos keze alatt ugyancsak a források szeretetét tanulta meg.⁶ A levéltári anyag iránti érdeklődését mutatja, hogy első tudományos dolgozatai között többségben voltak levéltári tárgyú munkák.⁷

Jakó Zsigmond a forrásokkal való szoros kapcsolata révén egyike lett a 20. század második felében a magyar nyelvterület legtermékenyebb forráskiadóinak. 1944-ben jelent meg a gyalui vártartomány urbáriumainak kiadása, amivel a kora újkori gazdasági természetű iratok közrebecsítését indította el, és amelyhez fontos megállapításokat tartalmazó bevezetést is csatolt.⁸ Gazdaságtörténeti, ezen belül a jobbágyság rétegződésére vonatkozó iratokkal, a városokat nem számítva, a korábbi magyar történetírás addig kevésbé foglalkozott, kivéve az 1894–1906 közt kiadott Magyar Gazdaságtörténeti Szemlét, valamint néhány forrásközlő évkönyvet és folyóiratot, mint a Magyar Történelmi Társaság több sorozatban (1855–1934) és a Történelmi Társaság (1878–1911). Meg akarta indítani az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött családi levéltárak anyagának kiadását is, amelyből 1944-ben jelent meg a Thorotzkay család okleveleinek regeszta formájában történt közlése 1539-cel bezárólag, valamint az újkori iratokról fasciculusonként tagolt leírása.⁹ Lényeges, hogy itt már a magyar oklevélkiadásban szokásos 1526-os záró dátum helyett 1541-et választotta a kivonatok közlése határpontjának. 1945 után részt vett a *Documente privind istoria României* erdélyi kötetei kiadásában.¹⁰

⁴ Bibl. 2.

⁵ Fügedi Erik: *Jakó Zsigmondról, legfrissebb műve nyomán*. In: Századok 111(1977). 1232–1235.

⁶ Fügedi: *i. m.* 1236–1237. – Kelemen Lajos hatására lásd Katalin Péter: *Zsigmond Jakó 70 Jahre*. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Hrsg. von Kálmán Benda, Thomas von Bogyay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. Bd. I. (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München. 31.) München 1987. 13, valamint Jakó saját megemlékezését: *Jakó Zsigmond: Kelemen Lajos (1877–1963)*. In: *Jakó Zsigmond: Társadalom, egyház, művelődés*. Tanulmányok Erdély történelméhez. (METEM Könyvek 18.) Bp. 1997. 417–431.

⁷ Bibl. 1, 4, 5.

⁸ Bibl. 8.

⁹ Bibl. 9.

¹⁰ Bibl. 19, 109, 146. 2002-ben a XIV. kötet munkálataiban is részt vett.

A legfontosabb oklevélkiadásai azonban csak az utolsó két évtizedben jelentek meg, és tesz sok évtizedes kutatómunkája eredményeit közkinccsé. E sorok írójának egyik kedvenc, állandóan forgatott könyve Jakó 1990-ben kiadott *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)* című kétkötetes monumentális regesztakiadása, amely nem csupán 5444 oklevél magyar kivonatát és egy ritka pontos, kiválóan rendszerezett mutatót, hanem egy könyv méretű (169 oldalas, a rezümékkel együtt) bevezető tanulmányt is tartalmaz. Ez a mindmáig legjobb hiteleshelyi feldolgozás többek közt foglalkozik a monostor történetével, az apátság jegyzőkönyvvezetésével, tehát a hiteleshelyi munka fontos részével, de különlegesen fontos a konvent társadalomrajzának bemutatása.¹¹ Ez természetesen beletartozik Jakó professzor társadalomtörténeti munkásságába is. A kérdés felvetésén érződik mesterének, Mályusz Elemérnek a középkori egyházi társadalomról tartott, általa hallgatott, később könyv formájában is megjelent egyetemi előadásának hatása.¹²

Megindult egy másik nagy oklevélközlése is, az Erdélyi Okmánytár, amelyből két kötet jelent meg. Bevezetőjében összefoglalta az erdélyi középkori okleveles források kutatástörténetét, mégpedig a másik két erdélyi népcsoport, a német és a román nyelvén is. Ezek 1339-ig tartalmazzák az Erdélyre vonatkozó oklevelek regesztáit. Kiadatlanok esetében a teljes szöveg latin közlésére került sor.¹³ Csak egy példát emelnék ki, amiből különben következtetni lehet Jakó forráskiadási módszereire is. 1299-ben III. András király határjárást végeztetett a gyulafehérvári káptalan összesen 13 birtokán. Az egyes településekről hol teljes szövegű, hol kivonatos 15–16. századi átíratok és másolatok maradtak fenn, ezeket közli egy szám alatt kiadója, így 11 és fél oldalon részben helyreállítja III. András elvesztett oklevelét.¹⁴

Általános, a középkornál, sőt a kora újkornál meg nem álló erdélyi érdeklődése a forráskiadásban is megmutatkozik. Vastag kötetben, bevezető tanulmánnyal adta ki pl. többek közt Rettegi György 18. századi emlékiratait. Megint ugyanazt tapasztaljuk, mint a kolozsmonostori kötetnél: a gondos forráskutató és -kiadó az edicionál nyomban fel is használja az alkalmat az értelmezésre, amivel a forrás felhasználója új ismeretekhez, összehasonlítási lehetőséghez jut, a kiadó pedig általánosítható következtetéseket von le.

Nemegyszer egy forrásból vagy forráscsoportból jut annak kiadása, ill. elemzése során döntő eredményekhez. Ide számíthatjuk Dés város 13. századi hamis kiváltságlevelei kritikáját, amely diplomatikai és paleográfiai szempontból továbbfejleszti egyik mestere, Szentpétery Imre megállapításait, és rámutat a hamisítás idejére és okára.¹⁵ Másik hamis erdélyi városi kiváltságlevél a torockói. Jakó, aki, mint láttuk, foglalkozott a Thorotzkay család levéltárával, a város 18. századi történetét vizsgálva először azt mutatta ki, hogy mi tette a település lakói számára szükségessé egy hamis oklevél készítését, a hamisításban pedig kik vettek részt. Közben fontos megállapításokat tesz pl. a vasművességgel kapcsolatban is. A szinte krimiszerű történet után következik csak III. András 1291-re keltezett privilégiuma hamisságának diplomatikai bizonyítása.¹⁶

Más szempontból érdekes Ródi Cseh István 1507. évi magyar nyelvű végrendeletének közlése. Ezzel nemcsak bővítette az anyanyelvi írásbeliség egy fontos dokumentuma kiadásával a

¹¹ Bibl. 133.

¹² Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971.

¹³ *Erdélyi Okmánytár*. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlése. Jakó Zsigmond. I–II. Bp. 1997. 2004.

¹⁴ Uo. I. 328–339, 589. sz.

¹⁵ Bibl. 33. – Az eredeti közlés tartalmazta a legfontosabb oklevelek vagy azok részeinek fakszimiléjét is, ami bele is tartozik a tanulmányba. Az 1997-ben megjelent tanulmánykötetben az utóközlésből ezek sajnálatos módon kimaradtak, úgyhogy az eredeti tanulmány használata nem kerülhető meg. Az utóközlés: Jakó: *i. m.* 1997. 9–26.

¹⁶ Bibl. 100, 105, 132. Közölve Bibl. 106. 62–69.

magyar nyelvtörténet forrásbázisát, de a hozzákapcsolódó tanulmányban egyik kedvelt témájához, a világi értelmiség kialakulásához is fontos adalékot nyújtott.¹⁷ Ami különösen érdekes, hogy Jakó kapcsolatot vél felfedezni a Kolozsvár környéki birtokos és a közeli város közt. Ugyancsak jogosnak tűnik az a véleménye, hogy rendszeresen és viszonylag sokat írt magyarul. Az ötlete, hogy egy időben esetleg máshol értelmiségi munkakörben dolgozott volna, lehet helyes, de nem biztosan. Akkor talán nagyobb vagyont tudott volna magának szerezni. Érdekes, hogy egyik fiát taníttatta. Jakó különben közölt 16. századi magyar verseket, valamint drámai emlékeket is.¹⁸

Jakó számára egyes oklevelek és iratok kiadása vagy elemzése a jelek szerint nem a 19–20. század fordulóján élt „Okmányi kalászat” és hasonló címekekkel közölt érdekességek közlését jelenti, hanem valami általa kutatott téma tárgyának egy adat bemutatásán keresztül bővebb taglalását vagy pedig forrástípusok bemutatását. Erre talán a legjobb példa a Miskolci Csulyak István peregrinációs albumával foglalkozó kis tanulmánya, ami különben be sem került Jakó fontosabb dolgozatainak gyűjteményes kiadásába. Számomra módszertanilag is nagyon tanulságos ez a cikk. Egy elejtett megjegyzéséből derül ki, hogy a későbbi olaszliszkai református lelképásztor „albuma” saját birtokában van. Bizonyára ez vezette ennek a forrástípusnak elemzésére. Ugyanis a külföldi egyetemeken bevált szokás szerint a Magyarországból és Erdélyből származó hallgatók („peregrinusok”) is albumokat fektettek fel, amelybe a megismert főemberekkel, tudósokkal, diáktársakkal bejegyzéseket írtak, ami fontos forrás a tudományos kapcsolatok történetéhez. Miskolci Csulyak István 1601-től kezdve vezette ezt a könyvet, és hazakerzése után sem hagyta abba.¹⁹

Olykor a forrásközlés új adattal egészíti ki valamelyik tanulmány állításait. Erre szép példa az erdélyi püspökség középkori birtokaival foglalkozó tanulmánya, ahol az egyik legnagyobb erdélyi földbirtok kialakulását és középkori fejlődését mutatja be. Lényeges feltevése, hogy a „püspökök gazdasági hatalma mezővárosaikon, tartományi-politikai befolyásuk viszont nagy kiterjedésű uradalmakon nyugodott”, valamint a vajda mellett a püspökség volt a hatalmi, politikai szerkezet legfontosabb eleme. Függeléként közöl, viszont adatait nem aknázza ki, keltét pedig 1552 körüli időre határozza meg, egy a püspöki uradalmakról készült urbáriális jellegű összeállítást.²⁰ A szerző célja nem a gazdálkodás bemutatása volt, nyilván szokása ellenére ezért nem dolgozta be a forrás adatait tanulmányába, és nem vette figyelembe Várdai Ferenc erdélyi püspök, valamint várnagyai és provizorai gazdasági tárgyú levelezését.²¹

Forrástudományi érdeklődése, valamint az a tény, hogy a kolozsvári egyetemen történelmi segédtudományokat adott elő, összefoglaló, tankönyv jellegű művek készítéséhez vezetett, elsősorban paleográfiai vonatkozásban. Ezek először általában románul jelentek meg.²² Ide sorolhatjuk a 16. századi erdélyi vízjegyekről írt tanulmányát is.²³

Már bevezetőben említettem, hogy Jakó professzor a történettudomány minden ágát műveli, így nem sorolhatjuk egyértelműen pl. a gazdaságtörténészek vagy kultúrtörténészek közé. A következő áttekintésben ezért megkíséreltem munkáit tematikájuk alapján összesíteni, majd

¹⁷ Bibl. 43. Utánközlése: Bibl. 106. 37–41.

¹⁸ Bibl. 42, 53, 54.

¹⁹ Bibl. 92.

²⁰ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól*. In: *Szabó István Emlékkönyv*. Kovács Ágnes közreműködésével szerkesztette Rác István. Debrecen 1998. 136–157. Az idézet: 146.

²¹ Vö. pl., Dl. 82368, 82371, 82417, 82452, 82597, 82598, 82599.

²² Bibl. 26, 27, 30, 50, 51, 52, 126.

²³ Bibl. 68.

ebből további következtetéseket levonni. A végén kiderül, hogy az egyes témák hogyan fűggenek össze egymással.

Gazdaságtörténeti kérdésekkel már korai könyve, a gyalui vártartományról szóló is foglalkozott. Jelentetett meg tanulmányt a dézsma fejedelemség kori adminisztrációjáról. Itt is jelentős forrásanyag állt rendelkezésére, amelyet közölt is.²⁴ Írt az erdélyi mértéktörténetről²⁵ és a „capetia” szó magyar jelentéséről.²⁶ Új eredményeket hozott az eddig kevésbé kutatott hamuzsírgyártásról és papírkészítésről.²⁷ A tanulmányok zöme újkori témájú. Itt is megfelelő forrást találva látja szükségesnek a vele való foglalkozást. Az viszont feltűnő, hogy a gazdasági kérdések csak mellékesen érdeklík, és – leszámítva a dési és vizaknai oklevélhamisításokat – város-történeti problémák alig fordulnak elő munkásságában.

A pusztasodás kutatása viszont átmenetet képez a gazdaság- és a társadalomtörténet között,²⁸ mint ahogy az utóbbi kérdések tárgyalása az igazgatás- és politikai történettel áll kapcsolatban, így nehezen választhatók el egymástól. Az igazgatástörténethez sorolandók az erdélyi vajdasággal kapcsolatos tanulmányai. Számomra nemcsak új eredményei miatt, de módszertanilag is egyik legtanulságosabb munkája a korán megjelent tanulmány az erdélyi vajdai kancellária 16. század eleji történetéről.²⁹ A protonotariátus és a vajdai titkári állás kialakulása és hatásköre elemzésén kívül nagy súlyt fektet a kancelláriai személyzetre. Ennek kettős szempontból van – fontos megállapításain kívül – tudománytörténeti jelentősége. Jakó ugyanis itt már 1946-ban azt a prozopográfiai módszert használta, amelynek hazai megjelenését ennek legismertebb művelője, Engel Pál, 1957-re keltezte. Szerinte ezt akkor alkalmazták először egymástól függetlenül Mályusz Elemér és e sorok írója. A módszert magát Engel így írta le: „A prozopográfiai módszer abból a felismerésből született, hogy bizonyos történeti kérdések pontosabban megválaszolhatók egy célszerűen összeállított személyi adattár alapján, mint anélkül: továbbá, hogy vannak olyan kérdések, amelyekre prozopográfiai vizsgálat nélkül semmiféle választ nem kapunk.”³⁰ Sajnos, én az ötvenes évek közepén még nem ismertem Jakó professzor említett tanulmányát, így Mályusszal együtt magunktól fedeztük fel a puszkaport, a prozopográfiát, amit korábban csak az ókortudomány alkalmazott. Érdekes, hogy a nyugati medievisztikában jóval később vált ez bevált módszerre. Azt hiszem, nem véletlen, hogy épp mi hárman alkalmaztuk ezt először a magyar nyelvterületen, ugyanis Mályusz, Jakó és jómagam is az okleveles forrásokra támaszkodó kutatók voltunk (és részben még vagyunk). A tanulmány másik tudománytörténeti jelentősége, hogy a kolozsvári mester itt találkozott először a hivatalokban dolgozó világi értelmiségi réteggel, tudományos kutatásainak később másik, talán legfontosabb ágával.

Az erdélyi vajdaság története tovább is érdekelte Jakót. Három, a 14–15. század fordulóján működő vajda: Losonci Dezsőfi László, Bebek Imre és Szécsényi Frank működésének ismertetése az akkori századvég zűrzavaros politikai helyzete bemutatásán kívül alvajdáikkal és ítélőmesterekkel is foglalkozik.³¹ Jakó írt továbbá egy fontos, az egész középkori magyar királyság igazgatási szisztémájához fontos adalékul szolgáló tanulmányt a vajdák kinevezéséről. Itt 1437-től 1553-ig hat vajdakinevező vagy azzal foglalkozó oklevelet közölt, és felhívta a fi-

²⁴ Bibl. 12. Újra-kiadás: Jakó: *Társadalom i. m.* 261–266. Itt azonban csak a bevezető tanulmány olvasható, a forráskiadás olvasásához az eredeti közlés tekintendő meg.

²⁵ Bibl. 15.

²⁶ Bibl. 36.

²⁷ Bibl. 20, 24, 39, 45, 56, 76, 77, 86, 130.

²⁸ Bibl. 14.

²⁹ Bibl. 17, 18. Újra-kiadás: Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történelméhez. Buk. 1976. 42–61.

³⁰ Engel Pál: *Prozopográfia*. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 1998. 38.

³¹ Bibl. 122. Új közlése: Jakó: *Társadalom i. m.* 57–74.

gyelmet, hogy a vajdaság eredetéről szóló teóriák helyett a vajdák működésének tényszerű feltárására volna szükség. Azt is megemlíti, hogy a szlavón bánság fejlődése hasznos párhuzamokat kínál. Ezzel magam is tökéletesen egyetértek.³²

A magyar történelem szempontjából is fontos a Mátyás király erdélyi társadalompolitikájáról írt tanulmánya. A nagy király az 1467-es lázadás után a vajdai hatalmat erősítette, és a megyék önállóságának fejlesztése helyett a nemzetiségi önkormányzat fejlesztésére helyezte a hangsúlyt. Jakó összefoglalta a királynak a székelységgel és a szászsággal szemben folytatott politikáját, rámutatott a román kenézek nemesítésére, és ezzel magyarázta, hogy nem alakultak ki itt olyan román önkormányzati formák, mint a szörényi bánságban, sőt a Hunyad megyei hátszegi bírói szék is elsovadt.³³ Az 1467-es lázadással az abban részt vevő Farnasi Veres családdal kapcsolatban foglalkozott.³⁴ A Mátyás társadalompolitikájáról szóló tanulmánynak pedig mintegy előképe volt a székely társadalom 14–16. századi fejlődése összefoglalása.³⁵ Mint látjuk, nehéz lenne különbséget tenni politikai történet és társadalomtörténet között. Az általam kiemelt tanulmányok a középkorral foglalkoznak, bár olykor túllépnek rajta. Idézhetnék még egyéb, hasonló tárgyú, olykor újkortörténeti munkákat, mint középkortörténészek, számomra azonban ezek voltak a legfontosabbak.

Mályusz Elemér hatása, valamint kelet-magyarországi származása egyaránt arra vezette a fiatal Jakót, hogy foglalkozzon Erdély és környéke nemzetiségi átalakulásával. Erre különben doktori értekezése, valamint a gyalui vártartomány urbáriumának kiadása jelentős forrásanyagot is kínált. Ennek során került sor az újkori román betelepülések feldolgozására,³⁶ valamint Belső-Szolnok és Doboka megyék újkori magyarságáról írt tanulmánya megírására.³⁷ A kérdést érintette a középkorra visszatekintő *Ember és táj a középkori Biharban* című, 1994-ben megjelent tanulmánya is, amely a táj szerepét emelte ki.³⁸ A pálya kezdetének kérdése még későbbben, 2001-ben egyszerre két tanulmányában jelenik meg újra. A Magyar Tudományos Akadémia Közgyűlési Előadások kötetében találjuk meg a török kor településtörténeti változásairól és azok következményeiről írt, sajnos jegyzetek nélküli tanulmányát.³⁹ Ez a nagy ívű dolgozat lényegében összefoglalja a középkortól kezdve a Kárpát-medence nemzetiségi változásait, tehát Jakó régebbi munkásságától eltérően nem Erdély-, ill. Kelet-Magyarország-centrikus. Míg a középkorban a szlovák és román településtömböket nem számítva magyar többségről beszélhetünk, ezt a települési rendet bontotta meg délen a 15. század közepétől a török elől egyre nagyobb számban menekülő délszlávok betelepülése. Nagyon fontos megállapítása a következő: „az úgynevezett török kor a pusztulásnak, az újranépesítésnek, a gazdasági és társadalmi helyzetnek annyi eltérő változtatásával szolgált, hogy mai ismereteink mellett lehetetlen az egykori ország széthulló részeire minden esetben általánosan érvényes következtetéseket levonni.”⁴⁰ Ezért olyan településtörténeti és történeti-demográfiai vizsgálatokra volna

³² Bibl. 139, 145. Új közlése: Jakó: *Társadalom i. m.* 75–89. Jakó fenn idézett véleménye: uo. 82. Szlavón analógiákra lásd még: Kubinyi András: *Erdély a Mohács előtti évtizedekben*. In: *Tanulmányok Erdély történetéről*. Szakmai konferencia Debrecenben, 1987. október 9–10. Debrecen 1988. 66, 69.

³³ Bibl. 135, 147. Új közlése: Jakó: *Társadalom i. m.* 27–36.

³⁴ Jakó Zsigmond: *A Farnasi Veres család*. Az 1467. évi erdélyi lázadás kutatásához. In: *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Kvár 1999. 211–231.

³⁵ Bibl. 115. Új közlése: Jakó: *Társadalom i. m.* 37–56.

³⁶ Bibl. 3, 6, 7.

³⁷ Bibl. 10.

³⁸ Bibl. 148.

³⁹ Jakó Zsigmond: *A török kor településtörténeti változásai és következményei*. In: *Közgyűlési előadások, 2000. május*. Millennium az Akadémián. I. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 2001. 253–260.

⁴⁰ Uo. 258.

szükség, mint amelyet annak idején Mályusz Elemér kezdeményezett. Meg kell ismernünk jelenlegi helyzetünknek a török korig visszanyúló gyökereit. „Szükséges lenne, hogy a magyarság és a nemzetiségek népi kapcsolatainak vizsgálata lekerüljön a »kényes kérdések« listájáról, és tervszerű, új kutatások induljanak ezen a területen is.”⁴¹ Ezzel, azt hiszem, egyetértünk mindannyian: magyarok, románok, szlovákok, szerbek stb.

A másik 2001-es tanulmánya eléggé eldugott helyen jelent meg. Egy konkrét tájegység, a Kalotaszeg demográfiai alakulását vizsgálja, most már jegyzetekkel ellátott dolgozatban.⁴² Ez a mű lényegében egy konkrét tájegység történetén keresztül mutatja be az előbb ismertetett mű általánosságokra súlypontozott megállapításait. A kérdés feldolgozásánál korábbi munkáira, főként a gyalui vártartomány urbáriumaira támaszkodhatott. A tanulmány lényegében napjainkig kutatja a problémát, főként a magyar–román arány változását. A középkorban csupán négy román falu volt az uradalomban. A magyar települések a sík vidéken terültek el, és jóval népesebbek voltak a hegyvidéki román falvaknál. Konkrét demográfiai adatokat csak az 1638-as urbárium tartalmaz, a magyar falvakban egy családhoz többnyire 2–3–4 gyerek tartozott.⁴³ A bekövetkezett nemzetiségi változásokat árnyaltan mutatja be.

A professzor azonban talán a legtöbbször kultúrtörténeti kérdéseket kutatott. Ide tartoznak nagyszámú könyv- és könyvtártörténeti művei, amelyek túlnyomó többsége újkori tartalmú. Köztük éppúgy találunk román, mint magyar vonatkozásúakat. Foglalkozott a könyvgyűjtő személyiségekkel is.⁴⁴ Így figyelt fel a román bibliofil Timotei Cipariu (1805–1887) személyére, és könyvgyűjteményére.⁴⁵ A nagyenyedi Bethlen-Könyvtár azóta elveszett keleti kéziratára is Cipariu hívta fel pl. a figyelmet.⁴⁶ Könyvtörténeti érdeklődése kapcsolatban állott nyomda-történeti, illetve egyes nyomdászokkal foglalkozó kutatásaival is. Az erdélyi könyvtárügyről és nyomdászatról Jakó műveiből kaptuk a legtöbb új adatot.⁴⁷ Az iskolatörténet is kutatási profiljába vág.⁴⁸ Írt nagy mecénásokról is, mint Oláh Miklós, Vitéz János és Batthyány Ignác.⁴⁹ Feldolgozta a 18. század eleji román művelődési élet és a korai német felvilágosodás kapcsolatait is. Talán nem véletlen, hogy ebben az esetben is szerencsés kézzel talált forrás vált munkája alapjául: Köleséri Sámuel levelezése.⁵⁰ Kultúrtörténeti tevékenysége miatt vele írták az *Istoria României* II. és III. kötetében az erdélyi kultúrát feldolgozó fejezeteket.⁵¹

A kultúrtörténész Jakó professzor bemutatásánál két kérdésre külön térek ki. A szellemi kultúra kutatása mellett nem felejtkezett meg az anyagi kultúráról sem. Erről tanúskodik *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron (Szempontok reneszánsz kori művelődésünk kutatásához)* című tanulmánya is.⁵² Ezt a magyar nyelvű történetírás egyik alapművének tarthatjuk. Megint a forrásokat szuverénean ismerő Jakót ismerjük fel, a teljes fennmaradt 16. századi kolozsvári városi levéltári anyag alapján akarta bemutatni a reneszánsz erdélyi hatását. A következő, a továbbiakban bizonyított feltevésekből indul ki: „Erdélyi viszonylatban a városi

⁴¹ Uo. 259.

⁴² Jakó Zsigmond: *Demográfiai folyamatok a Kalotaszegen az Újkorban*. In: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet*. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Búza János. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.) Bp. 2001. 281–292.

⁴³ Uo. 284.

⁴⁴ Bibl. 34, 44, 47, 60, 65, 70, 72, 78, 79, 81, 90, 93, 95, 97, 108, 131.

⁴⁵ Bibl. 64, 71, 75. Magyar nyelvű tanulmány róla: Bibl. 106. 257–283.

⁴⁶ Bibl. 106. 216–218.

⁴⁷ Bibl. 38, 48, 49, 55, 59, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 114, 127, 129.

⁴⁸ Bibl. 116, 117, 118.

⁴⁹ Bibl. 66, 96, 137.

⁵⁰ Bibl. 73, 74.

⁵¹ Bibl. 40, 41, 46.

⁵² Bibl. 28. Utánközlés: Jakó: *Társadalom i. m.* 319–350. – Szemelvényes utánközlés: Bibl. 128.

reneszánsz műveltség kérdéscsoportjával való foglalkozást még az is indokolja, hogy csak a polgárság körében, nem pedig a fejedelmi udvarban keresendő az erdélyi reneszánsz sajátos helyi jegyeinek kialakulása.”⁵³ Az olvasó azonban nem kizárólagos művészet- és iparművészet-történeti dolgozatot kap kézhez, hanem becsöppen a 16. századi kolozsvári polgárság mindennapi életébe, megismeri lakókörményeit, öltözködését, asztalait, ágyait stb. Ez a külföldön ma egyre nagyobb mértékben művelt tárgykultúra-kutatás – különösen városi vonatkozásban – a 20. század közepén még ritkaságnak számított, noha előzményei a 19. századra mennek vissza, hiszen Radvánszky Béla *Magyar családélet és háztartás...* című háromkötetes munkája elsősorban a főúri és nemesi étellel foglalkozott. Radvánszky először 1879-ben adta ki az adatgyűjteményt tartalmazó II. és III. kötetet, majd 1896-ban az összefoglaló első kötetet.⁵⁴ A városi polgárság anyagi kultúrájával csak újabban foglalkoznak. E tárgyban különösen említendő Szende Katalin munkája Sopronról, Pozsonyról és Eperjesről.⁵⁵

Jakó professzor kultúrtörténeti munkássága leírásánál nem véletlenül hagytam utolsó helyre az általam különösen jelentősnek tartott világi értelmiség kutatását. Ezzel részletesebben kívánok foglalkozni. A téma magyarországi kutatásából indulok ki, hiszen feldolgozása már régen megoldásra várt. Az írástörténet nagy egyénisége, Hajnal István, már korán felhívta a figyelmet az értelmiség jelentőségére.⁵⁶ Kumorovitz L. Bernát a leleszi konvent hiteleshelyi működését vizsgálva már felfigyelt az abban részt vevő clericus chorikra, akiket nem tartott papnövendékeknek.⁵⁷ A középkori oklevelekben nagy számban előforduló világi litteratusok, magyarul deákok kérdésének megoldása éppúgy szükségessé vált, mint a kancelláriákban, a kúriában és máshol működő jegyzőké, akiknek nagy része a középkor végén már világi volt. A világi értelmiség kutatása különben megfelelt a marxista „antiklerikális” tudománypolitikának, noha annak a három tudósunk egyike sem volt marxista, akik a kérdéssel Magyarországon először foglalkoztak.

Talán nem éréktelen, hogy először az irodalomtörténészeket érdekelte a világi értelmiség kialakulása. Gerézdi Rabán egy évtizedig gyűjtötte ki a forrásokból a litteratus említéseket, de nem jutott el a feldolgozásig. Kutatási eredményeit a középkori magyar világi líráról írt könyve egyik fejezetében azonban 1962-ben röviden mégis összefoglalta: *Középkori hazai világi értelmiségünk. A „deákok”*. Gerézdi is a „clericus chori” említéséből indult ki, és „iskolát végzett világinak” tartotta a deákot, aki azonban hiteleshelyeknél valami gyakorlati ismereteket is szerzett.⁵⁸ Mezey László ugyancsak irodalomtörténeti oldalról szólott hozzá a kérdéshez. Több e tárgyú tanulmánya után jelent meg 1979-ben összefoglaló, a problémát európai keretbe ágyazó könyve a deákságról. Mivel igyekezett a tanultságot az antik időkre visszamenően az egész középkoron keresztül bemutatni, az alaptémára a X. fejezet maradt, igen tanulságos címmel: A deák és deákossága. A „clericus chori” és a „procedens”.⁵⁹ Mezey is Kumorovitz megfigyelését akarta továbbfejleszteni, és nagyobb figyelmet fordított a litteratusok irodalmi tevékenység-

⁵³ Jakó: *Társadalom i. m.* 321.

⁵⁴ Radvánszky Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* I–III. Reprint. Bp. 1986.

⁵⁵ Szende Katalin: *Othon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 32.) Bp. 2004.

⁵⁶ Hajnal István: *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés.* In: *Károlyi Árpád Emlékkönyv.* Bp. 1933. 183–214.

⁵⁷ Kumorovitz L. Bernát: *A leleszi konvent tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig.* In: *Szent Norbert Emlékkönyv.* Gödöllő 1934. 22–50.

⁵⁸ Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei.* (Irodalomtörténeti könyvtár 7.) Bp. 1962. 19–37. – Irodalomtörténészek már a második világháború előtt foglalkoztak a deákműveltséggel. Kardos Tibor: *Deák-műveltség és magyar renaissance.* Századok 73(1939). 295–338, 449–491.

⁵⁹ Mezey László: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata.* Bp. 1979. 175–193.

gére. Egyébként feltűnő, hogy Jakó Zsigmond neve nem fordul elő sem Mezey irodalomjegyzékében, sem névmutatójában.

A legnagyobb hatást azonban a jogtörténész Bónis György, Jakó egykori kolozsvári professzortársa gyakorolta, aki több tanulmány után 1971-ben jelentette meg a címében is a lényegét megragadó könyvét a Mohács előtti Magyarország jogtudó értelmiségéről. Nyilván nem véletlen, hogy Mezeytől eltérően Bónis felhasználta Jakó eredményeit, amelyekre épített is. A jogtörténész jogtudó értelmiség néven foglalta össze a kancelláriákban, bíróságokon, hiteleshelyeken működő írástudó szakembereket, akiket együttesen gyakorlati jogászrendnek is nevezett, ugyanis tanultságukat elsősorban a gyakorlatban szerezték meg.⁶⁰ Bónis már az időközben egyre terjedő prozopográfiai módszert alkalmazta, igyekezett az elsősorban a királyi kancelláriákban és a kúriában dolgozó valamennyi személy adatait, rekonstruálható életpályáit megállapítani, és ezekből következtetéseket levonni. Lényegében hasonló módon, mint Jakó az erdélyi vajdai kancellária esetében. Mint minden impozáns forrásanyag alapuló összefoglaló munka, Bónis könyve is a téma kutatása ideiglenes lezárásának tekinthető, noha nem tárgyal valamennyi jogtudó értelmiségit. Vajdai, báni, megyei, hiteleshelyi stb. jegyzők, ügyvédek csak akkor kerültek be könyvébe, amennyiben egy időben a központban is megfordultak, így a munka nem válhatott ennek az értelmiségi rétegnek sem összefoglaló feldolgozásává.

Gerézdi – ha teljességre nem is törekedve, de mégis – források alapján a deákrétegről nagyjából elfogadható képet nyújtott, Mezey inkább a deákok tanultságával foglalkozott, Bónis pedig a gyakorlati jogászrendet mutatta be. A további probléma az, hogy ezek a tanultsággal rendelkező laikusok milyen arányban mutathatók ki a középkori magyar királyságban. Itt Fügedi Erik egészen más megközelítéssel negatív következtetésekre jutott. 1981-ben megjelent tanulmányában a nemesség birtokügyeiben folytatott eljárásokat vizsgálta meg. Eredménye az volt, hogy ebben a szóbeliség uralkodott, nem pedig az írásos bizonyítás, és ilyenformán a nemesek írástudása megkérdőjelezhető.⁶¹ A szerző kitűnő tudós volt, ezért tézisént meg akarta erősíteni. Nem az egyszerű utat választotta, hogy a nemesség egyáltalán nem tudott írni, noha ez Hunyadi János és Báthori István országbíró és erdélyi vajda esetében igazolható. A latin nem tudás mellett szólna, hogy a politikai és bírósági tárgyalások magyarul folytak. Ezzel szemben igazolható, hogy sokan el tudtak olvasni egy kurzív írású oklevelet, úgyhogy – idézem – „egyenesen az a benyomásunk, hogy szinte minden nemesi családban akadt egy *litteratus*.”⁶² Ezért megkísérelte meghatározni az értelmiségi foglalkozásuk számát, beleértve a kancelláriák, bíróságok, megyék, hiteleshelyek, a kincstár személyi szükségleteit, valamint az uradalmaiban foglalkoztatott gazdasági tisztviselőket. Ezekkel együtt 700-ra becsülte a betölthető állásokat. Igaz, pl. ő sem vette figyelembe az ügyvédeket, arra sem gondolt, hogy nem minden hozzáértő nemes vállalt ilyen jellegű szolgálatot.⁶³ Bár elismeri, hogy a 15. században fejlődés mutatható ki, a Mohács utáni korszakra mégis azt mondja, hogy nem nagyon különbözött a 15. századtól. „Az egyetlen minőségi változás a nemzeti nyelv használata.”⁶⁴ Megjegyzem, hogy Mezeyhez hasonlóan Fügedi sem használta fel Jakó kutatási eredményeit. Csak röviden jegyzem meg, hogy Tóth István György a Vas megyei kismesek írástudását 1721 és 1800 közt (!)

⁶⁰ Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971.

⁶¹ Fügedi Erik: *Középkori nemességünk szóbelisége és az írás*. In: Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1981. 437–462.

⁶² Uo. 455–456.

⁶³ Uo. 456–457.

⁶⁴ Uo. 462.

végrendeleteik alapján vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy az írni tudók aránya csupán 28% volt.⁶⁵

A laikus írásbeliség vizsgálata tehát a magyarországi történettudományban napjainkig fontos kutatási tárgy, ezért különösen tanulságos az összehasonlítás Jakó professzor munkásságával. Erre annál is inkább szükség van, mert sajnálatos módon eredményei csak egy-két esetben hatottak a magyarországi kutatásra.⁶⁶ Jakó a témával kihegyezetten 1955 óta foglalkozik, és több tanulmányt tett e tárgyból közzé, mégpedig román nyelven is.⁶⁷ Ezek aztán jegyzetekkel ellátva 1976-ban megjelentek az *Írás, könyv, értelmiség*. Tanulmányok Erdély történelméhez című gyűjteményes munkájában is.⁶⁸ Láttuk, hogy a vajdai kancelláriáról írt tanulmánya is világi értelmiségekkel foglalkozott, Ródi Cseh István magyar nyelvű végrendelete feldolgozásából pedig megismerhettünk egy olyan vidéki nemes, akinek értelmiségi foglalkozásáról ugyan nincs adat, de aki fiát taníttatta.

A két legfontosabb értelmiségtörténeti tanulmány, bármennyire folytatja is a vajdai kancelláriáról írt munkát, egészen más úton és az újabb magyarországi kutatásoktól is eltérően közelíti meg a problémát, mégpedig a paleográfia, az írástörténet felől. Ezzel a fent már idézett Hajnal István által felvetett ötletet fejleszti tovább. Első, mintegy programalkotó tanulmánya a laikus írásbeliség kezdeteiről már a paleográfiából indul ki. Itt olvashatjuk a következőt: „egy terület okleveles gyakorlata az ottani íráskultúra egyéb jelenségeitől elszigetelve nem értékelhető helyesen. Szükségessé vált tehát általában olyan összefüggések elmélyült vizsgálata, mint az iskolázás s különösen az írásktatás története, az írás gyakorlati társadalmi szerepe, a könyvírás és ezzel kapcsolatosan a könyvtárügy története, az írástudó rétegek társadalmi helyzete stb.”⁶⁹ Ez az idézet már világosan mutatja, hogy Jakó szemében a paleográfia, az iskola- és könyvtörténet, sőt az írást kibocsátó hivatalok és szervek munkatársaival való foglalkozás (vö. vajdai kancellária) ugyanannak az értelmiségtudató programnak a részei, összefüggnek egymással.

A tanulmány a továbbiakban bemutatja a laikus íráshasználat erdélyi kezdeteit, a Franciaországban tanult 12–13. századi papok szerepétől a városi-plébániai iskolákon a litteratusokig. Fontos megállapítása: „A 15. század végére tehát az oklevelezés segítségével az írástudás viszonylag széles körben elterjedt. Nem volt többé csak a papság vagy általában csupán a legműveltebbek tudománya. Az írásktatás nagyon változatos paleográfiai minőségéből ítélve e mögött a 15–16. századi íráskultúra mögött már nem kis számú elit, hanem mélyen tagolt, népes és állandóan gyarapodó számú írástudó réteg állott.” Utána tárgyalja a világi írástudás kialakulását. Egy másik idézet: „Már a 15. század második felétől kezdve az elszegényedő kismesek, falusi iparosok, sőt a gazdagabb parasztok gyermekei is az írás újszerű eszközével igyekeztek jobb életsorsot biztosítani maguknak.”⁷⁰ A könyvtárak átvizsgálása adatokkal szolgálhat mű-

⁶⁵ Tóth István György: „*Aki ahhoz szokatlan, el nem kerülheti a főfáját miatta.*” (Írni tanuló nemesasszonyok a 16–18. századi Nyugat-Magyarországon.) In: *Európa vonzásában*. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Bp. 1993. 66. 409 nemesre vonatkozik a százalékos adat. Ugyanakkor 130 nemesasszony közül csak kettő írta alá a végrendeletet.

⁶⁶ Bónison kívül magamat említhetem még: Kubinyi András: *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és Jagelló-korban*. Levéltári Közlemények 39(1968). 211. 36. j.; Uő: *A Jagelló-kori értelmiség*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Zombori István. Szeged 1988. 14. 6. j., 19. 61. j.

⁶⁷ Bibl. 23, 23, 25, 62, 63.

⁶⁸ Bibl. 106.

⁶⁹ Jakó Zsigmond: *A laikus írásbeliség kezdetei a középkori Erdélyben*. In: Jakó: *Írás i. m.* 26.

⁷⁰ Uo. 31. Erre egy jó magyarországi példa: Az 1517 után pécsi örkanonokként meghalt Budai Kakas János egy szlávóniai származású budai polgár, valamint egy Fejér megyei, Csut kisenemesi faluból származó nemesleány fia volt. Kakas a bécsi és a krakkói egyetemen szerzett fokozatokat az artes fakultásán, majd Egerben lett iskolamester. Innen ment a bolognai egyetemre, majd Padovában szerzett jogi doktorátust. Naplót és családtörténeti feljegyzéseket hagyott hátra.

veltségükről. Ebből következik: „A 16. század elejére tehát az oklevelezés révén gyakorlati, társadalmi szerepet vállaló írásbeliség figyelemre méltó laikus írástudó réteget alakított ki Erdélyben. Ennek műveltsége – magasabb képzettség esetén – humanista, a nagy többsége azonban csak annak hatása alatt álló deák-műveltség; jellege azonban mindkét esetben inkább világi színezetű.”⁷¹ A tanulmányt a további teendők felvázolásával fejezte be, ami elsősorban paleográfiai célzatú.

Másik, ugyancsak mintegy programalkotó értelmiségtörténeti tanulmánya 1959-ben készült, de 1967-ben jelent meg először két részben jegyzetek nélkül, majd 1976-ban végleges, jegyzetelt formában Jakó egyik tanulmánykötetében. Itt az erdélyi értelmiség kialakulásáról értekezik.⁷² Tanulmánya elején felsorolja azokat a foglalkozásokat, amelyek az erdélyi világi értelmiséghez tartoznak. Fontos a következő megállapítása: „Végül a világi értelmiség hátvédjének és tartalékának fogjuk fel a városi és mezővárosi kézműves-kereskedő polgárság, majd pedig a szabadparasztság olyan elemeit, akik tanultságuk ellenére megmaradtak családjuk hagyományos életterületén, de képzettségük felszínessége következtében nem sorolhatók be a »gazdasági értelmiség« (kereskedők, pénzemberek) kategóriájába. Ez a réteg alkotta az eleven kapcsolatot a magasabb képzettség hordozói és a legszélesebb laikus tömegek között, s ez biztosította, hogy a kialakuló világi intellektualizmus mind mélyebbre bocsáthassa gyökereit a társadalomba.”⁷³ A korábban nem használt *gazdasági értelmiség* fogalom bevezetése nagyon fontos. Véleményünk szerint ide tartoznak a gazdatisztek is. A kutatás módszereinek összefoglalása lényegében korábbi tanulmányára megy vissza. Az okleveles anyagra támaszkodik. „A laicizálódás távoli kezdeteit az írástörténet, diplomatika és hivataltörténet együttes felhasználásával igyekeztünk tisztázni. Az írásbeliség és az írásos kultúra alakulását állítottuk vizsgálódásaink középpontjába, hogy az azt hordozó társadalmi réteg felől nyerhessünk információkat.”⁷⁴

A forrásoknál kiemeli a könyvek és könyvtárak kérdését. A 15. század végétől nőnek a könyvgyűjtésre vonatkozó adatok. (Tehát a nyomtatott könyv is hatott.) A civilizált életforma megjelenését joggal az értelmiséghez köti, ami azt mutatja, hogy a kolozsvári polgárok anyagi kultúrájának vizsgálata nem elszigetelt témaválasztás volt, hanem beletartozik az értelmiségkutatás profiljába. Iskolatörténet, egyetemre járás, irodalom-, tudomány- és hivataltörténet természetesen ugyancsak része az értelmiségi kutatási tervnek. Végül a világi értelmiség megjelenését tárgyalja a 16. század közepéig, a humanizmus és a reformáció diadaláig.

Talán túl sokat elemeztem Jakó értelmiségkutatási eredményeit, mégpedig a hasonló magyarországi kutatásokkal együtt. Ez azonban nem volt véletlen. A két utolsó tanulmány ismertetéséből derül ki, hogy a nagy erdélyi tudós hatalmas, időben és tematikában egyaránt szétágazó tudományos teljesítményének zöme szerves egységet alkot. A látszólag egymással össze nem függő tárgyakat feldolgozó tanulmányok a fő cél, az erdélyi értelmiség története megismerését szolgálják. Mivel nagy tudósunk a forrásokra épít, ezért oklevéltárai, egyes forrásközlései természetesen szintén ide számíthatók. Elképzelhető, hogy ez csak az én szubjektív benyomásom, és Jakó professzor a híres anekdotával fog válaszolni. Amikor Gyulai Pál az Akadémián Arany János egyik versét elemezve kifejtette, hogy szerinte ezt írva mit gondolt a költő, a jelen levő Arany közbeszólt: gondolta a fene. Mindenesetre most, hogy módom volt átolvasni együtt

Anyja nagybátyja, a kismemes Csuti Pál ismert ügyvéd volt, mint ahogy Csutról fél tucat kismemes ügyvéd nevét ismerjük. Kubinyi András: *Budai Kakas János és történeti feljegyzései*. In: Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. 193–211.

⁷¹ Jakó: *Írás i. m.* 34–35.

⁷² Jakó Zsigmond: *Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei*. In: Jakó: *Írás i. m.* 10.

⁷³ Uo. 10–11.

⁷⁴ Uo. 12.

Jakó Zsigmond tudományos munkásságát, én a fentiekre gondoltam. Ezért is igyekeztem minél több, ezeket igazoló idézetekkel nézetemet alátámasztani.

Foglalkoztam azonban a magyarországi értelmiségkutatás néhány kérdésével is, amiket most össze kell vetnem a Jakó által alkotott képpel. Gerézdi és Bónis a középkori írástudóknak csak egyes rétegeit vették figyelembe, eredményeik beleilleszthetők ebbe. Más a helyzet Fügedi nézetével. Fügedi bizonyos fokig negatív képet festett a középkori magyar nemesség íráskultúrájáról, és bár felfigyelt a 15–16. század fordulóján bizonyos változásokra, a szóbeli tanúskodás elterjedése miatt mégis a szóbeliség uralmát látta bizonyítottnak. A kérdés több oldalról közelíthető meg. Sajnos, nem vagyok jogtörténész, és így nem tudom, hogy a szóbeli bizonyítás, az emlékezet segítségül hívása külföldön meddig volt érvényben. Az egyházi bíróságok is alkalmazták a tanúkihallgatás intézményét. Az egyik Fügedi által felhasznált adat, Majtényi Márton feleségének végrendeleti ügye,⁷⁵ egyházi bíróság előtt indult, és az rendelt el tanúkihallgatásokat.⁷⁶ Leginkább a leszármazás igazolásánál vették igénybe a tanúk szerepét, de nem biztos, hogy ez önmagában a szóbeliséget bizonyítaná. Ez azonban további kutatást igényel. Viszont az értelmiségiek számára rendelkezésre álló álláslehetőségek összeírása sem vezet messzire, mert jóval többen tudtak írni, mint akik elhelyezkedtek. Gondolom, ez Jakó tanulmányai alapján is nyilvánvaló. Ő is utalt arra, hogy a 15–16. század fordulójától kezdve a helyzet változott. Hozzátenném, hogy a Mohács előtti években váltak a kézzel írott vagy nyomtatott röpiratok és könyvek politikai fegyverré mind a viharos országgyűléseken, mind 1526 után a két király közti küzdelemben. Ez pedig azt jelenti, hogy a köznemesség politikai vezetőrétegét már írással is lehetett befolyásolni.⁷⁷ Mindez persze nem jelentette azt, hogy ne lett volna sok analfabéta akár Magyarországon, akár Erdélyben, ennyiben tehát Tóth István Györgynek is igaza van. Az analfabetizmus külföldön is létezett, és minden jel szerint területenként változott.⁷⁸

Végére értem Jakó Zsigmond tudományos történetírói tevékenysége ismertetésének. A hatalmas életműből nem tudtam minden munkát bemutatni, részletesebben csak néhány, főként középkori tárgyú munkával foglalkoztam, mivel magam – noha én is írtam újkori tárgyú tanulmányokat – elsősorban középkorkutató vagyok. Megjegyzem még, hogy a legfontosabb tanulmányai két összefoglaló kötetben jelentek meg, amelyekre a fentiekben is sokszor utaltam.⁷⁹ Megjelent egy román nyelvű gyűjtemény is *Philobiblon transilvan* címmel, amelyet Virgil Câdea professzor látott el bevezetéssel.⁸⁰ Két emlékkönyvet is adtak ki a tiszteletére: egy kétkötetes német nyelvűt, amelyet Szabó T. Attilával közösen kapott,⁸¹ valamint nyolcvanadik születésnapjára egy magyart.⁸²

Két dolog maradt még hátra. A tanár Jakó Zsigmond bemutatása, valamint tudományos tevékenysége összefoglaló értékelése. Az elsővel röviden kell végezni. Nem voltam a Profes-

⁷⁵ Fügedi: *Kolduló barátok i. m.* 449. Ő azzal kapcsolatban idézi, hogy nyelvi akadályok is felmerülhettek, mert a nováki plébános és káplánja nem tudtak magyarul.

⁷⁶ Dl. 73208, 73214, 73216. stb.

⁷⁷ Vö. Kubinyi András: *Politikai vitakultúra a Mohács előtti Magyarországon*. Bácsi Ferenc szózata a hatvani országgyűléshez (1525), valamint egy latin verse. In: *Studia professoris – Professor studiorum*. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Almási Tibor, Draskóczy István, Jancsó Éva. Bp. 2005. 169–195.

⁷⁸ Vö. Pál Judit: *Írástudás a Székelyföldön a XVIII. században*. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond i. m.* 421–433.

⁷⁹ Bibl. 106, valamint Jakó: *Társadalom i. m.*

⁸⁰ Bibl. 111.

⁸¹ *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn*. Festschrift für Attila T. Szabó und Zsigmond Jakó. Bd. I–II. (Studia Hungarica 31–32.) Hrsg. von Kálmán Benda, Thomas von Bogay, Horst Glassl, Zsolt K. Lengyel. München, 1987–1988.

⁸² *Emlékkönyv Jakó Zsigmond i. m.*

szor Úr tanítványa, és sajnos azt sem tudom, hogy a szerencsére nagyszámú erdélyi történész közül ki tartozott közéjük. Nem szeretnék senkit sem megsérteni, akit ezért esetleg kihagynék, vagy netalán közéjük sorolnák, noha nem volt az. Valamit azonban mégis mondhatok. Jakó hatását kell több fiatalabb kolléga művei témaválasztásában keresnünk. Csak néhány példát említek, ahol mintha az értelmiségkutatásról írt tanulmányaiban felvázolt program megvalósításáról lenne szó. Közismert legalább másfél száz éve, hogy a professzorok gyakran íratnak tehetséges tanítványokkal olyan témájú tanulmányokat, amelyek saját kutatási területüket egészítik ki. Itt említhetem a közülünk korán távozott Tonk Sándor könyvét az erdélyiek középkori egyetemrejárásáról⁸³ vagy ugyanannak a középkori erdélyi közjegyzői intézményt feldolgozó és az ismert közjegyzők névsorát közlő tanulmányát.⁸⁴ Készült több hiteleshelyről is tanulmány: így a kolozsmonostori konventről,⁸⁵ a nagyváradi káptalanról,⁸⁶ illetve egy román nyelvű könyv a gyulafehérvári káptalanról.⁸⁷ Jakó elindította Erdély 1542 előtti okleveleinek, az erdélyi fejedelmek Liber Regiusainak, a városok és vármegyék 17. századi jegyzőkönyveinek regesztázását is, amivel hozzájárult fiatal tudósok kineveléséhez.⁸⁸

Összefoglalva a nagy tudós szerzteágazó tudományos teljesítménye bemutatását, azt állapíthatjuk meg, hogy a teljességre törekvő forrásfelhasználás mellett tárgyválasztása lényegében két témacsoportra bontható fel. Az egyik disszertációjából indult ki: a népesedést, a nemzetiségi megoszlást kutatta szigorúan a forrásokra támaszkodva. Erre a témakörre az utolsó években tért vissza, és nyilvánvalóan mestere, Mályusz Elemér munkáját tartotta példaként szemé előtt. A másik az értelmiség kérdése, ami lehetőséget nyújtott számára kultúrtörténeti, írástörténeti, hivatal- és társadalomtörténeti problémák tisztázására. Itt is hatottak rá mestereinek, Mályusznak, Hajnal Istvánnak és Szentpétery Imrének tanításai.

Hátra van történetírói munkássága értékelése, helye a romániai és magyarországi tudományos életben. Bár újabban terjed a tudósok szakmai rangsorának megállapítására munkásságuk és idezettségi mutatóik alapján a természettudomány művelői által kidolgozott, matematikailag meghatározható módszer, mégis a tudományos közvélemény tudja leginkább meghatározni egy tudós szakmai súlyát. Azt hiszem, ha megkérdeznék a magyar nyelvterület történészeit, hogy kiket sorolnak a legnagyobb élő magyar történészek közé, akkor – esetleg a kortörténészek kivételével – senki sem hagyná ki közülük Jakó Zsigmondot. Valószínűnek tartom, hogy a román történészek is felvennék a legnagyobb élő romániai historikusok listájára, hiszen művei jó része románul is megjelent. Meg kell mindjárt jegyeznem, hogy ez nem a kilencvenedik évében járó tudós iránti kötelező udvariasságból eredne. E sorok írója már az 1940-es évek végén, egyetemi hallgatóként idősebb kollégáitól úgy hallotta emlegetni Jakót, mint nagy történészt, majd nem sokkal később mint egyikét a legjobbaknak. Önmagában egy akadémiai tagság csak annyit igazol, hogy betöltötte egy bizonyos szakmai színvonalat elért, ami nem jelenti azt, hogy hasonlóak ne legyenek a tudományos testületen kívül is. Jakó akadémiai tagságai ezért csak alátámasztják fenti megállapításaimat. Nagy tudósunk 1970 óta a Román Társadalomtudományi Akadémia rendes, 1988-tól a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti, 1996-tól a Román Akadémia tiszteleti tagja. 1990 óta a Magyar Történészek Világszövetsége társelnöke, valamint

⁸³ Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Buk. 1979.

⁸⁴ Tonk Sándor: *A középkori közjegyzőség Erdélyben*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Buk. 1980. 36–61.

⁸⁵ Sipos Gábor: *A kolozsmonostori konvent hiteleshelyi tevékenysége*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Buk. 1979. 33–50.

⁸⁶ Varga Árpád: *A váradai káptalan hiteleshelyi működése*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. 1980. 20–35.

⁸⁷ Károly Vekov: *Locul de adeverire din Alba-Iulia (secolele XIII–XVI)*. (Bibliotheca Rerum Transsilvaniae XXIX.) Cluj-Napoca 2003.

⁸⁸ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*. II. Bp. 2003. 588.

számos szakmai kitüntetés birtokosa. 1990–1994 közt az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöke is volt.⁸⁹ Azt hiszem, ezek az életrajzi adatok is mutatják, hogy teljesítményét mind Romániában, mind Magyarországon elismerik. Feltehetően idézettsége is kiemelkedő, úgyhogy metrikus alapon is a legnagyobbak közé számítható.

Befejezésül az életmű áttekintése után két benyomásomat szeretném előadni. Feltűnő, hogy összefoglaló jellegű könyvet alig írt. Nagy forráskiadványain kívül említhetnők többek közt a disszertációját vagy a Radu Manolescu társszerzővel írt és a latin írás történetét összefoglaló munkát.⁹⁰ Hatalmas, a fentiek alapján tágabb értelemben vett kultúrtörténeti munkásságának nem jelent meg összefoglalása. Lehet, hogy tévedek, de mintha erdélyi mesteréről, Kelemen Lajosról írva Jakó önmagát jellemezte volna: „Kelemen Lajos nem hagyott maga után nagyszabású összefoglaló műveket. Ő a részletkutatók mestere volt. Azt tartotta, hogy az erdélyi magyar történetkutatás soron levő feladata a részletek tisztázása az összefoglalások előkészítése céljából. Kiemelkedő kutatók között sem ritka az olyan lelkialkatú, aki a megismerésre elhasználja energiáit, és az eredmények írásos közzététele, az ismeretanyag formába öntése, végleges rögzítése már nem érdekli.”⁹¹ Természetesen minden hasonlat sántít, Jakónak van, ha nem is sok, összefoglaló műve, a lényeg azonban az, hogy nagy tudósunk is a részletkutatók mestere volt.

Ehhez meg kell jegyezni még valamit. Mire van nagyobb szükség – éspedig nem csak Erdélyben, de nálunk is –, szép összefoglalásokra, amelyek egy-két évtized múlva elavulnak, vagy pedig addig ismeretlen források közzétételére, amelyekre a későbbi historikus nemzedékek még évszázadok múlva is támaszkodhatnak? Szerintem az utóbbival írta be Jakó örökre nevét a magyar nyelvterület és Románia történészeinek aranykönyvébe. Félreértés ne essék, az összefoglaló jellegű munkákat magam is fontosnak tartom, magam is írtam ilyeneket. Ezek írásával összefüggéseket lehet tisztázni, a tudományos eredmények egy bizonyos időbeni állapotát az utókor elé tárni. Visszatérve Jakóra: valóban hiányzik nagy teljesítményének összefoglalása? Formailag kétségekívül. Ha azonban arra gondolunk, amire fent többször utaltunk, a nemleges válasz már nem annyira egyszerű. Mind a nagy, mind a kis forrásközlései olyan magyarázó fejtegetéseket tartalmaznak, amelyek összefüggnek egymással és a szerző többi tanulmányaival. Ezek együtt kiadnak már egy összefoglalást, ezért is hasznos, hogy legfontosabb tanulmányait együtt kiadták.

A másik benyomásom ugyancsak segít Jakó tudománytörténeti elhelyezésében. Ismert, hogy a nemzetközi történettudományban mindig fellépnek különböző irányzatok, amelyek módszereikben, értékelési módjukban, témaválasztásukban eltérnek egymástól. Hatásuk természetesen mindenüvé elér. Gondoljunk pl. a 20. század elején először az ún. pozitívizmusra, majd utána a szellemtörténetre. Hosszú ideig az államhatalom által is támogatva Kelet-Közép-Európában a marxista szemlélet uralkodott. Ma talán a leginkább a francia Annales iskola hat. Beszélünk történeti antropológiáról, mikrotörténeti kutatásokról stb.⁹² Kétségekívül minden irányzat valamilyen formában továbbvitte ismereteinket, azt természetesen nem tudhatjuk, hogy száz év múlva mire fognak esküdni a történészek.

Nagy tudósunk munkásságát átolvasva hiába keresnénk valamelyik irányzatra történő hivatkozást. Az annak idején kötelező marxizmus is legfeljebb frazeológiájában mutatható ki olykor nála. Természetesen vannak olyan tanulmányai, amelyeket tematikájuk alapján besorol-

⁸⁹ *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai*. II. 587–588.

⁹⁰ Bibl. 126.

⁹¹ Jakó Zsigmond: *Kelemen Lajos (1877–1963)*. In: Jakó: *Társadalom i. m.* 429.

⁹² Csak példaként: Klaniczay Gábor: *Bevezető gondolatok a középkorról*. In: *Európa ezer éve. A középkor*. Szerk. Klaniczay Gábor. I. Bp. 2004. 12–28.

hatnánk valahová, úgy vélem azonban, hogy ez nem lenne helyes. Megint csak töprengve, egy ötletet felvetve kockáztatom meg azt a feltevésemet, hogy itt Jakónak megint a forráskutató tevékenységére kell gondolnunk. Aki annyi és korábban többségében fel nem használt forrást ismer, mint Jakó, és akinek van világos tudományos célja, az nem szorul rá valamely irányzat témakínálatából válogatni, noha esetleg saját kutatásaiban is van oda illő téma.

Befejezőként Jakó professzor Kelemen Lajosról írt megemlékezéséből idézek egy órá is érvényes részt: „Nevelésének egyik hatékony eszköze éppen önzetlen segítőkészsége volt. Tudásának tárháza nyitva állott mindenki előtt, tekintet nélkül az illető nemzetiségére, aki a megismerés tiszta szándékával közeledett az erdélyi múlthoz, mert e terület többnemzetűsége számára átélte, természetes adottság volt. Ezzel azonban az igényes anyaggyűjtésre, a tények tiszteltetésére kívánt szoktatni mindenkit.”⁹³

Kívánom, hogy Jakó professzor még hosszú ideig állhasson az erdélyi tudomány és valamennyi tisztelője rendelkezésére!

Zsigmond Jakó, the Scholar of the History. Twentieth century historiography shows a powerful tendency towards specialization in more fields and branches; this can be mostly observed in the treatment of different historical periods. The antiquity, the Middle Ages, the early modern age and successive ages are duly researched by different scholars; moreover, specialization is to be found within the selfsame periods as well. Among Hungarian historians, it is only rarely that a person specialized in the history of the age of the Árpáds should also write about the high Middle Ages. In addition, it is even more unusual to find a historian who specializes in the period both before and after the battle of Mohács. A researcher interested in more periods or various thematic fields is becoming a true curiosity: small wonder, since the basic rules of the profession impose that the historian cover virtually the whole source material and basic bibliography pertaining to his field, and even this is becoming increasingly impossible in the age of the skyrocketing expansion and multiplication of source editions and specialized material. To these rare exceptions belongs the mentor of the researchers of the Hungarian Middle Ages and early modern age, the ninety years old Zsigmond Jakó, former professor of Cluj (Kolozsvár) university. This paper is dedicated to present the life-work of professor Jakó. Even a superficial survey of his bibliography shows clearly that, since the outset of his career, professor Jakó has devoted at least as many works to medieval studies as to the early modern age and even to the eighteenth century. Thus, he can hardly be catalogued as an exclusive researcher of one period or another. Similarly, we can hardly say that he treated one specific theme exclusively. Nevertheless, it is clear that all the works of his monumental oeuvre are connected by two common denominators: he is interested almost exclusively in Transylvania, and respectively, that part of Hungary, which was annexed to Romania; also, he was most active in the publishing, editing, and interpretation of (historiographic) sources and relying on them in historical analysis.

Summing up the presentation of the great scholar's vast oeuvre we can conclude that, besides his use of historical documents aiming at completeness, his choice of topics can in effect be divided into two thematic fields. The one builds upon his doctoral thesis – a research of demographic development and of the changes in the percentage of ethnicities, drawing exclusively on historical documents. He returned to this field of study in the last years and throughout his research activity, he obviously regarded his erstwhile tutor, Professor Elemér Mályusz's work as a model. The other is the issue of the intellectuals, which gave him an opportunity for clearing some issues related to cultural history, to the history of writing, to institutional history and to social history. Here, too, the influence of his tutors, Mályusz, István Hajnal and Imre Szentpétery, can be observed.

⁹³ Jakó: *Kelemen Lajos i. m.* 430.

„...pályám egy nagy kaland volt...”

Beszélgetés Jakó Zsigmonddal

– *Professzor Úr, kérem, emlékezzék meg családi háttéréről, indíttatásáról. Mi motiválta, hogy a történelemmel, azon belül középkortörténettel és segédtudományokkal kezdjen foglalkozni?*

– Az elmúlt korok iránti érdeklődés talán minden gyermekben adott, de nekem a családi környezetem különösképpen alkalmas volt arra, hogy ez az érdeklődés testi-lelki fejlődéssel párhuzamosan fokozatosan növekedjék, és eljussak oda, hogy a históriát válasszam életpályámul. Amikor én megszülettem, az első világháború idején, családom már erősen átváltóban volt a birtokos, vidéki életvitelből az értelmiségi létbe. Mindkettőnek az elemei a tudatot meghatározó módon, együttesen éltek egymás mellett a családban. Édesapám okleveles mezőgazdaként grófi nagybirtokot vezetett, nagyapám pedig a Tisza szabályozásának egyik vezető mérnöke volt nyugdíjba vonulásáig. A tanyán, ahol születtem, a magyarországi, igazi nagybirtok életéből, majd végnapjaiból szerezhettem gyermekként nem mindennapi, történelmi élményeket. Amíg Ágostmajorban az akkori jelen történelmi körülményei között, nagyapám 18. századi micskei kúriájának falai között a régebbi múlt szellemi és tárgyi hagyatékának különös közegében formálódott serdülésem. Korábbi nemzedékek padlásra került furcsa tárgyai, latin nyelvű régi könyvek, a nagyebédli barokk stílusú hatalmas faliszekrényébe besúfolt régi íráskönyvek azok a számomra különleges „kincsek”, amelyek egyre jobban felkeltették és lekötötték gyermeki fantáziámat és érdeklődésemet.

De mindezeknél is jobban hatottak reám a családi „legendárium” színes történetei, amelyeket mi gyermekek az idősebb családtagok, rokonok, látogatók beszélgetéseiből, édesanyánk vagy második anyánknak tekintett húga elbeszéléseiből ismerhettünk meg. Ma már látom, hogy ők ketten tudatosan, nevelő célzattal ismertettek meg két nővéremmel együtt a család múltjával, a követésre méltó, kiemelkedőbb elődökkel. Korán megjegyezhetjük, hogy a familia bizonyíthatóan legalább hétszáz esztendeje él a bihari Hegyközben és az Érmelléken, hogy az elődök közül ki volt megyei potentát vagy debreceni püspök, illetve kollégiumi professzor, ki fordított elsőként magyarra Voltaire-től, ki adott ki könyvet a paraszti gazdálkodás korszerűsítésére, ki írt hadtudományi munkát vagy gyűjtött magyar katonadalokat legénysége számára, illetve kik harcolták végig az 1848/49. évi szabadságharcot, kik estek el, vagy kik fizettek börtönnel, illetve életükkel akkori szereplésükért. E történetek azonban nem a családi hiúságot legyezgették, hanem hasonló teljesítményekre sarkalltak, és a helytállás, a kitartás, a közösség és a reánk bízottakért való felelősség tudatát fejlesztették bennünk. Az új országhatár minket elválasztott szinte a teljes rokonságtól, életvitelünk és talán tudatunk is megrekedt a 19. század végének a szintjén, tehát gyermekségünk egy végét járó kor szabályai szerint zajlott szinte teljes elzártságban a megváltozott valóságtól, de csodálatos színesen, mert a sokasodó gondok csak a szüleinkig és a felnőttekig jutottak el.

Az én paradicsomi világomnak azonban értelmi fejlődésem rendjén és azzal, hogy tízéves koromban internátusba, a hajdúböszörményi Kálvineumba kerültem, szinte egy csapásra vége is szakadt. Rendre olyan kérdésekkel kerültem szembe, amelyek elől nem lehetett kitérni, melyekre keresni kellett a választ és a magyarázatot. Miért minősülök én másfélének, mint többi osztálytársaim? Engem édesapám miért csak karácsonykor, húsvétkor és nagyvakációban vihet haza? Miért kell neki a gazdaságon kívül „kényszerbérlettel”, kisajátítási és optáns ügyekkel

vesződni a siker minden reménye nélkül? Miért hordják szét a virágzó gazdasági nagyüzemet és hoznak helyére havasi telepéseket? Miért sajátítják ki nagyapám birtokának nagyobbik részét? Még hosszan sorolhatnám a kérdéseket, amelyeken gyermekfejjel elmélkedhettem.

Korán megtanultam tehát és tudomásul is vettem, hogy kisebbségi vagyok. De mert az ismeretlen felderítése mindig izgatott, és a jelen kérdéseinek gyökerei a múltba nyúltak vissza, kérdéseimre csak a múlttal foglalkozó tudománytól várhattam a válaszokat. Ahogy közeledett a pályaválasztás ideje, úgy erősödött bennem az elhatározás, hogy történész leszek. A családban egyedül édesanyám művészettörténeti és régészeti kérdések iránt érdeklődő öccse támogatta elképzeléseimet. Az ő javaslatára választottam a pesti egyetemet, ahol az akkor Pázmány Péter-ről elnevezett egyetem bölcsészeti karára, a történelem, latin és művészettörténet szakra iratkoztam be 1934 őszén. Mások nálam jóval tájékozottabban, többé-kevésbé körvonalazott célokkal érkeztek az egyetemre. Többnyire azzal, hogy középiskolai tanárok lesznek. Én azonban kutató akartam lenni, de valósággal csak betévedtem az egyetemre anélkül, hogy az induláskor legalább arról lett volna fogalmam, hogy a historián belül vannak pl. segédtudományok vagy medievisztika. Engem csillapíthatatlan érdeklődés és erős érzelmi töltésű, nagyon is személyes indíttatások vittek a pesti egyetemre, és későbbi pályám minden szakmai kérdése ott fogalmazódott meg, majd dőlt el meglehetősen rövid idő alatt, amikor már tájékozottabb lettem. Ez a tájékoztatlan indulás eleinte talán hátránnyal is járt, de végül hozzájárulhatott ahhoz, hogy tényleg a kutatás mellett kötelezzem el magamat, a történeti vizsgálódás egy életre váljon szenvedéllyé, sohase legyen hivatali kötelesség, a megélhetés vagy az érvényesülés eszköze, hanem az élet értelme és gyönyörűsége maradjon.

– *Kik azok, akiknek tudományos szempontból sokat köszönhet?*

– Tudományos pályám alakulásában legtöbbit a pesti egyetemnek köszönhetek. Amikor a jó szerencsém engem odavitt, a történelem oktatása a csúcson állott. A modern magyar történettudománynak olyan kiválóságai oktatták a históriát, mint Domanovszky Sándor, Hajnal István, Mályusz Elemér, Szekfű Gyula, Szentpétery Imre, akik nemcsak mesterei voltak szakjuknak, hanem kiváló nevelők és követendő példaképek is lehettek. Domanovszkytól a rendszeres, fegyelmezett kutatást, Szentpéterytól a források mikroszkopikus pontosságú vizsgálatát, Hajnaltól a széles távlatokat és európai összefüggéseket, Szekfűtől a szintetikus látásmódot és az elegáns, irodalmi igényű kifejezési formákat lehetett szinte észrevétlenül elsajátítani. Én a sok kitűnőség közül az első tanév végén öt órán át tartó kollokvium után a félelmetes hírűen szigorú fiatal Mályusz Elemért választottam mesteremül, mert a kisebbségi körülmények közül érkező diák kérdéseire az ő településtörténeti és történeti demográfiai vizsgálódásai ígérték a megalapozott tudományos válaszokat és kínálták a legeredményesebb módszereket. Ezzel eldőlt az is, hogy a medievisztikában és a korai újkor történetében kell specializálni magamat.

Budapesti professzoraim ugyan egész életemre feltarisznyáztak szakismeretekkel, de pályám sokat köszönhet az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában eltöltött esztendőknél is. Kelemen Lajos példája nyomán Kolozsvárott egészült ki pesti tarisznyám tartalma az erdélyi levéltárügyben és történetkutatásban nélkülözhetetlen ismeretekkel, tapasztalatokkal. Kelemen Lajos varázslatos egyéniségének hatása alatt vált teljessé kutatói habitusom, vált véglegessé kutatási programom. A múlt megelevenítésének, átélésének páratlan iskoláját járhattam ki Kelemen Lajos oldalán. Tőle és Kolozsvárott tanultam meg végérvényesen, hogy a múlt kutatása nemcsak szakmai, hanem erkölcsi kérdés is. E kettő egysége nélkül a történettudományban nincs hiteles eredmény.

– *Melyek voltak történelmi pályafutásának legfontosabb állomásai?*

– Véleményem szerint az én történelmi pályám egységesnek minősíthető, az erdélyi történetkutatói igyekezett szolgálni, és – ha a pesti felkészülést leszámítjuk – teljesen Kolozsvárhoz kötött. Tehát egymástól különböző állomásoknak aligha lehet tekinteni a viharos korszak változó lehetőségeihez alkalmazkodás egyes szakaszait. Az intézményi keretek kényszerű változtatása ugyanis nem jelentette a távlati tervek feladását, hanem csak a teendők sorrendjében hozott változást a megvalósítás lehetőségeihez igazodva.

Az erdélyi história megújulását serkentő kezdeményezések intézményi keretét kezdetben az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára alkotta mint kutatási központ, az utánpótlás nevelését pedig a Bolyai Egyetem történelmi kara végezte. Ezek felszámolása után a Román Akadémia kolozsvári Történelmi Intézetében működtem közre az erdélyi középkori oklevelek közzétételében, a Babeş–Bolyai Egyetemen pedig oktattam a kutatásokban nélkülözhetetlen segédtudományokat. Amikor 1970 után mód nyílt magyar nyelvű elbeszélő források közlésére az ún. Fehér-sorozatban és a Művelődéstörténelmi Tanulmányokban, új kutatókat igyekeztem nevelni lektorizálás útján az erdélyi történetírásnak. Az 1990. évi fordulatot követően az Erdélyi Múzeum-Egyesület újjászervezésével, kutatóintézet kezdeményezésével, a legfontosabb forráscsoportok közzétételének elindításával szorgalmaztam az erdélyi magyar tudományos kapacitás felkészítését az erdélyi történelmi kutatások tudományos megalapozásában való közreműködésre.

Persze ennek a külsejében változó, de lényegét illetően akár egyhangúnak is minősíthető, közel hét évtizedes pályának voltak kiemelkedőbb mozzanatai is, amelyek pozitíve befolyásolták a pálya későbbi szakaszait. Például annak, hogy Mályusz professzor a doktorátus megszerzése után maga mellé vett gyakornoknak, és így részt vehettem a Település- és Népiségtörténelmi Intézet szervezési munkájában, vagy hogy a Magyar Országos Levéltárban megismerkedtem a korszerű archivisztika, illetve a levéltári kutatás gyakorlati kérdéseivel és módszereivel, pályám későbbi szakaszaiban a kutatásszervezésben nagy hasznát vettem. Sorsdöntő mozzanata volt a pályámnak, hogy 1941-ben Kolozsvárra, Kelemen Lajos mellé kerültem, és tág lehetőséget kaptam levéltári elképzeléseim megvalósítására. Lendületet adott pályám alakulásának az is, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1942-ben az előző öt esztendő legjobb történelmi munkájaként tüntette ki a középkori Bihar vármegyéről írott doktori értekezésemet. Ennek is szerepe lehetett abban, hogy 1945 januárjától fogva oktatnom is kellett a szerveződő Bolyai Egyetemen, majd 1947 januárjában ugyanott *profesor titular*nak léptettek elő, és 1949 áprilisában a Román Akadémia kolozsvári Történelmi Intézetében osztályvezetői megbízatást kaptam. Talán még azt kell pályám nyugdíjazás (1981) utáni szakaszáról felemlítenem, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1988-ban, a Román Akadémia pedig 1996-ban tiszteleti tagjává választott, egykori egyetemem mai utóda, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Ráday Akadémia pedig 1991-ben *doctor honoris causa* címmel tisztelt meg.

– *Melyek azok a témák, amelyeken eddig dolgozott? Ha lehet egyáltalán választani, melyik téma áll Önhez a legközelebb?*

– Akit munkáim listája érdekel, a címetek megtalálhatja a nyolcvanadik születésnapomra kiadott emlékkönyvben. Ami pedig azt a kérdését illeti, hogy melyik téma áll hozzám legközelebb, azt válaszolhatom, hogy mindig az a szívem csücske, amivel éppen foglalkozom. Már csak azért is, mert csak olyan témák kidolgozásába vágok bele, amelyek a kutatási területeimmel kapcsolatos kérdésekből folynak. A kutatás során felbukkanó „érdekességek”-re nem vesztegetem időmet, az ötletszerű kapkodást kerülöm és „rendelésre” sem dolgozom. Ezért talán

jobban járunk, ha kutatási területeimet vázolom fel, és azokra a fordulatokra utalok, amelyeket a mindenkori jelen kényszerített ki az eredeti terveken.

A gyermekkori előzményekből és a bihari kötet sikeréből természetesen következett, hogy a mezőgazdaság és a parasztság története, a településtörténet, történeti demográfia területén kívántam továbbfejleszteni a Mályusz professzortól tanult módszereket. Erre volt kísérlet a gyalui vártartomány népéről és gazdálkodásáról 1944 őszén megjelent kötetem. Kolozsvári tapasztalataim alapján azonban ekkor már tudtam, hogy Erdélyben nem elegendő új források alapján új kutatási témákra terelni a figyelmet, hanem azok feldolgozására példát is ajánlatos nyújtani. Hamarosan kiderült azonban, hogy a megváltozott társadalmi helyzet következtében a mezőgazdaságról, a falvak népéről, még konfliktusairól sem az egykorú források alapján kell szólni, hanem csak a marxista tanok szellemében. Önmagammal kerültem volna összeütközésbe, ha 1947 körül nem fordítok teljesen hátat az agrárvilág kutatásának. Ekkor a paleográfia, írástörténetbe, segédtudományi, levéltári témákba húzódtam vissza, majd 1958-tól fogva könyv- és könyvtár-, valamint nyomdatörténetbe menekültem évtizedekre. Végül művelődéstörténeti kirándulásokat tettem belső emigrációból, melyet megszakítatlanul folytatott forráskritikai, forrásfeltárási és az értelmiség múltját boncoló vizsgálódásokkal igyekeztem elviselhetőbbé tenni magam számára. Ennek az időszaknak reprezentatív eredménye az a két testes kötet, mely a középkori Erdély írásossága egyik központjának, a kolozsmonostori konventnek az írásgyakorlatát, szerzetesi társadalmát mutatja be és dolgozza fel az oklevélkritika és a diplomatika módszereivel.

Gondolom, hogy ezeket el kellett mondanom az irodalmi munkásságomban mutatkozó fővonalak magyarázatául.

– *Az erdélyi oklevélkiadás kiemelt szerepet kap tudományos munkásságában. Hogyan fordult érdeklődése ebbe az irányba?*

– Előbbi kérdéseire adott válaszaimból már sejthető volt, hogy a források feltárásának mindvégig nagy fontosságot tulajdonítottam az erdélyi történetkutatás korszerűsítését célzó elképzeléseimben. De ezt egymagában sohasem véltem a lemaradás elleni csodaszernek. Ennél nem kevésbé sürgős feladatnak tekintettem a kutatók felszerelését alapvető segédkönyvekkel, munkaeszközökkel. Minthogy mindez egybeesett azzal a felismeréssel, hogy az erdélyi forrásanyag speciális kutatási segédleteket kíván, magam is alaposan kivettem a részemet mindkét munka feladataiból. Nemcsak a *Documente privind istoria României* erdélyi sorozatának szerkesztésében működtem közre, hanem a Román Akadémia országos oklevél-corpora részére 1956-ban elkészítettem a 12–15. századi erdélyi latin oklevelek paleográfiáját és pecséttanát, majd 1971-ben Radu Manolescu bukaresti professzorral közösen a latin írásbeliség középkori történetét Románia egész területére vonatkozóan.

Bár napjainkban ezek a munkai igényes feladatok világszerte nem vonzzák a kutatókat, ebből egyáltalában nem következik az, hogy a múlt feltárásához nincs is szükség rájuk. Aki úgy vélekedik, hogy a forráspublikációk kora lejárt, az azt sem tudja, hogy mit beszél, és a történeti megismerés menetével elméletileg sincs tisztában. Manapság bővelkedünk ilyen „mondvacsinált” historikusokban, akiknek vélekedéseire nem érdemes vesztegetni az időt. Én bizonyos vagyok abban, hogy előbb-utóbb jelentkezni fog az igény ezekre a fenti feladatokra, mert elvégzésük nélkül, pusztán külföldi divatos módszerek és témák átvételével komoly előrelépés országunk erdélyi vonatkozású kutatásaiban elképzelhetetlen. Ez a meggyőződés vezet, amikor az 1990 utáni rendszerváltozást követően feléledt erdélyi magyar történetkutatás fiataljainak szakmai kiképzését éppen a forráskiadási feladatok végeztetésével kívánom megalapozni.

– *Publikációs tevékenységét számos, a kutatáshoz alapvető könyv, több száz tanulmány jelzi. A tehetség és a munkabírás mellett milyen munkamódszerek/kutatási módszerek köszönhetőek ez az imponáló mennyiség?*

– Bármennyit is gondolkoztam kérdésén, úgy látom, hogy az én szakmai eredményeim mögött nincsenek a tudományos munka általános szabályait meghaladó, említésre méltó különleges módszerek. A kutatás gondos megszervezése, az idővel való ésszerű gazdálkodás, rendszeres és folyamatos, kitartó, pontos munka a megbízható tudományos eredmények nyerésének legfőbb titka. És talán azt kellene a fiatal kutatók lelkére kötni, hogy mielőtt papírra vetnek egy megállapítást, járjanak mindennek a végére, mert a sietség a hibák szülőanyja.

– *A második világháború mindenki számára megpróbáltatásokat hozott. Ön hogyan élte meg ezt családi és szakmai szempontból?*

– Kérdésére röviden válaszolok, mert ezeknek az éveknek az eseményeit igyekeztem elfeledni, miután tanulmányaimat levontam. Időmúltával egyre inkább úgy láttam, hogy a hét szűk esztendőm alatt többel gazdagodtam, mint szegényedtem. Tulajdonképpen az ekkor szerzett negatív és pozitív élmények, tapasztalatok véglegesítették karakteremet, értékrendemet és életviteltemet. Ekkor döntöttem el az is, hogy hol húzódnak egyetemi mozgásterem határai, ha önmagammal békességben, megalkuvások nélkül akarok élni. Oktathattam a segédtudományokat és a közép-kor egyetemes történetét, de az utánpótlás képzéséből és a közszereplésből kirekesztett voltam. Mivel szereplési ambícióim sohasem voltak, ezt a helyzetet nem is éreztem különösebben sérelmesnek. Ezzel szemben a 18. század előtti erdélyi történelem szinte minden részletkérdésével különösebb gondok nélkül foglalkozhattam, ha a politikai történetet és a hivatalostól eltérő összefoglaló témákat elkerültem. Mivel engem a pártfeladatok nem terheltek, több időm is maradt a kutatásra, mint másoknak. Talán ez a belső emigráció lehetett az én szakmai teljesítményemnek a Maga által firtatott különleges módszere.

Visszatérve kérdésének lényegére, legyen elég a történeti hűség kedvéért néhány puszta adat rögzítése. 1949-ben, a birtokosok „kiemelése” idején szüleim nálam voltak látogatóban, és azzal maradtak életük végéig kolozsvári kényszerlakhelyükön, ami rajtuk volt. Édesapám még azt megelőzően meghalt, hogy engem 1952 szeptemberében az „átkos magyar egység” elleni küzdelem és az osztályharc címén eltávolítottak a Bolyai Egyetemről. A Román Akadémia Történeti Intézetében azonban külső munkatársként tovább dolgozhattam a középkori oklevéltáron, amíg két év múltán Szovjetunióban tanuló két korábbi diákom közbenjárására újra alkalmaztak a fentebb említett tantárgyak előadására. Ettől fogva 1981-ben történt nyugdíjazásomig, a mondott korlátok között, viszonylag háborítatlanul végezhettem kutatásaimat. 1973-ban román hallgatóm közbelépésére a Román Akadémia delegációjának tagjaként, sok évtizedes karantén után, átléphettem az országhatárt, és 1975-től fogva két évenként én is meglátogathattam Magyarországon élő testvéreimet, barátaimat, és újból kutathattam az ottani gyűjteményekben.

– *Lehetőség nyílt-e arra, hogy korábban megkezdett kutatómunkáját folytassa?*

– Igen. Folytathattam, a rendszerváltás előtt is, pályám elején elkezdett munkáimat, de erre a lehetőséget magamnak kellett megteremtennem az éppen adott helyzetben. A világ szerencsésebb tájain születettek, de mostani fiatal kollégáink sem tudják elképzelni, hogy ez a diktatúra idején micsoda akadályok leküzdésével és mekkora idő- és energiavesztéssel járt. Nemcsak a tőkés nyugati világgal való kapcsolatokban, hanem a „baráti” kommunista diktatúrák közötti viszonylatokban is. Főként olyan „veszélyes” vagy legalábbis csiklandósabb szakokban, mint amilyenek a históriát is tekintették akkoriban. Szerencsére a rádió, tévé, modern reprodukciós technikák korában a teljes szellemi elszigetelés örült terve már megvalósíthatatlannak bizo-

nyult, bármilyen lelkesen végezték is munkájukat a cenzorok és a vámosok. A kolozsmonostori két vaskos kötetem is a legnehezebb időszakban fénymásolatok segítségével elkészülhetett anélkül, hogy magam a Magyar Országos Levéltárban kutathattam volna.

Amikor én ezzel a helyzettel szembekerültem, már kellően ismertem a lehetőségeket, kialakult elképzeléseim voltak a teendőkről, és mindezeket eredmények is igazolták. Azt is tudtam, hogy a levéltárügy, forráskiadás, utánpótlás területén a kutatás érdekében személy szerint nekem mik lehetnek a feladataim, és ezeket igyekeztem is ellátni. De akkor már a körülmények arra is megtanítottak, hogy olyan instabil helyzetben, mint amilyenek között nemzedékem élete zajlott, a végcél felé való haladás irányát kell szilárdan tartani, nem pedig a részfeladatok végzésének sorrendjéhez ragaszkodni görcsösen. Azt, amit lehet, el kell végezni, ha arra, amit tennünk kellene, éppen nincs mód és lehetőség. A legkisebb részfeladat elvégzésével is közelebb kerülhetünk a kitűzött végcélhez. Így alakult ki az a sokszínű, több szálon futó, gyakorlati és szakirodalmi munkásság, melyben azonban közvetlenül vagy közvetve minden részlet összefügg egymással. A kulcsot pedig ennek a specializálódás korában szokatlan egységnek a felfejtéséhez a viharos kor és az egyéni életút fordulatainak ismerete szolgáltathatja. Máig kitaró erőforrásom volt, hogy több változatban ugyan, de megszakítás nélkül egész életemben azt csinálhattam, amiért egykor történész lettem és a rendkívüli körülmények ellenére egyet-mást talán meg is valósíthattam abból, amit az induláskor magam elé tűztem.

– *A második világháború után, különösen az 1950-es évek közepétől az erdélyi magyar történetírásban a művelődéstörténeti témák kerültek előtérbe és váltak csaknem kizárólagossá. Ön szerint mi volt ennek az oka?*

– Kérdésére nagyon egyszerű és bizonyos a válaszom: A művelődéstörténet iránti érdeklődés megugrása a menekülés egyik formája lett a kommunista cenzúra és a politika egyre durvább és szakszerűtlenebb beavatkozásai elől. Ezek a témák kevésbé keltették fel a sajtóellenőrzés többnyire műveletlen alkalmazottainak figyelmét. Veszélytelenebb területnek számított a történelem egyéb témaköreinél, és ezért az amatőrök zöme ide tömörült, ami lerontotta a teljesítmények szakmai színvonalát. Elszaporodtak a mondvacsinált történészek, akik úgy vélték, hogy számukra nem kötelezők a történetkutatás módszertani szabályai, mert ők művelődéstörténészek. Bár az alapos művelődéstörténeti munkákra a diktatúra körülményei között nagy szükség lett volna, és ilyenek is születtek, a termés jelentős része újabb kutatások nélküli vállalkozás volt a korábbi idők eredményeire alapozva, és az elsekélyesítéssel legalább annyit ártott a történettudománynak, mint amennyi hasznot hajtott.

– *Tudományos munkája mellett oktatási tapasztalattal is rendelkezik. Egyetemi tanárként milyen módszerekkel oktatta diákjait?*

– Amint már jeleztem, én levéltári kutató akartam lenni, és nem voltak egyetemi ambícióim. 1945 elején a történelmi fordulat oktatási feladatokra kényszerített ugyan, de professzorrá válójában a háború utáni első évfolyamok diákjai formáltak engem. Ezek a fiatalok a Bolyai Egyetem indulásakor odaadásukkal és két kezük munkájával járultak hozzá az oktatás feltételeinek, az EME Farkas utcai levéltárának létrehozásával pedig a történelmi kutatások intézményes kereteinek megteremtéséhez. Az akkori nyomorúságos körülmények között fiatalos lelkesedés nélkül bizonyosan nem lehetett volna szinte semmiből intézményt teremteni. De valami különleges módszerem ezekben az esetekben sem volt azon kívül, hogy diákjaimat munkatársaimnak tekintettem, igényes és szigorú voltam önmagammal szemben is, és igyekeztem igazságos lenni diákjaim teljesítményeinek elbírálásakor. Hogy milyen tanárnak tartottak, azt egy-

kori hallgatóimtól kellene megkérdeznie. Talán az is jelent valamit, hogy már nyugdíjas egykori diákjaim közül egyesek ma is tartják velem a kapcsolatot.

– *Az Ön meglátása szerint léteznek-e iskolák a mai magyar történetírásban, és beszélhetünk-e Jakó-iskoláról?*

– Manapság divat nagy szavakkal, túlzó jelzőkkel dobálózni, talán a figyelem felkeltése végett vagy mert nem ismerik azok pontos jelentését. Ez a helyzet a tudományos iskola fogalom használatával is. Ezzel kapcsolatosan egy évtizeddel korábban az Aetas folyóirat körkérdeés formájában már egybegyűjtötte a történelmet magyar nyelven művelők véleményét (Aetas 1993. 4. sz. 165–212). Akkor én is véleményt nyilvánítottam, melyet ma sem változtattam meg. Az érdeklődő tehát a megadott helyen olvashatja. Ennek lényege az, hogy a mai magyar történettudományban – szerintem – nincsenek iskolák, következésképp Jakó-iskoláról sem lehet beszélni. Egyébként fentebb már elmondtam, hogy mennyire kirekesztett voltam az utánpótlás hivatalos menetéből. Persze azért voltak főként magyar, de román és szász diákok is, akiknél talán én is csiszoltam valamicskét, de ez a nevelés teljesen a személyes kapcsolat szintjén folyt.

– *A Professzor Úr szerint melyek korunk történetírásának legveszedelmesebb módszertani buktatói?*

– Én, koromnál fogva is, már évtizedek óta a magam kitaposott ösvényén járok, és ezen nem is akarok változtatni. Ezért az új utak esetleges „kátyúi” különösebben nem is foglalkoztatnak. Tudományszakom módszereinek alakulása azonban ma is érdekel, az újra nyitott vagyok, de az újat csak akkor veszem át, ha a korábnál hatékonyabbnak találom.

Azért bocsátottam ezeket előre, mert nem érzem magamat illetékesnek nyilatkozni az új út buktatóiról. A magyar nyelvű történetírás egészében nem is követtem figyelemmel az új törekvések befogadását. Én úgy látom, hogy az erdélyi magyar fiatal historikusok körében jelentéktelen az érdeklődés a divatos témakörök és módszerek iránt. A román fiatalabb nemzedék körében azonban 1990 után megismétlődni látom azt a jelenséget, hogy a nyugati, divatos törekvésekkel való lépéstartáshoz nem társul a hazai adottságok, forrásviszonyok és lehetőségek kellő mértékű számbavétele. Az új külföldi törekvések lelkes felkarolása maga is elősegítheti történetkutatásunk megújulását, de buktatóvá válhat, ha eltereli a figyelmet azokról a feladatokról, amelyeket csak mi végezhetünk el, a sebtiben készen átvett új törekvések is csak felszíni változásokat hozhatnak, mert a honi feltételek megteremtése nélkül az újszerű eredmények is megalapozatlanok maradhatnak.

– *Egy olyan, politikai szempontból igen aktív században élte le élete tekintélyes részét, mint a 20. század. Hogyan látja a politikum és a történelem kapcsolatát?*

– A század, amelyben életem eltelt, politikailag nemcsak igen mozgalmas volt, hanem földrengés okozta romboláshoz hasonlítható változásokat is okozott. Ilyen körülmények között megőrizni személyiségünket, szellemi függetlenségünket talán legnehezebb feladata volt az életnek. Nagy pozitívuma életemnek, hogy ez nekem, súlyos áldozatok árán, de sikerült. Értelmes létem kezdetétől fogva elhatárolódtam a politikum összes változatától, nemcsak személyes averzió okán, hanem azért is, mert a politika szerepét a tudományban károsnak tartottam. A történettudományban máig tapasztalható torzulások és torzítások, manipulációk és egyéb kártételek legfőbb okozójának a politika illetéktelen betolakodását vélem.

– *Milyennek ítéli meg a magyar középkortudomány helyzetét, illetve viszonyát a román, illetve a szász középkorkutatáshoz?*

– Én úgy látom, hogy a magyar medievisztika az általános európai fejlődéssel egy ütemben halad, ismeri pótlendő hiányosságait, sajátos feladatait. Vagyis a korábbi középkori kutatások napjainkra középkortudománnyá alakultak át. Elegendő összehasonlítani az első világháború előtti kutatásokat a mai helyzettel, hogy érzékelhessük a fejlődést. Annak idején, amikor a közvélemény szemében csak a Mohács előtti kor volt az igazi történelmi tárgy, akkor is viszonylag kevesen vállalták azokat a többlet terheket, amiket e kutatások megköveteltek. Azt is természetesen kell venni, hogy a latin nyelvismeret elapadásával a história amatőrjei elmaradoztak. Mostanra az összetett szakdiszciplínává alakult medievisztikával foglalkozók száma, hasonlóan az ókortudományhoz, a hivatásos szakemberek országonként is egészen szűk csoportjára olvadt le.

A magyar medievisztika erdélyi ágával és a középkor román kutatásával kapcsolatos helyzet azonban a fenti fejlődéstől eltérően alakult. Ebben feltételezhetően szerepe lehetett annak is, hogy a középkori és korai újkori írásbeliség Erdélyben a latin, míg a Kárpátokon túli ország-részekben a cirill írásterület szabályai szerint alakult, és ez eltérő mennyiségi és minőségi különbségeket eredményezett. Főként a régebbi századok írásos emlékeinek szűkössége okozhatja, hogy a Kárpátokon kívüli tartományokban éppen csak elindult a középkorkutatás medievisztikává alakulása. Erdélyben pedig már beszélhetünk középkortudomány létezéséről. E kezdeményezések az újraéledt magyar kutatásokhoz kötődnek. A német lakosság kivándorlásával ugyanis a nagy múltú szász tudományosság tájainkon lényegében elporladt, az pedig még nem dőlt el, hogy az emigrált szász történészek Kárpátokon belüli vagy kívüli normák szerint fogják-e tanulmányozni Erdély középkori múltját. Ebben a helyzetben nagyon kívánatos lenne, hogy a román szakkörökben terjedjen az a felismerés, miszerint az erdélyi régebbi forrásanyag értékesítése csak eltérő módszerekkel lehetséges, és hogy ez a viszonylag gazdag iratanyag a román nép középkori életének rekonstrukciójához is egyedül szolgáltathatja a biztos alapot.

A középkor korszerű kutatása mindjárt az első lépések után olyan kérdéseket is felvet, amelyekkel az erdélyi kutatásban mielőbb szembe kellene nézni. Például hogy a mohácsi csatavesztés (1526) vagy az ország fővárosának török kézre kerülése (1541) legyen a középkori magyar királyság bukásának és a középkornak egyezményes és szimbolikus határára. Ez az esetleges módosítás természetesen maga után vonná a különleges védelmet élvező középkori oklevelek időhatárának a kiterjesztését is. Az sem újság a szakirodalomban, hogy a középkori királyság szervezete, kormányzati struktúrája az erdélyi fejedelemségben élt tovább. De ha a kutatás azt észleli, hogy ez a helyzet szinte változatlanul a fejedelemség végéig tart, akkor számolnia kell azzal, hogy Erdélyben a középkor és a korai újkor századainak vizsgálatát nem tanácsos határozottan szétválasztani egymástól. Ezt sugallja az a szempont is, hogy ebben az esetben az adatszegénységgel küszködő medievisztika, kellő óvatosság mellett, használható magyarázó adatokhoz juthat akár a 18. század elejéről is.

– *Lát-e egyfajta rangsorolást a mai magyar történész feladatai között?*

– Én semmiféle rangsorolásról sem tudok, és ezt egyenesen veszedelmes kísérletnek is tartanám. Ha egészséges a tudományos közélet, a fontossági sorrend automatikusan kialakul – legalábbis az én tapasztalatom szerint. Olyan különleges helyzetekben azonban (és az erdélyi magyar tudományosság 1990 utáni helyzetét ilyennek ítélem), amikor évtizedek tervszerű rombolása után mindent előlről kell kezdeni, sok hibát meg lehetett volna takarítani, ha az utánpótlás területén éltünk volna a rangsorolás módszerével. Bizonyára többre mentünk volna, ha nem szabadjára hagyott tülekedésen, hanem az oktatás és a kutatás szükségleteinek alapos felmérésén alapultak volna az utánpótlást illető döntések.

– *Mi készítette Önt arra, hogy nyugdíjas éveiben igen aktív tudományos kutatómunkája mellett meghatározó szerepet játsszon az EME újjászervezésében, és ma is sok energiát fordítson a kutatóintézet működésére?*

– Remélem, hogy előző válaszaim jórészt okafogyottá tették ezeket a kérdéseit, és ezért röviden igyekszem felelni. Amikor én 1934-ben az akkor biztosnak tekinthető pálya helyett a teljesen ismeretlen utat választottam, nem a megélhetésre gondoltam, hanem legszemélyesebb motívumok alapján döntöttem. A történészkedéshez pedig elválaszthatatlanul és kötelezően hozzákapcsolódott a múlt írásos és tárgyi emlékeinek védelme és feltárása. Ezek a feladatok adták meg életem, munkám értelmét és örömeit. Az egyetemi oktatást abba lehetett hagyni a nyugdíjazáskor, de a kutatás, utánpótlásnevelés, a kulturálisörökség-védelem, tudományszervezés életre szólóan felvállalt gondjai alól csak akkor menthettem volna fel magamat megnyugodott lélekkel, ha ezek a kérdések már megoldódtak vagy ha lettek volna mások, akik átvehetik e feladatokat. Így lett a nyugdíjazás utáni 25 esztendő egész pályám egyik legtermékenyebb szakasza, melyben több olyan tudományos tervemet is megvalósíthattam, amikre a korábbi idők nem adtak lehetőséget. Úgy éreztem, hogy jól kell felhasználnom azt a hosszú életet, amelyet bizonyára célok elérésére kaptam a Gondviseléstől.

– *Általánosnak lehet-e tekinteni az Ön pályafutását, vagy a szokásostól eltérő úton haladt eddig?*

– Szerintem mindegyik igényesebb tudományos pálya szükségszerűen egyéni, másokétól többé-kevésbé eltérő. Ezért én is csak a magam útjáról nyilatkozhatom illetékesen. Kilencven esztendő távlatából visszatekintve ma már tisztán látom, hogy pályám egy nagy kaland volt, ami könnyen nyaktöréssel is végződhetett volna. Két olyan fordulópontja volt az én pályámnak, amikor a döntés a továbbiakra meghatározó, valóban sorsdöntő következményű lett. Az első 1934-ben volt, amikor pályámat választottam. Akkor valójában csak saját elképzeléseimet követtem, és nem volt megalapozott fogalmam arról, amit választottam. A másik meghatározó döntés 1938/9 folyamán formálódott ki bennem. Akkor már tudtam, hogy Budapestre nekem van szükségem, de az itt szerzett tudás az erdélyi magyar tudományosság megújulásában hasznosulhat igazán.

Erdélybe visszatérve, 1941 tavaszától mindmáig, nagyon változó körülmények között, azon fáradoztam, hogy megvalósítsam vagy legalább megközelítsem azokat a célokat, amikért évtizedekkel korábban hazajöttem. Választott utamnak ezen az újabb szakaszán már tisztában voltam azzal, hogy mi vár reám, azt vállaltam és elviseltem, nagyobb meglepetés csak a zárszámadás elkészítésekor ért. Pályámat kudarc és siker, bukások és eredmények, igazságtalanságok, sérelmek és elismerések, kitüntetések, örömök és bánatok szegélyezik. A meglepetés pedig az volt, hogy a pályán több volt a jó, mint a rossz. Munkámért kaptam a sorstól címekeket, díjakat, kitüntetéseket. Ezeknek természetesen örültem, de sohasem kerestem őket. Szakirodalmi vállalkozásaim közül többnek volt komoly sikere, levéltárak és könyvtárak sora köszönheti fáradozásaimnak, hogy a pusztulástól megmenekültek, de a kutatás intézményes kereteit máig sem sikerült kiépíteni. A kutatás személyi feltételein magam is javíthattam valamicskét, de a fiatalokból verbuvált új kutatógárda még mindig hiányzik a stafétabotok átvételére. Pályámat tehát nem mondhatom sem rendkívülinek, sem különösebben sikeresnek annak ellenére, hogy mindent igyekeztem megtenni, ami tőlem tellett, és amit a körülmények megengedtek. Az út végéhez közeledve talán még azt is megkockáztathatom, hogy a pálya korlátai, bezártsága, buktatói ellenére kiegyensúlyozott, boldog embernek érzem magamat. Ugyanis egész életemben azzal foglalkozhattam, amire feltettem az életemet, és viharos időkben is sikerült megőriznem önmagamot, és hű maradhattam az induláskor megálmodott terveimhez.

– *A mai globalizált világban egyre inkább háttérbe szorul a humán tudományok művelése. Ön szerint hol lesz a helye a középkori történelemnek és kutatóinak ebben a társadalomban? Egyfajta „holt tudománnyá” válik ez a diszciplína, vagy lát előtte perspektívát?*

– Én másként látom mind a humán tudományok és köztük a középkori történelem, mind pedig a globalizált világ jövődjét. Szerintem a világ hamarabb felismeri a globalizáció csődjét, mint hogy a humán tudományok elvesztenék társadalmi vonzerejüket. Hiszen már most is jelentkezik az elutasítás a globalizáció Amerikában már kifejlődött változatával szemben. Meggyőződésem, hogy az európai típusú társadalmaknak még önállóan gondolkozó része igényelni fogja a história segítségét a globalizáció mentális fertőzései, rombolásai elleni védanyagok kitermeléséhez. Én e morális és kulturális tisztulásban inkább a történettudomány társadalomra gyakorolt hatásának növekedésével számolnék. Ehhez azonban a históriának magának is változnia kell abban a tekintetben, hogy világosan szétválasztja azt a területet, ahol egyedül a tudomány szempontjai és módszerei érvényesítendőek, a politikum pedig elfogadhatatlan, és ahol ezt a gyakorlat még bocsánatos vétekként elnézi. A középkor és a korai újkor természetesen az előbbi, míg a jelenkori vizsgálódások az utóbbi területnek számíthatóak. Ez nagymértékben megnövelhetné a történelem hitelét és társadalmi hatását, amire a globalizáció bukása után bizonyosan nagy szükség lesz. Tehát én egy megtisztult, a tudomány szabályait szigorúan megkövetelő história szerepében hiszek és reménykedem.

– *Végül kérem, hogy mutassa be, milyen kutatással foglalkozik jelenleg. Milyen kutatási tervei vannak az elkövetkezendő időszakra?*

– Pályámat lezártnak tekintem, és nem szövök új terveket. Terveim, akárcsak korábban, kivitelezés állapotában vannak. Azokban addig és olyan mértékben, ameddig ezt egészségem engedi, továbbra is részt veszek. Ezek a tervek, amint már említettem, azt célozzák, hogy az erdélyi történet korábbi fejezeteinek műveléséhez szilárd alapokat hozzanak létre. Jelenleg az Erdélyi Okmánytár harmadik kötetén dolgozom két fiatal munkatárssal, akik – reményeim szerint – már felkészülten fogják tőlem átvenni a kiadvány folytatását, amikor ennek eljön az ideje. Ennek a nyomdai kéziratával a folyó év végére szeretnénk elkészülni. Ugyanebben a programban, irányításom alatt, fiatal kutatók munkájával elkészült és meg is jelent a Báthory Zsigmond Királyi Könyveit tartalmazó kötet, rövidesen nyomdába kerülnek az erdélyi káptalan 16. századi hiteleshelyi jegyzőkönyvei, és befejezés előtt áll a Wass család levéltárának mintaszerű ismertetése az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára anyagának feltárását szolgáló sorozatban. Minthogy egy-egy ilyen forráskiadvány elkészítése egyben az utánpótlás nevelésének is az iskolája, ezen a területen is akad teendőm. Ezekből a feladatokból kiszállnom nehéz lenne addig, amíg el tudom látni azokat, mert a fiatalok cserbenhagyásának lenne magyarázható. Végül vannak beváltatlan korábbi ígéreteim is. Nagyon szégyenkeznék, ha ezeket már nem tudnám teljesíteni, mert érzelmileg is erősen kötődöm e témákhoz. Az EME 150 éves jubileumára az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának 1942 utáni történetét kellene írásban rögzítenem, mert az én életem a leghitelesebb forrása az intézmény legutóbbi évtizedeinek. De a családom és szülőföldem is elvárja, hogy ők is lássák valami hasznát az én történetírókedéseimnek. Ezek olyan jogos igények, amelyek elől nem lehet kitérnem, ha már ezt a fentebb vázolt életutat vállaltam magamnak.

– *Mindehhez sok sikert kívánok.*

Kolozsvárott, 2006 májusában

Köszönettel
Lupescuné Makó Mária

“...my career has been a great adventure...” Interview with Zsigmond Jakó. Initiated by Mária Lupescu Makó. This interview was realized with the occasion of celebrating the ninety years old Zsigmond Jakó, former professor of Cluj (Kolozsvár) university. The mentor of the researchers of the Hungarian Middle Ages and early modern age, professor Jakó had an interesting and very impressing academic career. The researcher of historiographic sources, professor Jakó graduated Péter Pázmány University (the predecessor in title of present-day ELTE University, Budapest) as a B.A. in History and Latin. He belonged to the legendary class of Professor Elemér Mályusz, notorious for his maximalism. His attachment to the study of sources was further enhanced by the fact that, at the outset of his career, he worked in the Hungarian National Archives, and after 1941 in Cluj, in the archives of the Transylvanian National Museum. In Cluj, under the guidance of Lajos Kelemen, he also learned the love of source materials. His interest in the archive materials is attested by the fact that the majority of his early scientific work treated themes connected to the archives. Thanks to his close connection to historiographic sources, Zsigmond Jakó became one of the most prolific source editors of the Hungarian language area in the second half of the twentieth century. His wide interest in Transylvanian history, not limited to the Middle Ages and the early modern age, is attested by his source editions as well. His interest in source edition and criticism, and the fact that he taught the auxiliary sciences of history at Cluj University lead to his writing, first and foremost comprehensive textbook-like works in paleography. In this interview, besides his career, professor Jakó had been spoken about his family background, the most important stages of his career, his research methods, his private and professional experience towards the World War II, his opinion about the relationship between politics and history, and about his present research plans.

Jakó Zsigmond 1995–2006 közötti irodalmi munkásságának könyvésze*^{*}

I. Tudományos munkák (könyvek, tanulmányok, közlemények)

150. Despre politica socială a regelui Matia Corvin în Transilvania. In: *Cumpăna. Antologia revistei de cultură Korunk*. Cluj, I (1994). 77–84.

1995

151. Legrégibb okleveles forrásaink kiadásáról (A Diplomata Hungariae Antiquissima megjelenése kapcsán). *Erdélyi Múzeum* 57(1995). 3–4. 157–161.

1996

152. Barabás Samu emlékezete. Újraaközlés: *Háromszék* 1590. sz. (1995. nov. 18.). *Erdélyi Múzeum* 58(1996). 1–2. 188–192.

153. Ezerszáz esztendő. *Erdélyi Múzeum* 58(1996). 1–2. 2–8. Újraaközlések: *Erdélyi Tudományos Füzetek* 222. sz. Kolozsvár 1996; *Györgyei Kalendárium* 1997. 38–47; *A Maros megyei magyarság történetéből*. Marosvásárhely 1997. 9–16; *Történelmünk a Duna-medencében*. Kolozsvár–Temesvár 1998. 7–17; *Magyar Közélet* 2. 9 (1998). 7–10; Veress Zoltán (szerk.): *Évek az ezerszázból. Kortárs erdélyi történetek*. Erdély kövei 12. Stockholm 2002. 13–24.

1997

154. *Társadalom – egyház – művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp. 1997. 480. – Ismertetés: *Erdélyi Múzeum* 59(1997). 393–396. (Várkonyi Ágnes) – *Levéltári Közlemények* 68(1997). 285–290. (Várkonyi Ágnes) *Revista Arheologică* 3(1997). nr. 1–2. p. 187–188. (Ofelia Avarvarei)

155. *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. I. 1023–1300*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp. 1997. 483 lap + 2 térkép. Ismertetés: *Századok* 133(1999). 190–195. (Szovák Kornél) – *Erdélyi Múzeum* 61(1999). 160–162. (Tonk Sándor) – *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 22(1999). 138–139. (Harald Zimmermann) – *Mediaevalia Transilvanica* 1(1997). nr. 1–2. p. 151–153. (Marius Diaconescu) – *Karpatenrundscha* 31(1998). nr. 32. p. 3. (Gernot Nussbächer) – *Anuarul Institutului de Cercetări socio-umane „Gheorghe Șincai”* 1(1998). 308–310. (Simon Zsolt) – *Transylvanian Review* 9(2000). nr. 2. p. 170–178. (W. Kovács András) – *Magyar Nyelv* 96(2000). 89–97. (Lőrinczi Réka)

156. Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. Szeged 1997. 219–229.

* Az 1940–1994 közötti könyvészet megtalálható: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár 1996. 579–604.

1998

157. Burián Pál (1790–1860), Erdély első antikváriusa. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Bp. 1998. 523–535.

158. Istoria poporului român și istoriografia Europei Centrale din epoca luminilor. In: *In honorem Paul Cernovodeanu*. Buc. 1998. 187–200.

159. Az erdélyi püspökség középkori birtokairól. In: *Szabó István emlékkönyv*. Debrecen 1998. 136–157. Újraközlés: *Erdély a keresztény magyar királyságban*. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Kvár 2001. 98–115.

160. Az erdélyi fejedelmek levéltáráról. In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Bp. 1998. 105–129.

1999

161. A Farnasi Veres család. Az 1467. évi erdélyi lázadás kutatásához. In: *Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára*. Kvár 1999. 211–231 (leszármazási táblázattal).

162. Siebenbürgertum oder Gesamtungartum? In: *Magie einer Kulturlandschaft*. Klausenburg 1999. 90–99.

163. Cercetarea izvoarelor medievale diplomatice în Transilvania. *Studii și materiale de istorie medie* 17(1999). 15–26. és 18(2000). 109–125.

2000

164. Demográfiai folyamatok a Kalotaszegen az újkorban. In: *Gazdaságtörténelem – Könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*. Bp. 2000. 281–292.

2001

165. A törökör településtörténeti változásai és következményei. In: *Közgyűlési előadások. Millennium az Akadémián*. I. Bp. 2001. 253–260.

2002

166. *Documenta Romaniae Historica, C, Transilvania*. XIV. 1371–1375. Buc. 2002. 797 lap + 15 hasonmás (munkatárs).

167. Az erdélyi magyar történettudományi kutatásokról. In: Tánzos Vilmos–Tökés Gyöngyvér: *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. Kvár 2002. III. 105–113.

168. Könyvtárügy a középkori Váradon. In: *Míves semmiségek. Tanulmányok Rutkay Kálmán 80. születésnapjára*. Piliscsaba 2002. 415–422.

169. A szabadságharc egy bihari nemes szemével (Miskolczy Károly levelei feleségéhez 1848-ból). In: *Tanulmányok Erdély újkori történelméről. Omagiu Magyari András Emlékkönyv*. Cluj-Napoca–Kvár 2002. 343–360. Utánnomás. Miskolczy Károly és Micske. *Micskei Füzetek* 4. sz. Micske 2002.

2003

170. A Lészai család levéltárának nyomában. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár 2003. 208–222.

171. Despre originea cancelarului ardelean Mihail Csáki (1492–1572). In: *Tentația istoriei. In memoriam Profesorului Pompiliu Teodor*. Cluj. 2003. 305–312.

172. Az RMNy és Románia retrospektív nemzeti bibliográfiájának problémája. In: *Fata libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon*. Bp. 2003. 55–64.

173. Az erdélyi magyar tudományosság fordulóponton. In: *Erdélyi Múzeum* 65(2003). 3–4. 102–105.

2004

174. Vizakna hamisított okleveleiről. In: *In honorem Gernot Nussbächer*. Braşov 2004. 183–198.

175. Újabb adatok a váradi levéltárak XVII–XVIII. századi történetéhez. In: *Emlékkönyv Csetri Elek nyolcvanadik születésnapjára*. Kvár 2004. 179–187.

176. Váradi siralmas krónika (Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon a múltban és a jelenben). In: *Magyar egyháztörténeti vázlatok*. Regnum 2004. 1–2. 5–26.

177. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. II. 1301–1339. Regesztákban jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. Bp. 2004. 622 lap + 2 térképmelléklet.

178. Erdélyi forráskiadás az utóbbi félévszázadban. In: *Levéltári Közlemények* 75(2004). 1. 3–12.

2005

179. Zu heutigen Fragen an die siebenbürgisch-ungarische Geschichtsforschung. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 28(99) Jahrgang 2005. Heft 1, S. 77–79.

180. Az erdélyi magyar történetkutatás mai kérdései. *Erdélyi Múzeum* 67(2005). 3–4. 1–4.

181. *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. III. 1340–1359. Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével regesztákban jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond (megjelenés előtt).

182. *Kerekasztal beszélgetés a romániai magyar tudományművelésről*. Jakó Zsigmond az utánpótlás és a kutatóintézetek összefüggéséről (megjelenés előtt).

183. Publicarea izvoarelor transilvănene în ultima jumătate de veac. *Mediaevalia Transilvanica* 7–8(2003–2004). nr. 1–2. 21–38.

II. Tudományos jelentések, beszámolók, ismertetések, előadások, cikkek, nekrológok, interjúk

1996

77. A határokön túli magyar történetírás szerepéről. (Előadás a millecentenáris történetész-konferencián). *Magyar Nemzet* 59/1996. augusztus 6., 183. sz. 6.

1998

78. A magyar nyelv az ezredfordulón. *Honismeret* 26(1998). 3. 5–7.
 79. Emlékezés Szent-Györgyi Máriára (1919–1998). *Erdélyi Múzeum* 60(1998). 3–4. 281–283.

2001

80. Akarat és szakmai illetékesség (Válasz az Erdély történelmével kapcsolatos körkérdésekre). *Provincia* 2(2001). 1–2 (román változatban is).
 81. Élni a lehetőségekkel (175 éves a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára). *Magyar Tudomány* 108(2001). 6. 667–669.
 82. Bereczki Ferenc (1921–2000) emlékezete. *Erdélyi Múzeum* 63(2001). 1–2. 170–171.
 83. Demény Lajos portréjához. In: *Historia manet. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv*. Buc.–Cluj 2001. 9–11.
 84. Dr. Borsa Iván (1917–2006). *Erdélyi Múzeum* 68(2006). 3–4. 157–159.
 85. „...pályám egy nagy kaland volt...” Lupescuné Makó Mária beszélgetése Jakó Zsigmonddal. *Erdélyi Múzeum* 68(2006). 3–4. 16–26.

III. Szerkesztett munkák, előszók**1993**

5. Erdélyi Történelmi Adatok. VI. 1. Wolf Rudolf: *Torda város tanácsi jegyzőkönyvei, 1603–1878*. Kvár 1993. (előszó, szerkesztés, lektorizálás)

1998

6. Erdélyi Történelmi Adatok. VI. 2. Kovács András: *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei, 1588–1616*. Kvár 1998. (szerkesztés, lektorizálás)

2002

7. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára. 2. Venczel József: *Ifjabb Wesselényi Miklós személyi levéltára*. Kvár 2002. (előszó, szerkesztés)

2003

8. Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 1. Fejér–Rác–Szász: *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei*. I. Kvár 2003. (előszó, szerkesztés, lektorizálás)

2005

9. Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 3. Fejér–Rác–Szász: *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei*. I. Kvár 2005. (szerkesztés, lektorizálás)

10. Erdélyi Történelmi Adatok. VIII. *Az erdélyi káptalan hiteleshelyi jegyzőkönyvei, 1512–1599*. Regesztákban jegyzetekkel közlése Bogdándi Zsolt és Gálfi Emőke (megjelenés előtt) (szerkesztés és lektorizálás).

11. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3. *A Wass család cegei levéltára*. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közlése W. Kovács András (megjelenés előtt) (szerkesztés és lektorizálás).

V. Jakó Zsigmondról szóló irodalom

1996

38. *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár 1996. 608 lap + 17 kép.

39. Szabó T. Attila: A hetvenedik évforduló küszöbén, 1986. In: *Jakó-emlékkönyv*. Kvár 1996. 5–13.

40. Benkő Samu: A nyolcadik évtized. In: *Jakó-emlékkönyv*. Kvár 1996. 570–578.

41. Benkő Samu: Serlegbeszéd Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapján. *Erdélyi Múzeum* 58(1996). 3–4. 374–377. és egyidejűleg *A Hét* 1996. nov. 1. sz. – Újraéledés: Benkő Samu: *Monológ alkonyatban*. Kvár 2005. 108–113.

42. Tibori Szabó Zoltán: Hiteles történetírásunk neszora, Jakó Zsigmond akadémikus 80 éves. *Szabadság* 8(1996). szept. 2., 204. sz. (arcképpel).

43. Bazsó Zsigmond: Professzor úr, Isten éltesse. *Szabadság* 8(1996). szept. 2., 204. sz.

44. Átadták Jakó Zsigmondnak a 80. születésnapjára készült emlékkönyvet. *Szabadság* 8(1996). szept. 3., 205. sz.

45. Kiss András: A történeti források vonzásában. A nyolcvanéves Jakó Zsigmond köszöntése. *Korunk* 7(1996). 8. 101–112.

46. Tonk Sándor: Jakó Zsigmond köszöntése. *Művelődés* 49(1996). 9. 1–4. (arcképpel).

47. Glatz Ferenc: Állam, nemzet, tudomány. Gondolatok Jakó Zsigmond kolozsvári történelem 80. születésnapjára. *Magyar Nemzet* 59(1996). október 18. 244. sz., 11.

48. Pro Scientia Hungarica díjjal tüntették ki Jakó Zsigmond kolozsvári történészprofesszort. *Magyar Nemzet* 59(1996). október 25., 249. sz., 19.

49. Pro Scientia Hungarica díjjal tüntették ki Jakó Zsigmondot. *Szabadság* 8(1996). október 26., 251. sz.

50. Jakó Zsigmond kolozsvári történészprofesszort kintüntették. *Új Magyarország* 6(1996). október 26., 250. sz., 16.

51. Kiss András: Jakó Zsigmond és a levéltárak. *Levéltári Közlemények* 67(1996). 1. sz., 39–49.

52. Sipos Gábor: Zsigmond Jakó la 80 de ani. *Revista Arhivelor*, Cluj, 2(1996). nr. 1–2. 205–208.

53. Gózon Ákos: Egy életre szóló kérdés nyomában. *Élet és Tudomány* 51. 28(1996): 877–879.

54. Szász János: Nyári maradék. *A Hét* 1996. szeptember 20. 12.

55. Szász János: Egy zárójel és néhány kérdés. *A Hét*, 1996. szeptember 27. 12.

56. Róth András Lajos: Főhajtás a tudomány képviselője előtt. *Könyves Ház* 6. 4(1996). 21–22.

1997

57. Pomogáts Béla: Emlékkönyv egy erdélyi tudósnak. *Magyar Nemzet* 60(1997). február 27.
58. Dávid Gyula: Történészek seregszemléje. *A Hét* 1997. június 19. 9.
59. Vekerdi László: Egy nagy Erdély-történész. *Európai utas* 1997, 29–32.
60. Vincze Zoltán: Főhajtás az erdélyi magyar történeti kutatás nagy mestere előtt. *Korunk* 8(1997). 7. 114–122.
61. Ruffy Péter: Mécsvilág. *Magyar Nemzet* 1991. november 5.
62. Tarczy Péter: Erdély tudós kutatója böszörményi diák volt. *Hajdú-Bihari Napló*, 1997. november 19.

2006

63. András Kubinyi: Zsigmond Jakó, the Scholar of the History. *Colloquia – Journal of Central European History* 13. 1–2(2006).
64. Kubinyi András: Jakó Zsigmond, a történettudós. *Erdélyi Múzeum* 68(2006). 3–4.
65. S. Németh Katalin: Jakó Zsigmond kilencvenéves. *Reggeli Újság* 2006. szeptember 1.
66. Sipos Gábor: A kilencvenéves Jakó Zsigmond születésnapjára. *Szabadság* 2006. szeptember 16.
67. Dankó Imre: A 90 éves Jakó Zsigmond köszöntése. *Rálátás* 7(2006). 3. 31–32.

Hegyi Géza

Radna és a Radna-völgy a középkorban (1241–1469/1475)

Birtok- és településtörténet

*Hálával és szeretettel mentoromnak,
dr. Jakó Zsigmond professzor úrnak*

A teljességre törekvő forrásfeltárás, amelyet munkássága során Jakó professzor úr mindig is szorgalmazott, felbecsülhetetlen előnnyel jár a múlt kutatásában (elsősorban a középkor esetében, ahol e program megvalósítható). Eddig elszigetelt jelenségek válnak értelmezhetővé az elérhető összes forrás ismeretében, összesítésükkel időtálló következtetéseket vonhatunk le, alkalmanként pedig olyan adatok bukkannak elő, amelyek fényt vetnek a történelem mindeddig sötétben maradt részleteire.

Ez a tanulmány eredetileg mindössze három olyan oklevélnek a jelentőségére szeretne volna felhívni a figyelmet, melyeket először Jakó professzor úr közölt az *Erdélyi Okmánytár* II. kötetében,¹ de amelyek egyikének földrajzi vonatkozása a kötet mutatójában tévesen jelenik meg, így félő, hogy valódi jelentőségük felett elsiklik a felhasználó figyelme.

Az említett oklevelek elemzése azonban korábbi vagy épp századokkal későbbi adatokkal való összevetést igényelt, hogy az új adatok történelmi összefüggésükben jelenjenek meg. Ebéli igyekezetemben sajnos az eddigi szakirodalom, mely a vizsgált régióra vonatkozik, nem sok segítséget nyújtott: meglehetősen ösztövére és sokszor tendenciózus tanulmányokról van szó,² melyek többnyire koruk színvonalát sem érték el – pedig (legalábbis a 15. századi adatok tekintetében) jóformán minden általam ismert forrásról tudomásuk volt. Hiába is kerestem választ bennük olyan útközben felmerült problémákra, mint pl. hogy miként viszonyultak egymáshoz törvényhatósági szempontból a vármegyék és a radnai *comesek*, a kerület és a birtokos, a király mint földesúr és mint legfelső jogszolgáltató. Már csak a magyar történetkutatás legutóbbi évtizedekben elért eredményeinek³ helyi alkalmazása is szükségessé tenné a Radna-völgy történetének újbóli áttekintését a címben megfogalmazott szempontok alapján.

Ezért vállalkoztam végül a fenti téma áttekintésére, kizárólag az írásos források figyelembevételével. A Radna környékére vonatkozó okiratos anyag sajnos elég szegényes, kiváltképpen a 14. század tekintetében (bár éppen erre a korra várható még újabb adatok felbukkanása, elsősorban a hiteleshelyi levéltárak anyagából, mint azt a kiindulópontként szolgáló oklevelek esete is példázza), mégis elegendő ahhoz, hogy meglehetősen biztonságosan körüljárhassuk a birtokviszonyok és az adminisztráció változásának, valamint a regionális településhálózat fokozatos kialakulásának egymástól nem független problematikáját.

¹ EO II. 826–828. sz.

² A két világháború között a naszói gimnázium tanárai foglalkoztak intenzíven a környék múltjával (ArchSom I/1924. 5–20; IX/1928. 1–78; X/1929. 31–40, 90–147; Marțian), az ő munkásságuk nyomán fogalmazta meg Ștefan Pascu szintézisének a megfelelő fejezetét (Pascu IV. 23–26).

³ Elsősorban a *honorbirtok* fogalmának felfedezésére, az Árpád-kori ispánságok fogalmának, valamint az Anjou-kor kormányzattörténetének tisztázására gondolok, de az is jelentős előny, hogy a korszak több szereplőjéről immár sokkal többet tudunk.

1. Radna és a Radnai család a 13. században

Célszerűnek bizonyult – legalábbis a 13–14. századra nézve – külön tárgyalni Radna bányavárosát és a Radna-völgy többi települését. Nemcsak azért, mert legkorábbi adataink kizárólag az előbbire vonatkoznak, hanem mert – ennyit talán itt előrebocsáthatok – eredetileg két teljesen különböző jogállású egységről volt szó: egyikük király(né)ji birtokon fekvő, kiváltságolt, gazdag szász település, külön ispán joghatósága alatt, a többi pedig egyszerű földesúri birtok vármegyei területen.

Radna először a Halicsi Évkönyvben jelenik meg: 1235-ben Danyilo halicsi fejedelem menekülésének, 1239-ben pedig a kunok Magyarországra vonulásának útvonalában. Aztán 1241-ben mindjárt két egykorú forrásból: Rogerius magister váradi kanonok közismert soraiban számol be a Kádán vezette hadsereg itteni pusztításairól,⁴ majd az echternachi kolostorban fennmaradt Friesachi Évkönyvek is megemlékeznek ugyanerről a szerencsétlen eseményről.⁵ Elbeszélésükből kiderül, hogy Radna a hegyek közt fekszik,⁶ németek lakta királyi falu (*Theutonorum villam regis*) – sőt a friesachi krónikás egyenesen mezővárosnak (*oppidum*) nevezi.

Mindkét forrásunk tud arról, hogy népes településről van szó: Rogerius sommásan „megszámlálhatatlan sokaságról” (*innumera populi multitudo*) emlékezik meg, a krónikás pedig 4000 ember megöléséről tud e helyen. Ezen a ponton a két informátorunk ellentmond egymásnak, mert míg az utóbbi vérfürdőről számol be, a váradi kanonok szerint (aki pedig a későbbiekben Kádán foglya lett, és volt alkalma közelebbieket megtudni) a radnaiak megadták magukat, és életben is hagyták őket, bár *comes*üket, *Ariscaldust* 600 emberével a tatár elővédbe sorozták be. Bár a középkori elbeszélő források számadatait sosem szabad szó szerint venni, a fentiekből is nyilvánvaló, hogy – erdélyi viszonylatban – jelentős népesség koncentráltódott itt. Ha csak Rogerius adatából indulunk ki, és a 600 harcost a teljes helybeli harc képes férfilakoságnak tekintjük, akkor is mintegy 2000 radnai német telepessel számolhatunk.⁷ Nem csoda, hogy egy távoli stájerországi kolostorban is érdeklődtek a sorsa iránt...

Nemcsak demográfiailag, de intézményeiről és anyagi kultúrájáról való ismereteink alapján is elmondható, hogy „a szász (és egyszersmind az erdélyi) városfejlődés élvonalában a 13. század közepén Radna állt”.⁸ Helybeli bíróról (*richter*) és 12 esküdtből álló tanácsról tudunk, amely saját pecsétje alatt oklevelet bocsátott ki (1268),⁹ és amely 1270 körül saját jogkönyvet dolgozott ki, melyben a büntetőjogi kérdések mellett perrendtartási, tulajdonjogi kérdésekre és az erdők meg kaszálók használati jogára is kitért. Ugyaninnen van tudomásunk a helybeli papról (*pfarrer*) és templomáról (*kirchen*), illetve kocsmáról (*leitheus*) és börtön (*stokche*) létéről, valamint a helyben tartott vásárokról (*marchte*),¹⁰ egy későbbi (1291–1292-ben kelt) végrendelet pedig malmokat, sütőházakat, mészárszékeket, csizmadiaműhelyt, fürdőt és mérlegházat (*kuthelhoff*) említ.¹¹ Ha nem értelmezem hibásan az 1268. évi szöveget, akkor ferencesek és keresztések helybeli rendházával is számolhatunk.

⁴ EO I. 193. sz.

⁵ Uo. 191. sz.

⁶ „...*inter magnos montes positam*” (EO I. 193. sz.), a tatárok „*per alpes et silvas irrumpentes*” törnek be ide (uo. 191. sz.).

⁷ Összehasonlításul megjegyezhetjük, hogy Kolozsvár lakossága az 1330-as években (tehát csaknem száz év múlva) is csak 1600 főre becsülhető a pápai tizedjegyzékek alapján.

⁸ Kristó 2002. 252.

⁹ Ub I. 99–100 = EO I. 264. sz., lásd még uo. 307. sz.

¹⁰ EO I. 307. sz. A fejlett viszonyokat bemutató szöveg kapcsán felmerült az interpoláció gyanúja is.

¹¹ Ub I. 203–204 = EO I. 500. sz. Egy, a Szamos (*Zhomos*) folyón túl fekvő malomról említést tesz a radnai tanács oklevele is: Ub I. 99–100 = EO I. 264. sz.

Radna gazdagságának és népességének alapját a helybeli ezüsbányák jelentették, melyekről a középkorban végig megemlékeznek forrásaink. Láthatólag a korabeli embereknek a bányászat jutott eszébe leghamarabb Radna nevének hallatán. Már Rogerius ezüsbányászok falvaként jellemzi a települést (*villam argentifodinam*),¹² a jogkönyv pedig az ércbányák tulajdonosai és a bányászgazdák (*urberer*) mellett aknákról (*gruben*), tárókról (*stollen*) és az érc elszállításáról is szót ejt.¹³ Az ezüst kitermelése lehetett meghatározó, de alkalmanként aranybányákat is említenek forrásaink.¹⁴

A bányaváros földesura e században egyes források szerint a király, mások szerint a királyné volt. Hiszen míg maga Rogerius (mint láthattuk) „királyi német ezüsbányász-falunak” mondta, a helybeli tanács is magát a király engedélyével működő testületként határozta meg,¹⁵ majd Kán nembeli Lászlóval folytatott tárgyalásai során I. Károly király is e címen követeli vissza a vajda által elbitorolt radnai ezüsbányákat,¹⁶ ezzel szemben IV. Orbán pápa oklevele 1264-ben „régől fogva királynéi falvakként” emlegeti Radna, Beszterce, Királyi és Szalacs falvakat és földeket,¹⁷ melyeket István ifjabb király jogtalanul foglalt el a maga számára (jóllehet a Dunától keletre minden királyi jog őt illette és – kivételesen – apjával is egyeztetett ebben a lépésében). 1287-ben is a királyné *officialis*ai kellett beszédjék a besztercei *census*ból és vámból járó királynéi jövedelmeket (jóllehet az oklevél szerint éppen e jogok érvényesítése ütközött már hosszabb ideje akadályokba),¹⁸ 1317-ben a királyné környezetéhez tartozó Fonói János volt itt ispán, s 1330-ban Beszterce város és kerület *hospese*inek (igaz, a király engedélyével) adott kiváltságában Erzsébet királyné ki is hangsúlyozta, hogy felettük – bírái után – csak ő és ispánja ítélkezhetnek.¹⁹ Feltehetően mindezek Radnára is vonatkoztak.

Minden jel szerint a források látszólagos ellentmondása annak tudható be, hogy a királyi és királynéi birtokok között nem volt éles tulajdonjogi elhatárolás: nemcsak Radna esetében, de országszerte. Sok helyen szolgálónépek is összekeveredve (*mixtum*) éltek, s bár a királyné birtokainak zöme a *ius reginatus*hoz tartozott, azokat többnyire emberei igazgatták (mint erre az előbbieken is láttunk példát), a befolyó jövedelmek őt illették, és el is adományozhatta e javakat (igaz, legtöbbször férje hozzájárulásával), ugyanakkor a királynak is szabad keze volt felesége birtokainak adminisztrálásában és elidegenítésében – ennek beleegyezése gyakorlatilag formaság maradt.²⁰

A királynéi birtokok jellegzetessége az is, hogy gyakran külön (vár)ispánsággá szervezték őket. A legkézenfekvőbb példa erre az Abaúj vármegyében fekvő vizsolyi kerület, ahol – Radnához hasonlóan – szász telepések éltek királynéi birtokon saját ispán hatásköre alatt.²¹

¹² EO I. 193. sz.

¹³ Uo. 307. sz.

¹⁴ Ub I. 203–204 = EO I. 500. sz.; RevIst 11/1925. 199; Hurmuzaki XV/1. 83–84 = Ub VII. 43–44; KmJkv II. 3261, 3375. sz.; DL 27407.

¹⁵ EO I. 264, 307. sz.

¹⁶ Ub I. 295–296 = EO II. 162. sz.

¹⁷ Ub I. 92–93 = EO I. 248. sz. Pauler Gyula véleményével szemben (aki a felsorolt neveket Radna, Beszterce, Kiszolna és Királynémeti településekkel azonosította) én – Györfly György (AMTF I. 554, 9. jegyz.) és Zsoldos Attila érvei alapján is (Zsoldos 2005, 47) – inkább azt az elgondolást tartom helyénvalónak, miszerint itt területi egységekről van szó: a későbbi besztercei kerület összetevőiről (Szalacsot leszámítva).

¹⁸ EO I. 431. sz.

¹⁹ Uo. II. 686. sz.

²⁰ Lásd Zsoldos 2005. 31–32, 34, 48–53, 179. Beszterce esetében is többször előfordul, hogy a király kiváltságokat ad a városnak (EO I. 446, 458, 469. sz.), a kerülethez tartozó birtokot adományoz el (uo. II. 181. sz.), és közvetlenül utasítja a besztercei ispánt és népeit (uo. 696, 699, 712, 792–793, 802, 820–821, 946–947. sz.).

²¹ Zsoldos 2005. 38–40.

Hasonlóképpen a királyné ispánsága élén állhatott az a Pál magister beszercei és radnai ispán, akiről 1274-ből van adatunk.²²

Felvetődik a kérdés, hogy e beszercei-radnai ispánsághoz miként viszonyult azon Radnai előnevet viselő *comesek* sora, akikkel lépten-nyomon találkozunk forrásainkban.²³ Vajon ők lennének Pál mester hivatalbeli elődei és utódai?²⁴ Az elszórt jelek és analógiák inkább azt valószínűsítik, hogy itt az erdélyi szászok jellegzetes 13–14. századi előjáróiról van szó: a gerébekről (*graeve, gräf* – akik a latin írásbeliségben szintén *comes* néven jelennek meg²⁵). Ezt jelzi az a tény, hogy Rogerius *ville comitem*nek nevezi Ariscaldust (más forrásokban Herystoldust), márpedig nehezen képzelhető el, hogy egy valódi ispán mindössze egyetlen falu felett rendelkezzen. Erre mutat több személy egy időben való előfordulása e címmel (1268-ban Rotho és Brendlinus fia: Hench *comesek*²⁶), és az is szemet szúr, hogy ugyanez a Hench a radnai jogkönyvben *grofnak* mondatik.²⁷ Erre utalnak jellegzetes német neveik is (Brendlin, Herystoldus, Hench, Gunther, Lothard, Rotho, Henchmann). Ahogy a királyföldi gerébek, a Radnaiak is rendelkeztek tulajdonnal a névadó településen (tudunk itteni kőtoronyukról, azaz várukról, kúriáikról, sőt palotájukról, kocsmáikról, malmaikról, szántóikról, erdeikről, ezüstbányáikról stb.²⁸), de nem voltak a falu földesurai, hanem csupán – vagyonukból eredő tekintélyük révén – a telepések előjárói (Hench *grof* is a helyi 12 esküdt élén állt!²⁹). Éppen ezért nem tarthatjuk őket a király helyi képviselőinek sem (noha hivatalukért adott összeget fizettek az uralkodónak, és hangsúlyozták, hogy annak felhatalmazása alapján járnak el³⁰), inkább a helyi kiváltságos *communitas* képviselőinek a központi kormányzat felé. Ahogy a dél-erdélyi szászok gerébjei is a szebeni ispán alá tartoztak, de annak hatásköre felettük és a többi szász felett korlátozott volt,³¹ úgy viszonyulhattak a Radnaiak is a radnai-beszercei ispánhoz.³²

Végül pedig, ahogy a hétszéki neves gerébcsaládok (Kelnekiek, Talmácsiak, Vizaknai Alárdok, Alcinaiak, Dályaiak) is jelentős birtokkal rendelkeztek vármegyei területen (és ezt már valóban „nemesi” jognal bírták), úgy a Radnaiak is kiépítettek egy kisebb uradalmat a Nagy-Szamos és a Sajó völgyében. Ez a folyamat jól nyomon követhető: Sófálvát (*terra Sow*) még Herystoldus *comes* szerezte meg kevéssel a tatárjárás előtt (1239/1240), s ezt IV. Béla király 1243-ban ismét megerősítette Herystoldus testvérei: Hench *comes*, Lothard és Gunther számára, hadviselési kötelezettség mellett.³³ Aztán 1279-ben a már többször említett Hench/Heinrich (akiről kiderül időközben, hogy apját Brendlinusnak hívták) néhai Lőrinc vajda fiától 150 márkáért megvásárolta Kentelke (*Kendteluk*) birtokot, s mivel az oklevél annak közvetlen szomszédjaként is említi, ekkorra már Árokálja és Magyarós falvak közül legalább az egyik a

²² ÁÚO IX. 56–57 = EO I. 326. sz.

²³ EO I. 189, 193, 196, 264, 307, 319, 366, 500. sz.; Ub I. 99–100, 136–137, 203–204, II. 107–109, 150; DocRomHist C. X. 312–313, 327–328, XI. 256–257.

²⁴ Mint azt, úgy tűnik, Kristó Gyula is gondolta (Kristó 2002. 253).

²⁵ Lásd pl. Ub I. 497–498 = EO II. 1027. sz.

²⁶ Ub I. 99–100 = EO I. 264. sz. Két oklevélben is előfordul, hogy testvérek szerepelnek egyaránt *comes* címmel (EO I. 264. sz.: Rotho és Henchmann, I. 500. sz.: Miklós és Benus), ez mégsem hozható fel érvelésünk támogatására, mert a párosokból egyik fél mindig néhaiként említetik, így elvileg előfordulhatna, hogy testvérük utólag örökölte tőlük a méltóságot.

²⁷ EO I. 307. sz.

²⁸ Ub I. 99–100, 203–204 = EO I. 264, 500. sz.

²⁹ EO I. 307. sz.

³⁰ Uo. 264, 307. sz.

³¹ Lásd az Andreanum előírásait, Ub I. 32–35 = EO I. 132. sz.

³² Némileg erőltetve a párhuzamot, egy mai megyei jogú város polgármestere és a megye prefektusa közti viszony is hasonló jellegű.

³³ EO I. 189. és 196. sz.

kezén kellett legyen.³⁴ Nem tudjuk, hogyan kapcsolódnak pontosan a családhoz az a Miklós *comes* és néhai testvérének: Benusnak gyermekei, akik 1291–1292-ben mint örökölt birtokokon osztoztak meg a fent említett Kentelkén (*Kentel*) és Sófálván (itt *villa Salis*) kívül Szeretfalva (*Zereth*), Árokalja (*Kelemenés*), Magyarós (*Munaros*), Középfalva (*Mytteldorf/Kuzepfolu*) és Szézsárma (*Weizhorn/Sceizorma*) falvakon, amelyeket – egy későbbi említés szerint – még IV. László király (1272–1290) idején kapott meg a család (szintén Lőrinc egykori vajda hagyatékából, talán ugyancsak Hench *comes* révén).³⁵ A fentiek alapján, birtoktörténeti megfontolásokat is figyelembe véve, azt valószínűsíthetjük, hogy Miklós és Benus Hench fiai voltak.³⁶ Látni fogjuk a későbbiekben, hogy a család birtokai más területekre is kiterjedtek.

Összefoglalásképpen tehát az alábbi módon vázolhatjuk Radna kezdeteit: a környéken három tömbben (Királyi, Beszterce, Radna) elterülő királynéi birtokok legkésőbb a 12. században külön ispánsággá szerveződtek, amely így joghatóságilag kiszakadt (mint az a földrajzi fekvésből is jól leszűrhető) Doboka és (Radna esetében) talán Belső-Szolnok megyéből, bár közigazgatásilag továbbra is odaszámították.³⁷ Erre az ispánságra nemsokára német (bajor, tübingiai?) telepések érkeztek³⁸ (vagy lehet, hogy épp az ő megjelenésük tette szükségessé a külön igazgatás megszervezését). Ahogy a Hétszék szászai a szebeni ispánságot, úgy használták fel a Beszterce vidéki szászok is a radnai-besztercei ispánság kereteit saját autonómiájuk kiépítésére. Így Radna élén is egyre inkább a helyi geréb hatalma lehetett a meghatározó (már csak vagyona és jelentős birtokai révén is), aki láthatólag szabad kezet kapott a belső ügyek intézésére. A királyné ispánja talán mint feljebbviteli fórum és a környékbeli csapatok hadbavezetője érvényesülhetett, illetve képviselte a királyt és a királynét, akik egyszerre voltak az ország legfőbb urai és a radnai-besztercei kerület földesurai is, bár a szászoknak adott kiváltságok ez utóbbi vonatkozásban nekik is beszűkítették mozgásterüket.³⁹ Kán László erdélyi vajda (1294–1315) ugyan – minden bizonnyal az interregnum éveit (1301–1310) alatt – megszállta az erdélyi királyi birtokokat, köztük Radnát és Besztercét is, és ez (ismerve a vajda szászokkal ápolt nem túl szíves viszonyát) bizonyára a radnai szászok önkormányzatának csorbulását hozta maga után, de 1310-ben, a szegedi egyezmény révén ezeket visszabocsátotta a törvényes uralkodónak,⁴⁰ így regionális szinten is helyreállt a korábbi hatalmi rendszer.

³⁴ Ub I. 136–137 = TelOkI. 9–10 = EO I. 366. sz.

³⁵ Ub I. 203–204 = EO I. 500. sz., 319. sz., lásd még 194. sz.

³⁶ Ezt a feltevést támogatja az a tény, hogy az 1243. évi adománylevelet 1344. november 8-án Benus fiai: Miklós és néhai István fia: Jakab írta át az erdélyi káptalannal (Uzsovcis cs lt, DF 266376).

³⁷ A besztercei kerület falvait még 1453-ban is Doboka vármegyeieknek mondják (Ub V. 410–411), míg Radnát 1440-ben Belső-Szolnok (uo. 49), 1450-ben, 1458-ban és 1475-ben Doboka vármegye (KmJkv I. 901 és 904. sz., Ub VI. 7–8, VII. 43–44) területén fekvő településként említik.

³⁸ Nágler, Thomas: *Așezarea sașilor în Transilvania*. Buc. 1992. 132–134.

³⁹ Itt analógiaként ismét az Andreanumra támaszkodom, noha ez természetesen nem vonatkozott magukra a Beszterce vidéki szászokra.

⁴⁰ Ub I. 295–296 = EO II. 162. sz.

2. A Naszód vidékére vonatkozó első források

Sokáig úgy vélték, hogy a Naszódra vonatkozó első adatot az az oklevél jelenti, mellyel István ifjabb király 1264-ben *Hazos comes*nek adományozta *Nazwod* földet, mely előzőleg a királyi zászlóvivők birtokában volt.⁴¹ Naszód ugyan valóban az ifjabb király országgrészébe esett, s Hazost akár régi ismerősünk, Hench (Hans) *comes* nevének eltorzult alakjaként is fel-foghatjuk, de az a tény, hogy az iktatást Both valkói hadnagy (*maiorum exercitus castrum nostri de Wolko*), kijelölt királyi ember végezte el, elegendő e vélemény cáfolásához. *Castrum Wolko* ugyanis Valkó megye ispánsági központjával azonosítható (és nem a Kraszna megyei Valkóvárral, mely ekkor már nem a király, hanem Geregye-nembeli Pál egykori országbíró kezén volt⁴²), mivel pedig ebben az időben a királyi emberek még a területileg illetékes vármegye várjobbágyai közül kerültek ki,⁴³ *Nazwod* föld is a Duna–Dráva–Száva közén keresendő.⁴⁴

A fenti oklevél kiiktatásával egészen a közelmúltig csak 15. századi adatokat hozhattunk volna fel, mint a Radna-völgyére vonatkozó legkorábbi írásos emlékeket. Azonban, mint bevezetőmben utaltam már rá, az *Erdélyi Okmánytár* 2004-ben megjelent II. kötete változtatott e helyzeten. A teljes forrásanyag kiadására való törekvésnek köszönhetően itt került közlésre két, témánkat közelről érintő oklevél regesztája.⁴⁵ Mindkettőt Simon erdélyi alvajda bocsátotta ki 1334. augusztus 27-én, és két birtokcsoport eladásáról számol be, a kedvezményezett mindkét esetben Hontpázmány nb. Pogány István. A második oklevélben szereplő települések könnyen azonosíthatók a keretoklevélben⁴⁶ található határjárás alapján, ahol az alábbi helynevekkel találkozunk: *Kurtuilusberch* hegy, *Kysuluswa* folyó, *Zeblushauasa*, *Kuzepfalu* birtok – jól láthatóan a Cibles patak völgyéről van szó, amely napjainkban északról és nyugatról a Cibles hegységgel, Felsőilosva, Bethlenkörtyéyes és Középfalva helységekkel határos. Ezek szerint az elidegenített birtokok közt szereplő *Mochkudteluke* Szamosmákoddal, *Cybles* talán Ciblesfalvával azonosítható (bár ez utóbbi feltevést a felsorolás sorrendje és Ciblesfalva kései feltűnése nem támogatja), Kórógy (*Korowgh*) pedig valahol a mai Zágra határai közt keresendő.

Míg a fenti azonosítások többségét az okmánytárban is fellelhetjük, az első oklevél birtoknevei (*Nazwad*, *Telukus*, *Hydmezeu*, *Nirmezeu*, *Zengerg*) esetében e műveletet hibásan végezte el a mutatót elkészítő W. Kovács András, aki – feltehetően abból kiindulva, hogy Pogány István leginkább a Kis-Szamos és a Meszes közti területen szerzett birtokokat – *Zengerget* Meszesszentgyörggyel azonosította (noha ez csak a 15. század közepén tűnik fel és a középkorban végig a Dobokai család birtoka volt), a többit pedig mint elpusztult vagy azonosíthatatlan települést ennek környékére helyezte. Pedig ha tekintetbe vesszük, hogy a két iktatási parancs kibocsátója, keltezése és kedvezményezettje azonos, és mindkét esetben az eladók közt találjuk Gunther fia: Lothard fia: Tamást, kézenfekvőnek tűnik az a megállapítás, hogy ezt a birtokcsoportot is valahol a Nagy-Szamos felső folyása mentén kell keresnünk, így *Nazwad* Naszóddal, *Telukus* Telccsel, *Zengerg* pedig Oláhszentgyörggyel egy és ugyanaz. A gyanút

⁴¹ CD IV/3. 202–203 = Hurmuzaki I/1. 321–322 = RegArp 1822. sz. A DIR C. veacul XIII. vol. II. 56. megállapította, hogy itt nem az erdélyi Naszódról van szó, de hibásan azonosítja a Komárom megyei Naszvaddal, mely az esztergomi érsek birtoka volt (lásd ÁMTF III. 443).

⁴² Lásd ÁÚO VII. 282–284 = EO I. 209. sz.

⁴³ Engel Pál: *Királyi emberek Valkó megyében*. In: *Honor, vár, ispánság*. Válogatott tanulmányok. (szerk. Csukovits Enikő). Bp. 2003. 578, 585–586.

⁴⁴ Csánki Dezső Szerém megyébe helyezi egy 1361. évi adat alapján (Csánki II. 250).

⁴⁵ EO II. 826–827. sz.

⁴⁶ Uo. II. 828. sz. = DL 30369.

pedig a radnai uradalom tartozékainak 1440-es felsorolása⁴⁷ teszi bizonyossággá, ahol a fenti települések mellett Nyírmező (*Nirmezeu*) is feltűnik.

Az előbbieket szerint tehát a 14. század elején a Radna-völgyben (Radna és Középfalva között) nyolc faluról tudunk. Több nem is igen lehetett, mert a fentiek a völgy egész hosszát lefedik, és nehezen képzelhető el, hogy a mellékvölgyek más „uradalomhoz” tartoztak volna, inkább lakatlanok lehettek. Nyírmező ugyan Földrával azonosítható, míg Hídmező (neve és a felsorolás sorrendje alapján) a Rebra patak Szamosba ömlésénél, Rebrisorra mellett fekvő mai Poderei tanyával (a román „pod” jelentése: „híd”), de a többi mai nagyközség (Major, Les, Kisilva, Nagyrebra, Hordó, Párva, Zágra stb.) nem volt meg. Ugyanakkor a határjárás alapján az is biztosnak tűnik, hogy a nyugatról szomszédos Ilosva-völgyben sem voltak még falvak, csak közvetlenül a Szamos mellékén Szészárna és Középfalva.

A Radna-völgy akkori nyolc településének neve szláv (személynévi: Naszód) vagy magyar eredetű (személynévi: Mákod, köznévi: Kórógy = „kóró+d”, Cibles [-Széples] = „szép+les”, Telekes, Hídmező = „híd+mező”, Nyírmező = „nyír+mező”, Szentgyörgy), és e kategóriákba sorolhatók a határjárás helynevei is (Kisilosva – szláv köznévi szó [jelentése: „égerfa”], de már magyar előtaggal, Középfalva és Körtvélyesbérc magyar eredetűek).⁴⁸ Ezekkel az etnikumokkal számolhatunk itt (de csak kis számban) az Árpád-korban, annak is inkább a végén, a 13. században: amellett, hogy amúgy is hegyvidéki tájról van szó, a késői betelepülésre utal az a tény, hogy a magyar eredetű helynevek jelentős része szóösszetétellel keletkezett, ami csak az 1200-as évektől jellemző (figyelemre méltó, hogy a két -d képzővel alakult, tehát korábbi toponímia épp a völgy torkánál fekvő Mákod és Kórógy). A szláv eredetű nevek közül az egyik ugyan pusztá személynévből lett, tehát a magyarok jelenlétét feltételezi, de – bár a 11–12. században valóban e helynévképzési mód dominált – később is keletkezettek ilyen helynevek,⁴⁹ így a szlávok *folyamatos* jelenléte sem számítható túl korai időktől.

Már csak az maradt hátra, hogy a térség birtokosait azonosítsuk. Mindkét esetben a birtok áruba bocsátói közt találjuk Gunter fia: Lothard fiát: Tamást és ennek fiát: Miklóst. Bár egyéb támpontunk nincs, a két ős neve segítségével nagy biztonsággal azonosíthatjuk a családot, amelyhez tartoztak: emlékezhetünk arra, hogy IV. Béla király 1243-as adománylevelében néhai Radnai Herystoldus *comes* testvérei között találunk Hench *comes* mellett egy Gunther és egy Lothard nevűt is.⁵⁰ E két név egyszerre történő felbukkanása, ugyancsak Radna környezetében, nem lehet a véletlen műve: gyakorlatilag bizonyosra vehetjük (25 éves nemzedékekkel visszaszámolva), hogy az 1334-ben az elődök közt említett egykori Gunter azonos az 1243. évvel, és ő fiát, Lothardot bátyja után nevezte el (az eljárás meglehetősen gyakori a középkori nemesi társadalomban). Ezek után pedig Sydulman fia: Miklós fiai: Miklós és Péter, akikkel Tamás és fia: Miklós közösen birtokolt Naszódban és tartozékaiban,⁵¹ szintén a Radnai család tagjai lehettek, bár a családfába való pontos beilleszkedésük nem állapítható meg. Talán Herystoldus, Hench és Gunther testvérének, Lothardnak a leszármazottjai lehettek⁵² – de ez csak bizonytalan feltevés.

A Radnaiak, a 13. századi látványos gyarapodás után, a 14. század közepére szemlátomást válságba kerültek. Ennek oka egyaránt lehetett a család – talán az ezüstyányák kimerülése okozta – elszegényedése és a régióban erőteljes birtokszerzésbe kezdő Kácsics nembeli

⁴⁷ DL 27874. és 27875 = Hurmuzaki I/2. 669 = Ub V. 49.

⁴⁸ FNSZ 147, 353, 456.

⁴⁹ Kristó Gyula: *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica 55/1976, Szeged.

⁵⁰ EO II. 196. sz.

⁵¹ Uo. 826. sz.

⁵² A nemzedékrend alapján Sydulman lehetett az idősebb Lothard fia.

Szécsényi Farkas utódainak hatalmaskodása. A sort 1334-ben a nyolc Radna-völgyi birtok Pogány István (Farkas fia: Tamás erdélyi vajda egyik legelőkelőbb *familiarisa*) javára történt, fentebb taglalt eladása, illetve elzálogosítása nyitja meg. Ugyanekkor már Középfalvát (és vele együtt bizonyára Szézsármát is) Tamás vajda testvérének, Farkas fia: Péternek (a szézsármái vagy harinai Farkasok ősenek) a kezén találjuk – ismerve a vajda erőszakos természetét, nem kizárt, hogy ezek nem békés úton kerültek Péterhez. E gyanút erősíti meg Radnai Benus fia: Miklósnak az 1355. május 20-i tordai kongregáción bejelentett tiltakozása, miszerint a belsőszolnoki Középfalva, Szézsárma, illetve a dobokai Kentelke, Árokalja, Monyorós (Sajómagyarós), Szeret és Sófalva nevű birtokai „nem törvényes módon” kerültek Tamás vajda fia: Kónya bán és Farkas fia: Péter utódainak tulajdonába.⁵³ (Azt, hogy – legalábbis Középfalva esetében – több mint két évtizedet késett az ellentmondással, az indokolja, hogy a nagy hatalmú Szécsényi Tamás – akkor már országbíró – 1354-ben halt meg. Addig Miklós láthatólag tiltakozni sem mert.) Mivel IV. Béla és IV. László okleveleivel igazolni tudta jogigényét, Kont Miklós erdélyi vajda visszaitélte Benus fia: Miklósnak a megnevezett birtokokat, de Welken fia: János fia: László vajdai ember és János testvér, a kolozsmonostori konvent kiküldöttje, nem végezhetett el az iktatást, mert ezúttal a Kácsics nembeliek mondtak együttesen ellent.⁵⁴ Az eredmény nyilván per lett, aminek lefolyásáról (egyelőre) nem sokat tudunk. Benus fia: Miklós valamit mégiscsak visszaszerezhetett, mert 1358-ban már Monyorós birtokot zálogosította el tekintélyes összegben, 300 aranyforinton Gombási Domokosnak.⁵⁵ Ez persze arra utal, hogy a család válságos időszaka nem ért véget, sőt, mivel többet nem hallunk róluk, valószínű, hogy a Radnaiaknak hamarosan magva szakadt. Az 1355-ös per tárgyát képező birtokokat nemsokára ismét az ellenfelek, a szézsármái Farkasok és a kentelki Radók (Kónya bán utódai) kezén találjuk.⁵⁶ Így végződött a Radnaiak története.

3. A radnai uradalom mint honorbirtok

Mint fentebb szó volt róla, 1310-ben Kán László erdélyi vajda ígéretet tett, hogy visszaadja az erdélyi királyi birtokokat (köztük Radnát és Besztercét is) I. Károly királynak. Az egyezmény nem maradt üres szó: minden jel szerint nyomban végre is hajtották, hiszen nemsokára már a király besztercei ispánjaival találkozunk (1313–1314-ben Ákos nembeli Mojs mesterrel, 1317-ben pedig Fonói Jánossal⁵⁷). Ezeknek a hatásköre (az előzmények és a nemsokára bemutatott későbbi állapotok ismeretében) feltehetően kiterjedt Radnára is. A helyzet azonban az, hogy a forrásaink több mint egy évszázadra cserbenhagynak, és csak feltevésekre vagyunk utalva. Minden jel arra mutat, hogy Radna (ahogy Beszterce is) 1440-ig királyi kézen maradt (még ha megszakítással is). Tény, hogy 1414-ben Zsigmond király több, egyszerre (július 26-án és 30-án) kibocsátott oklevele *castrum nostrum*ként nevezi meg Radnát,⁵⁸ majd 1440-ben, mikor eladományozzák a kusalyi Jakcsoknak, említés történik arra nézve, hogy azok zálog címén már akkor bírták a királytól.⁵⁹ Ez nyilván csak úgy történhetett meg, ha a vár előzőleg az uralkodó birtoka volt.

⁵³ TelOkI I. 97–98 = Ub I. 107–108 = DocRomHist C. X. 312–313.

⁵⁴ TelOkI I. 97–98 = Ub I. 108–109 = DocRomHist C. X. 327–328.

⁵⁵ TelOkI I. 106–107 = Ub I. 150 = DocRomHist C. XI. 256–257.

⁵⁶ 1377–1380: Ub III. 623; 1410: TelOkI I. 367–368 = ZsOkI II. 7922. sz.; 1411: Ub III. 503–504 = ZsOkI III. 321. sz.; 1414: Ub III. 612–614 = ZsOkI IV. 2296. sz.

⁵⁷ Engel 1996. 111.

⁵⁸ Ub III. 612–614, 617–619, 621–622.

⁵⁹ DL 27874.

Ha nem lennének közvetlen forrásaink, akkor is azt kellene feltételezzük, hogy e távoli vára és uradalma irányítását a mindenkori uralkodó a *honor*-rendszerbe bevonva oldotta meg: azaz szolgálati birtokként kiosztotta valamelyik közeli ispánnak vagy más királyi tisztségviselőnek, annak hivatali idejére.⁶⁰ Tekintve, hogy a beszercei ispáni tisztelet, amelynek sorsa, mint láttuk, gyakran összefonódott bányavárosunkkal, 1322-től kezdve alkalmanként, 1344 után pedig rendszeresen a székely ispán töltötte be,⁶¹ kézenfekvőnek tűnik ugyanőt tekinteni a radnai *honor* urának is mint egyik legközelebbi bárót. Szerencsére azonban nem kényszerülünk csupán kombinációkra hagyatkozni, hanem bizonyos utalások is alátámasztják e feltevést. 1382–1385 körül losonci Dezsőfi László erdélyi vajda (1376–1392) és testvére: Miklós székely ispán (1382–1385) radnai officialisáról, cegei Vas Dezső fia: Lászlóról van tudomásunk.⁶² 1412-ben Stibor erdélyi vajda (1395–1401, 1409–1414), Nádasdi Salamon fia: Mihály székely ispán (1404–1421) és Nadabi László alvajda (1410–1415) jártak el a beszercei, jádi, nagydemeteri és radnai polgárok panaszainak orvoslásában,⁶³ döntésük végrehajtása azonban a székely ispánra maradt, aki 1414-ben is radnai ügyekben intézkedett, és itteni várnagyait, valamint alvárnagyait említi.⁶⁴ 1435-ben e minőségben telepített a Radna-völgybe rutén jobbágyokat kusalyi Jakcs Mihály székely ispán (1427–1438),⁶⁵ és nyilván ezt a jussát képező honorbirtokot követelte Hunyadi János erdélyi vajda és székely ispán, midőn 1444-ben alispánja, Bethlen Gergely révén megkísérelte Radna elfoglalását.⁶⁶ A fenti utalások azonban azt a feltevést is megengedik, hogy alkalmanként a radnai vár a vajda „szolgálati birtoka” volt.

Egy bizonyos Prokop esetében még kifejezettebben az is említetik, hogy ő Stibor (bizonyos első) vajdasága idején (1395–1401) a radnai várat tisztsége jogán bírta (*pro honore habentium*).⁶⁷ Minthogy Prokop (aki Engel Pál szerint a Balicki család tagja volt és 1401-ben halt meg) nem volt sem vajda, sem székely ispán, sőt ismereteink szerint egyetlen erdélyi ispánságot sem töltött be, Stiborral azonban közeli kapcsolatban állt (testvére, András később a vajda egyik lányát vette el),⁶⁸ így valószínűleg az ő itteni várnagyának tarthatjuk: erre enged következtetni Zsigmond király 1414. július 26-i oklevele is, melyben utódait várnagyoknak és alvárnagyoknak mondja.⁶⁹ Ilyenként rendelkezhetett a radnai vámmal és az uradalomban rejlő földesúri jogokkal – meglehetősen önkényesen, hiszen az áthaladó kereskedőktől „a jogos mértéken felül” követelt harmincadot, a beszercei kerület népeit pedig eltiltotta a Szamosban való halászártól, noha ezt azok addig szabadon teheték, régi szokásjog alapján.⁷⁰

Nem illeszthető azonban a „Radna = királyi váruradalom > székely ispáni honor > várnagyi honor” sémába az a néhány adat, amely a radnai várat Kretschmer (*Crechmer*, *Korechmer*) Péter beszercei bíró tulajdonaként tünteti fel 1409–1410-ben.⁷¹ Kretschmer gazdag beszercei

⁶⁰ A honorrendszerről bővebben: Engel 2003 (1981). 79–88; Uő. 2003 (1982). 102–105.

⁶¹ Engel 1996, 111.

⁶² SzOkI I. 92–93 (1377–1391-re keltezve). A pontosabb dátumot W. Kovács András állapította meg, aki a cegei Wass család levéltárát bemutató forráskiadványa kéziratát rendelkezésemre bocsátotta, amit ezúton is hálásan köszönök.

⁶³ Ub III. 527–530, 535–536.

⁶⁴ Uo. 612–614, 617–619, 621–622.

⁶⁵ DL 62810.

⁶⁶ KmJkv I. 496. sz.

⁶⁷ Ub III. 612–614.

⁶⁸ Prokopra és családjára lásd Engel 1996. 397; Engel Pál: *Középkori magyar genealógia* (Magyar középkori adattár). CD-ROM, 2001, Stiborici család.

⁶⁹ Ub III. 612–614. Engel Pál is így szerepelteti archontológiájában (Engel 1996. 397). Nem tarthatjuk Prokopot Radna zálogbirtokosának (mint ahogy 1398-tól a Sáros vármegyében fekvő Újvár esetén), ezt épp a *pro honore* kifejezés teszi valószínűtlenné.

⁷⁰ Ub III. 527–530, 612–614.

⁷¹ ZsOkI II. 6660. és 7830. sz.

patriciuscsaládból származott, jelentős pénzügyleteiről tudunk (1413-ban épp Stibor vajdának volt adója),⁷² és sokkal inkább a pénzügyek emberének tűnik, mintsem a vajda familiárisának tarthassuk (bár e két lehetőség nem zárja ki egymást). Bizonyára Radnán is voltak ingatlanai, mert 1410-ben itteni nemesként szerepel,⁷³ és jó okunk van feltételezni, hogy érdekeltségei voltak az ezüsbányákban.⁷⁴ Úgy vélem tehát, hogy a radnai uradalmat is pénzügyletei során szerezte meg ideiglenesen, zálog címén, 1412-re azonban, mint láthattuk, az már visszakerült régi helyzetébe.

A radnai várat már 1268-ban említik (ekkor a – feltehetően – királyi vár mellett a Radnaiak kőtornyáról is szó esik),⁷⁵ aztán újra csak 1409-ben fordul elő.⁷⁶ Ezt a régészek a mai Anieș területén fekvő rommal vélik azonosítani. Ennek alapján megnyúlt ellipszis alakú alaprajza lehetett, falai több négyszögletű toronnyal ellátva.⁷⁷ A vár eltartását az uradalmához tartozó települések látták el: hosszú ideig csak maga Radna bányaváros tartozott ide, mígnem talán 1378 körül, a Hontpázmány nembeli Pogány család kihalása után, a Radna-völgy területe is a koronára háramlott, s minden bizonnyal azt a király azonnal a radnai várához csatolta igazgatási szempontból – mindenesetre 1440-ben már odatartoztak, mint az előző fejezetben erről szó volt, és biztosra vehető, hogy Radna várának 1409-ben és 1412-ben említett tartozékai (*pertinentia*), 1410-től előforduló kerülete (*districtus*) és az 1412-től használt tartomány elnevezésén (*provincia castris*)⁷⁸ a Radna-völgy falvai értendők (maga a *Radnaweulge districtus* elnevezés 1435-ben jelentkezik első ízben).⁷⁹

Keveset tudunk a radnai kerület igazgatási mechanizmusairól, mindössze néhány elszórt utalást említhetünk. Találkoztunk már losonci Dezsőfi László vajda és testvére: Miklós székely ispán radnai *officialis*ával, cegei Vas Dezső fia: Lászlóval (1382–1385 körül),⁸⁰ szó volt várnagyokról és alvárnagyokról.⁸¹ Hatáskörükbe tartoztak még az itteni harmincadszedők és vámosok (*tributarii*).

Ez utóbbiak jelenlétét az indokolja, hogy a Radnai-szoros és a Nagy-Szamos mentén vezető út,⁸² mely – mint láthattuk – már a tatárjárás idején stratégiai fontossággal bírt, 1400 körül kereskedelmi szempontból is jelentőségre tett szert: minden bizonnyal a Fekete-tenger partjáról Moldván (*Moldavia*) keresztül Lengyelországba vezető nagy út ágazott le erre. Ezt valószínűsíti az itt áthaladó lengyel kereskedők nagy száma, akiket Zsigmond király (tekintettel Ulászló lengyel királlyal kötött friss békeszerződésére) külön védelmébe is vett.⁸³ Egy, a beszercei levéltárban fennmaradt vámszabályzatnak (1412) köszönhetően képet alkothatunk arról, mi minden áramlott itt ki és be az országból: tudunk németalföldi (ypres-i, löweni, kölni) és lengyel posztókról és nyers gyapjúról, fűszerekről (bors, gyömbér), vasról, élőállatokról (disznók,

⁷² Uo. II. 2364. sz., IV. 511. sz.

⁷³ Uo. II. 7830. sz.

⁷⁴ Binder Pál: *Közös múltunk*. Buk. 1982. 189.

⁷⁵ EO I. 264. sz. Könnyen lehet, hogy az 1291–1292-ben történt birtokosztálynál említett *palatiumon* is a Radnaiak magánvára értendő (EO I. 500. sz.).

⁷⁶ ZsOkI II. 6660. sz.

⁷⁷ Rusu, Adrian Andrei: *Castelarea carpatică*. Cluj-Napoca 2005. 502.

⁷⁸ ZsOkI II. 6660. és 7830. sz.; Ub III. 527–530.

⁷⁹ DL 62810. Fontos hangsúlyozni, hogy e kifejezések (nemcsak Radna, hanem bármilyen vár esetén, mely a Magyar Királyság területén feküdt) rokon értelmű szavak, és mind az adott vár uradalmát (*domenium*) jelölik, nem pedig egy helyi autochton önkormányzatot.

⁸⁰ SzOkI I. 92–93. A román lakosságú falvakban bizonyára a kenézek helyettesítették az officialisokat.

⁸¹ Ub III. 612–614, 617–619.

⁸² 1366-ban említik először Tökés prédiüm mellett (Nagydemeter környékén) a Radnára vezető utat, amely „a folyó és egy hegy közé szorul” (Ub II. 254–255 = DocRomHist C. XIII. 153–156).

⁸³ Ub III. 617–619.

juhok, ökrök és tehenek, lovak) és (bizonyára besózott) halakról.⁸⁴ Ez a jelentős forgalom sínylette meg aztán Prokop várnagy önkényeskedéseit.

A vámon kívül az uradalom erdei, vizei, rétjei számítottak fő haszonvételeknek⁸⁵ (feltűnő, hogy a bányákat nem említik ebben az időszakban, ami ismét a 13. században nyitott tárnák kimerülését bizonyíthatja). Egyelőre a földesúri járadékok kevés bevételt jelenthettek, noha e bő évszázadban jelentős telepítő tevékenység zajlott a Radna-völgyben: ha összehasonlítjuk a hozzá tartozó falvak 1334. és 1440. évi listáját,⁸⁶ látható, hogy az elsőben említett nyolc faluból a 15. század közepére három (Cibles, Kórógy és Hidmező) eltűnt, helyükbe viszont négy új, ma is létező települést „ültettek”: Rebrát (*FelsewRebre*) és Rebrisorát (*Alsow Rebre*) feltehetően Hidmező területére,⁸⁷ Szálvát (*Zalwa*) Naszód határába és Zágrát (*Zagra*) Kórógy és Cibles helyére.

A népességyarapodás azonban a 15. század első felében megtorpant. Feltehetően ezért is Balicki Prokop a felelős: tény, hogy az utána következő Kretschmer Péter már arról számol be, hogy az uradalomból sok jobbágy és *homo popularis* költözött el „életüket és javaikat féltve”. Ő ugyan jelentős erőfeszítéseket tett ezek visszahozatalára, és azok hajlottak volna is a visszatérésre, de új földesurak a királyi tanács *decretum*ának előírásai ellenére sem akarták őket elengedni, pedig többségük rendezte irántuk tartozásait, és a *terragium*ot is kifizette.⁸⁸ Törekvéseinek kudarcát jelzi az a tény, hogy mikor a radnai ügyek rendezésébe fogó vajda, alvajda és székely ispán 1412-ben kiszállt a helyszínre, magát Radna városát (*civitatem*) is pusztán találták.⁸⁹ Mint oklevelükben ezt ki is hangsúlyozzák, az ő intézkedéseik (a vám szedésének szabályozása, a halászati jogok rendezése) is Radna és Beszterce, valamint tartozékaik újbóli benépesítését célozták. Nem érhetek el nagy sikert, hiszen még 1435-ben is rutén jobbágyok idehozataláról értesülünk (az Afafiak Karácsontelke – a későbbi Alsóoroszfalu – nevű birtokáról szöktették el őket),⁹⁰ és az uradalom falvai 1440-ben is „lakóiktól nagyrészt elhagyottak” (*in maiori parte, ut dicitur, vacuas et inhabitatoribus destitutas*) voltak, a vár maga pedig szintén pusztá, sőt romos állapotban leledzett (*castrum desertum seu locum castris desolati*).⁹¹

Nem lehet nem észrevenni azt a nagyméretű hanyatlást, ami Radnát érte a 14. század végén és a 15. század elején. Jól jelzi ezt az az említett tény, hogy magát a volt bányavárost is a várúr *officialisa* igazgatta, ugyanakkor pedig sem helyi gerébekről, sem a tanács által kibocsátott oklevelekről nincs tudomásunk (ellentétben a virágkort jelentő 13. századdal). Csaknem biztosra kijelenthetjük, hogy a helyi szász önkormányzat felszámolódott. Összefügghet ez a Radnai család lehanyatlásával, majd kihalásával, azzal is, hogy (ellentétben Besztercével) Radna jobbágyfalvakkal alkotott egy kerületet, és így a kiváltságolt szász föld összemosódott a vármegyei területtel, de alapvetően demográfiai tényezők lehettek a meghatározók: e másfél évszázad alatt a helybeli németajkú közösség elvándorolt, feltehetően a bányák kimerülése és Prokop elhibázott „gazdaságpolitikája” miatt, és 1412-ben a város, mint láthattuk, már lakatlanul állt. Az 1440-es jegyzékben Óradnát (*Radna maior*) már semmilyen módon nem különböztetik meg a többi jobbágyfalutól.

⁸⁴ Uo. 527–529.

⁸⁵ Uo. 529–530, 535–536, 621–622.

⁸⁶ EO II. 826–827. sz., DL 27874. és 27875 = Hurmuzaki I/2. 669 = Ub V. 49.

⁸⁷ Már 1375-ben, Csépan határijrásánál említik a Nagy-Szamosba ömlő Rebre patakot (TelOkI I. 192 = DocRomHist C. XIV. 548–549).

⁸⁸ ZsOkI II. 6660. és 7830. sz.

⁸⁹ Ub III. 527–529.

⁹⁰ DL 62810.

⁹¹ Ub V. 49.

4. A kusalyi Jakcsok kora (1440–1460)

1440. január 21-én, Budán, Erzsébet királyné kusalyi Jakcs Mihály volt székely ispánnak és rokonainak adományozta Radna várát és kerületét.⁹² Az adomány tulajdonképpen nem hozta teljesen új helyzetbe a családot, hiszen az – eltérő jogcímeiken – már másfél évtizede birtokon belül volt. Mihály és unokatestvére: János nyilván már székely ispánságuk (1427–1438, illetve 1427–1431) alatt *honorként* bírták az uradalmat, majd uralkodásának vége felé Zsigmond király el is zálogosította azt nekik.⁹³ Így az Erzsébet által kibocsátott adománylevél csak a *status quot* véglegesítette. Indoklásul – teljesen sztereotip módon – Mihálynak székely ispánként Zsigmond és Albert királyok részére, valamint a királyné számára tett „hűséges szolgálatait” említetnek, ha azonban a mélyben ható okokat is meg akarjuk ismerni, kissé bele kell ássuk magunkat a család múltjába és az aktuális politikai helyzetbe.

A Jakcsok története jó példája annak, hogy miként tud egy atyafiság nemzedékek szívós, kitaró munkájával felemelkedni. A család szerencséjét a névadó Jakcs (1341–1380/1384) alapozta meg, aki – kitörve a provinciális közép-szolnoki nemesi létből – udvari ifjú (1341), majd lovag (1351–1380) lett, s mint ilyent, Lajos király egy időre a turóci (1359–1367) és a mosoni (1362) ispánság, valamint az ezekhez tartozó várak kormányzásával is megbízta. Jakcs *magister* idősebb fiai: György és András így már előnyösebb helyzetből indulhattak, s meszszebb is jutottak: esetükben már szinte természetes lehetett, hogy udvari lovagok lettek,⁹⁴ 1382-ben együtt nevezték ki őket kincstartónak (ezt András 1389-ig, György 1391-ig töltötte be), s egyúttal több vármegye (Máramaros, Bereg, Verőce) ispánjai is lettek. Befolyásukat vagyoniuk gyarapításában is kamatoztatni tudták: 1383-ban sikerült megszerezniük Hadadot, ahol 1399-re várat építettek, és amely köré a Tövisháton valóságos kis uradalmat szerveztek. 1387-ben, a Zsigmond trónra kerülése körüli „osztogatás” során a közeli Aranyos várát és tartozékait adományoztatták maguknak, majd az adorjáni várkerületet szerezték meg zálog címén (1389), igaz, csak rövid időre. György, aki 1392–1402 között a szabolcsi ispánságot töltötte be, ezzel párhuzamosan egy időre tárnokmester is lett (1398–1401).⁹⁵

E meredeken felfelé ívelő szakasz után azonban a család emelkedése hirtelen s csaknem végzetes módon megtorpant. Miután a siklói fogságból szabaduló Zsigmond 1401-ben menesztette tárnokmesterét, György és rokonsága csatlakozott az 1403-as felkeléshez, közelebről Csáki Miklós erdélyi vajda (1401–1403) Buda ellen vonuló seregeihez. A rebellió leverése után a király ugyan megbocsátott a Jakcsoknak (akik – szerencséjükre – hamar meghódoltak), sőt 1406-ban addigi privilégiumaikat is megerősítette, de – érthető módon – hosszú ideig kizárta őket az országos méltóságokból, sőt még az ispánságokból is,⁹⁶ bár udvari lovagjai között megtartotta György és testvére: István fiait. Majd csak 1427-ben fordult ismét feléjük a királyi kegy (talán mert a törökellenes harcokban szükség volt a tehetséges hadvezérekre): így lett ez évben György fiából, (II.) Jánosból (ennek 1431/1432-i haláláig) és István fiából, (I.) Mihály-

⁹² DL 27874. Pascu gyanúsnaak véli az oklevelet (Pascu IV. 24), de annak külső jegyei megfelelnek a 15. századi írásbeliségnek, és az sem szokatlan, hogy Erzsébet királyné bocsátja ki: 1439–1442 között számtalan esetben tette ezt, és éppen 1440 januárjában több hivatkozta birtokadománnyal (pl. DL 13516–8, 14592, 44278. stb.).

⁹³ Uo. Az elzálogosítás bizonyára még 1435 előtt megtörtént, mert ebben az évben, amikor Zsigmond király a Karácsonytelekről a Radna-völgybe elszöktetett jobbágyok ügyében rendelkezik (DL 62810), *mandatumát* már nemcsak Jakcs Mihály székely ispánnak címzi (akit ez esetben a „központi politikai hatalom” képviselőjének is tekinthetnénk), hanem testvérenek, id. (II.) Lászlónak, aki ekkortájt semmiféle politikai funkciót nem töltött be.

⁹⁴ Bár csak Györgyöt említik ekként (1382–1391), de a relatorként megjelenő András (1381) rendszeres udvari jelenléte is bizonyos.

⁹⁵ Mindezekre: Engel 1996. I–II. *passim*.

⁹⁶ Málusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Bp. 1984. 57; Engel 2003 (1988). 237.

ból székely ispán, ami a székelyek feletti joghatóság mellett négy erdélyi vár (Görgény, Királykő, Radna, Töröcsvár) és két szász kerület (Beszterce, Brassó) kormányzását is jelentette. Egyúttal György másik fiának, Dénes szatmári főesperesnek is fellendült a pályája: Zsigmond boszniai (1427), majd váradi püspökké (1427–1432) nevezte ki. A család folytatódó gyarapodását jelzi az újabb zálogbirtokok megszerzése: az Arad megyei Szád váráé rövidebb (1428), a bihari Súlyomkőé hosszabb (1435–1456) időre.⁹⁷

Albert trónra kerülése után azonban Jakcs Mihályt – az erdélyi parasztfelkelés leverésében tanúsított érdemei ellenére – nyomban letették a székely ispánságból (1438. február), így az 1440. év kezdete mint a hatalomból kiszorultakat érte a családot, melynek tagjai nyilván erőteljesen sérelmezték ezt a mellőztetést. Ekkorra azonban ismét fordult a kocka, hiszen Albert 1439 végén meghalt, és a gyermeket váró királyné, aki – minden ettől eltérő nyilatkozata ellenére – ragaszkodott a trónhoz, pártja megerősítéséhez fogott. A Jakcsok megadományozása, alig egy hónappal azelőtt, hogy Erzsébet a korona elrablására vonatkozó terveit megvalósította volna, szemmel láthatólag az ő lekenyerezésüket és kiengesztelésüket szolgálta.

Az adomány a család összes férfi tagjára vonatkozott, és áganként egyenlő arányban részesültek belőle: a falvak és haszonvételeik negyedét kapta (I.) Mihály, ugyanennyiben részesült testvérének, (III.) Lászlónak a fia: Péter, egy-egy negyed járt György fiának: (II.) idősebb Lászlónak, illetve unokaöccseinek, a néhai (II.) János székely ispán fiainak: (II.) Györgynek és (IV.) ifjabb Lászlónak.⁹⁸ A váron viszont – fele-fele arányban – csak Péter és Mihály osztozott, bizonyára azért, mert maga az adomány is ez utóbbi érdemeiért és közbenjárására született meg. A birtokba iktatást február 29-én Kodori Bálint királyi ember, a kolozsmonostori konvent kiküldöttje, Gáspár testvér jelenlétében, ellentmondás nélkül el is végezte.⁹⁹

A Jakcsok azonban nem érezték magukat lekötve a királynéi kegytől, hiszen nemsokára már az ellentáborban, I. Ulászló király hívei közt találjuk őket. Árulásuknak meg is lett a jutalma: 1440 júliusában idősebb Jakcs (II.) Lászlót és (I.) Mihályt nevezték ki erdélyi vajdának, csak hogy 1441 februárjában már át is kellett adják helyüket az üstökösként felemelkedő Hunyadi János–Újlaki Miklós párosnak, akik a vajdaság mellett a székely ispáni tisztséget is elnyerték.¹⁰⁰ Márpedig Hunyadi úgy vélte, hogy ezzel együtt jár a radnai *honorbirtok* is (Erzsébet királyné adománylevelének érvényességét persze nem volt köteles elismerni), és 1444-ben székely alispánja: Bethlen Gergely által (aki mellesleg Jakcs Péter sógora volt) meg is próbálta érvényesíteni igényeit. A Jakcsok – *familiaris*uk: Göröcsöni Sebestyén révén – egy emberként tiltakoztak,¹⁰¹ úgy tűnik, sikerrel, hiszen egy darabig továbbra is őket találjuk birtokon belül. Azonban viszonyuk a majdani kormányzóval és főkapitánnyal továbbra is ambivalens volt: egyrészt ugyanazon „párt” keretein belül maradtak (sőt Jakcs Mihállyal mint Hunyadi egyik fő tanácsadójával találkozunk 1446-ban¹⁰²), másrészt folyamatosan konfliktusba keveredtek hol vele magával (bár erre inkább csak következtethetünk), hol pedig *familiarisa*ival.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy ilyen pörpatvar kapcsán kibocsátott oklevél segítségével részletes képet alkothatunk a Radna-völgy 1450 körüli állapotáról. Ezúttal

⁹⁷ Engel 1996. I–II. *passim*.

⁹⁸ Lásd a mellékelt családfát.

⁹⁹ DL 27874, 27875.

¹⁰⁰ Engel 1996. I. 15, 112. Ulászló tekintélyes birtokadománnyal kárpótolta a Jakcs familiát (az Erzsébet-párti vajdától, losonci Dezsőfi Dezsőtől elvett, Királyi kerület-beli szász falvakat adta nekik – DL 27303), és továbbra is a „közneemesi” párt vezető élvonalához tartoztak. A király annyira megbízott bennük, hogy 1441. szeptember 9-én, Rozgonyi Simon egri püspök és Bátor István országbíró társaságában, (I.) Mihályt jelölte az Erzsébettel folytatandó tárgyalások lebonyolítására (itt nyilván sokat nyomtak a latba az exvajda korábbi kapcsolatai is az ellenpárttal) – DL 13644, 39292, 39293.

¹⁰¹ KmJkv I. 496. sz.

¹⁰² DL 13901.

Kémeri Miklóssal, régi ellenségükkel,¹⁰³ Hunyadi hívével¹⁰⁴ gyűlt meg ismét a bajuk. Sajnos a rendelkezésemre álló forrásokból nem állapítható meg pontosan e konfliktus tárgya, inkább csak kombinációkra vagyunk utalva. Úgy tűnik, egyfelől néhai Jakcs (II.) László fiai: (II.) András és (V.) László foglalták el Kémeri nádasdi birtokrészét 1450 tavaszán, amely ügyben vizsgálat és per indult ellenük,¹⁰⁵ másfelől pedig Kémeri jutott valamilyen módon (talán zálogjogon¹⁰⁶) *portiokhoz* Jakcs (II.) János fiainak: (II.) Györgynek és az időközben elhunyt (IV.) ifjabb Lászlónak minden részbirtokában. Hiába is tiltakozott ez ellen (II.) György, majd (IV.) László özvegye: Katalin és fia: (IV.) János,¹⁰⁷ Kémeri Miklóst 1450. november 16-án beiktatták a radnai uradalom bizonyos, részletesen felsorolt tartozékaiiba, majd szilágysági birtokaiknak jelentős hányadába is.¹⁰⁸

Birtok neve	Kémerinek átadott haszonvételek (3/16 rész)				
	Jobbágytelkek	Szántó (ekealja)	Rét (kaszaalja)	Malom	Templom
Radna	2	6	8	-	Boldogasszony-egyház (3/4)
Major	5	8	25	3/16	fakápolna
Szentgyörgy	3	4	32	-	fakápolna
Rebra	2	3	25	-	-
Nyírmező (Földra)	1	2	20	-	-
Naszód	5 (-1)	16	25	1	fakápolna
Teles	4	6	32	1	-
Zágra	-	2	4	3/16?	-
Szálva	3	8	?	-	-
Mákod	3	16	?	1	-
Részbirtok (P) össz.	27	71	(171+kb. 43)		¾+3
ÖSSZ. (Px16/3):	144	378,66 =127,2 km ²	(kb. 1141,3) =1,2-7 km ²	18 (5?)	4+16 (1+3?)

Az oklevél a Kémerinek átadott tartozékokat többször az illető haszonvételek negyedének háromnegyedeként (*tres partes quarte partis*) nevezi meg (a negyedrészt bizonyára (II.) János utódainak kezén levő birtokrészét jelöli). Úgy tűnik, hogy ez a 3/16-os arány a teljes zálogba vett részbirtokra kiterjeszthető, és ennek alapján, ha az egyes településekre nem is, de a radnai kerület egészére¹⁰⁹ helytálló demográfiai és topográfiai következtetéseket vonhatunk le (lásd a fenti táblázatot).

A számok azt mutatják, hogy birtoklásuk első évtizede alatt a Jakcsok intenzív telepítő tevékenységet fejtettek ki: míg 1440-ben – mint láthattuk – a völgy nagyrészt lakatlan volt, 1450-re már 144 telekkel (*sessio*) számolhatunk, ami mintegy 720–1225 lakossal egyenértékű.¹¹⁰ Ráadásul az adományozáskor is felsorolt birtokok mellett egy újabbat találunk (Ma-

¹⁰³ 1435-ben kusalyi Jakcs György fia: (II.) László hatalmaskodott Kémeren (DL 65407).

¹⁰⁴ Lásd 1447: DL 30441, 1449: KmJkv I. 774. sz., 1451: DL 26610.

¹⁰⁵ KmJkv I. 833, 859, 904. sz. Kémeri bizonyára zálogjogon szerezhetett részbirtokot Nádasdon, mely hagyományosan a Jakcsok birtoka volt – a jelek szerint továbbra is annak tartották, s ez állt hatalmaskodásuk hátterében.

¹⁰⁶ Lásd RevIst 1925. 200.

¹⁰⁷ KmJkv I. 901–902. sz.

¹⁰⁸ KvÁLT: Kemény József gyűjteménye (DF 253503) = RevIst 1925. 198–200 (részlet).

¹⁰⁹ Az ekkor már eltejedt telekosztály során mindig gondosan ügyeltek, hogy az osztozkodók részei egyforma nagyságúak legyenek. Lásd Engel 2003 (1999). 626–633.

¹¹⁰ A nagy szórás onnan ered, hogy nem tudjuk, egy telken átlagosan hány jobbágycsalád élt (az Ung megyei arány 1,37 család/telek, lásd Engel 1985. 994) és egy családhoz átlagosan hányan tartoztak. Amennyiben feltételezzük, hogy – új telepítésről lévén szó – egy telken többnyire csak egy család volt, s ezeket az országosan becsült átlag, 6,2 fő/család jel-

zor),¹¹¹ amely minden jel szerint éppen a legnépesebb lehetett ($5 \times 16/3 \approx 27$ *sessio*). Persze a népsűrűség (0,25–0,5 fő/km²) még a kor viszonyaihoz képest is meglehetősen alacsony maradt,¹¹² erre utal egyébként a „kultúrterületek” aránya is: az összesen mintegy 127 km² szántóterület és kb. 5 km² kaszáló még a falvak belterületeivel együtt sem tette ki az uradalom felszínének (2613,6 km²)¹¹³ 6%-át. A makkoltatásra és favágásra alkalmas erdőket (ellentétben a szilágysági birtokok tartozékaival), valamint a havasokat (*Alpes*) egyszerűen nem is tudták felmérni – ezeket a birtokosok és a völgy lakói közösen használták.

A népesség növekedése azonban tovább folyt: 1495-ben már 444 jobbágyháztartásra következtethetünk.¹¹⁴ E 45 év során bekövetkezett kerekén 300 háznyi, tehát több mint háromszoros, 1500–1850 főnyi gyarapodás (átlagosan évi 2,5%) szintén nem magyarázható csak természetes szaporodással (ez a középkorban sehol nem haladta meg az évi 5%-ot), hanem a telepítések további folytatásával is számolnunk kell.¹¹⁵ 1523-ig legalább még egy falu (Hordó) „megülte” is lezajlott.¹¹⁶

Ami az itteni népesség etnikumát illeti, nagyjából románokról lehet szó: erre utalnak a majori vajda (*Waywoda*), *Bwda* említése, valamint egyes szentgyörgyi (*Chonka Ioan*, *Iwl* és *Lithway*), rebrai (*Nagh*) és telcsi (*Bozarad*, *Dragmer*, *Solya*) jobbágyok személynevei is. A későbbiekben is gyakran emlegetik a Radna-völgyi románokat (*Wolahos*, *universi Vallachi*) (1471, 1472, 1481),¹¹⁷ 1479-ben említik az „értük felelős” Toma vajdát (*circa quos Thomas Waywoda attendere deberet*),¹¹⁸ 1486-ban pedig a rebrisorai (*de Rebre minori*) kenézzel és otáni románokkal, illetve Ioan nyírmezői (*Birkenaw/Nyrmesew*) kenézzel és Dan *Bicke* falubelivel találkozunk forrásainkban.

A románok mellett 1450-ben esetleg még kisszámú rutén népességre¹¹⁹ és elszórtan (Majorban Fodor Mihály, Naszódon *Dyak* László, Szálván Koch Péter neve alapján) magyarokra is gondolhatunk, ők azonban nem játszottak meghatározó szerepet, és néhány évtized alatt beolvadhattak a román többségbe. Egyedül Radnára települhetett ismét (talán a beszercei részekről) nagy tömegben szász lakosság: itt a *Gereb* családnév mellett¹²⁰ az újrainduló aranybányászat és a (minden bizonnyal) katolikus Boldogasszony titulatúrájú kőtemplom, majd az 1469-ben ismét

lemzi (Kubinyi András: *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén*. TörtSzele 1996. 138–141), akkor a Radna-völgy népessége $144 \times 6,2 \approx 900$ fő lehetett.

¹¹¹ Igaz, hogy 1450-ben a két Rebra közül csak az egyiket említik.

¹¹² Összehasonlításképpen: a homonnai Drugetek Ung megyei uradalmában, amely Radnához hasonlóan hegyvidéki, későn betelepült régió volt, némileg kisebb területtel (2064 km²), mint emez, 1437-ben 1115 jobbágyháztartás és mintegy 35 település volt. Ez még akkor is sokszorosán nagyobb népsűrűséget jelent, ha figyelembe vesszük, hogy ebből jelentős hányad két mezővárosra, Nagykapusra és Ungvárra esett. De még a Vihorlátot túli terület (Engelnél a IV. zóna) 1437-i népsűrűsége is jóval meghaladja az 1450. évi radnai állapotokat (360 *mansio*, 1854,5 km²). Lásd Engel 1985. 959, 983–986, 989; Uő: *Nemesi társadalom a középkori Ung vármegyében*. Bp. 1998. 46–50.

¹¹³ Ez az adat a *Hungary in the Late Middle Ages* c., Engel Pál által összeállított virtuális adatbázisból (CD-ROM) származik.

¹¹⁴ J. C. Engel 38. Igaz, a következő évben, ugyancsak a kamara haszna összeírása során itt csak 288 jobbágyporta jelenik meg (149) – talán ezúttal Radna mezővárost és a határai közt fekvő Majort nem számolták ide. Ez esetben ezek népessége 156 portára, azaz 780–940 főre tehető, ami jelentős (ötszörös) növekedés az 1450. évi $(2+5) \times 16/3 = 37,33$ *sessio*hoz képest. Az újabb telepítések tehát főként a bányavárost célozták meg. (A számítások során a *sessio* és *porta* fogalmát azonosnak veszem.)

¹¹⁵ 144 jobbágyháztartás még a maximális természetes szaporulat mellett is csak úgy növekedhet 45 év alatt 444-re, ha közben évente átlagosan 5–6 jobbágycsalád költözik be a Radna-völgybe.

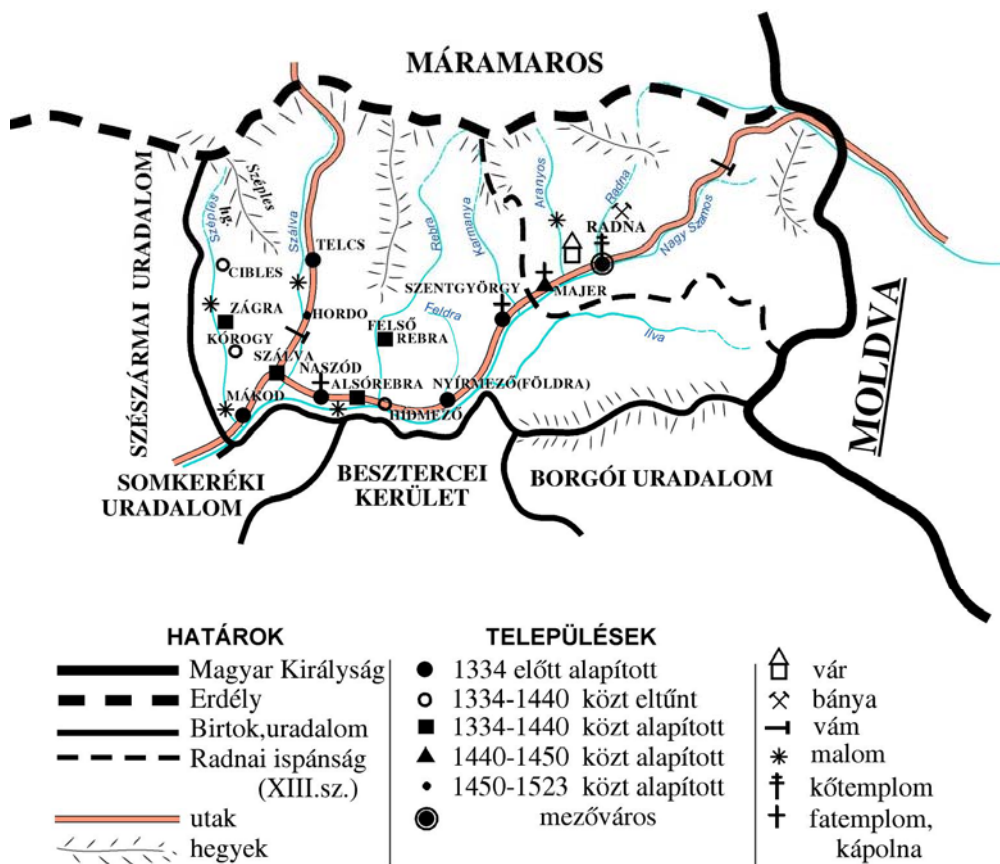
¹¹⁶ Hurmuzaki XV/1. 271–272.

¹¹⁷ Hurmuzaki II/2. 221–222, XV/1. 115; Ub VI. 518–519, 535, VII. 276.

¹¹⁸ Hurmuzaki XV/1. 102 = Ub VII. 210–211.

¹¹⁹ Az 1435-ös, immár többször említett adat (DL 62810) mellett a nyírmezői *Iwan* és a naszódi *Iwasko* vonatkozhat rájuk (RevIst 1925. 199), bár e nevek akár román személyeket is takarhatnak.

¹²⁰ 1547-ben is jelentkezik egy bizonyos Matthias *Greb*, *ex parte Rodne* (Hurmuzaki XV/1. 463).

A Radna-völgy 1450-ben

megjelenő radnai bírák és esküdtek,¹²¹ az 1475-ben említett itteni *hospesek*,¹²² illetve az időközben visszanyert királyi mezővárosi cím¹²³ utalnak erre.

Nem tudjuk azonban, hogyan értékelhetnénk a Kémerinek átadott többi haszonvételt. Ha ezekre is a 16/3-as szorzót alkalmaznánk, irreálisan magas számokat (18 malmot, 4 kőtemplomot, 16 kápolnát) kapnánk. Így csak annyit állíthatunk, hogy az uradalomban egy felülcsapó (*desuper pellentis*) (Majoron az Aranyos patakon) és három alulcsapó (*subtus pellens*) (Naszódon a Nagy-Szamoson, Zágrán a Széples [Cibles] folyón, Telcsen a Szálva patakon), valamint egy tisztázatlan jellegű malom (Mákódon), három – bizonyára a görögkeleti rítust szolgáló – fakápolna (Major, Szentgyörgy és Naszód – ez utóbbi temetővel) volt, s a radnai vám mellett Szálván is vámot szedtek (talán a Maramaros felől a Setref-hágón bejövő úton). Az a tény, hogy Kémeri Miklós a Boldogasszony-templomnak a háromnegyedét kapta meg,

¹²¹ Ub VI. 420–421.

¹²² Hurmuzaki XV/1. 83–84 = Ub VII. 43–44.

¹²³ Uo. II/2. 233, XV/1. 150.

arra is utalhat, hogy Radnán mindegyik Jakcs-ágnak külön templom jutott – de ez a feltevés kevésbé valószínű. Említik továbbá a radnai „tornyot avagy kastélyt” (*turris seu castelli*), de ez nem a régi királyi várral lehet azonos, mert abban 1440-ben (II.) János fiai nem részesedtek – a tornyot a Radnaiaktól örökölhették vagy ők maguk építhették.

Az 1450-es évekre vonatkozólag meglehetősen kevés adattal rendelkezünk. Mindenesetre úgy tűnik, az évtized elején a Jakcsok *de facto* elveszítették a radnai kerületet. Lehet, hogy mindez 1451-ben történt, amikor a kormányzó Léta várát is elvette tőlük (pedig azt I. Ulászló királytól kapták!) és azt nővérének: Klárának és unokaöccseinek: Dengelegi Pongrác Lászlónak és Jánosnak adta.¹²⁴ Konkrétan azonban csak annyit tudunk, hogy 1453 júliusában, mikor a beszercei örökös gróffá kinevezett¹²⁵ Hunyadi megerősítette a város és a hozzá tartozó szabad szászok kiváltságait, engedélyezte, hogy továbbra is ők szedjék be „Radna nevű birtoka” (*in possessione nostra Rodna*) vámját (*tributum*), ahogy azt Zsigmond király alatt és Albert idejéig megtehették.¹²⁶ Ezzel hallgatólagosan azt is kifejezte, hogy a polgárháború éveiben, vagyis a kusalyi Jakcsok birtoklása idején a beszerceiek eme kiváltságát (amiről egyébként korábbi említést nem találtam) semmibe vették – így is utalhatott a család uralmának jogtalan voltára.

A kormányzó szóhasználatát lehetne csupán egy jogigény kifejezőjének tekinteni, miszerint – ahogy a 14. században és a 15. század elején egyazon *honor*hoz tartoztak – Radna és kerülete is Besztercével együtt jár. A későbbi fejlemények azonban azt mutatják, hogy nem csak az igénnyel maradt, hanem ténylegesen is az uradalom birtokába jutott: csakis így adományozhatta el a frissen trónra kerülő Mátyás király 1458. március 9-én Beszterce várát, a beszercei kerületet, a Radna-völgyet, valamint a nagysajói, tekei és sárpataki uradalmat nagybátyjának, Szilágyi Mihály kormányzónak,¹²⁷ egy északkelet-erdélyi óriási tömb birtokába juttatva őt. Az alig 15 éves király tette (aki itt bizonyára „örökös beszercei grófként” járt el és magánbirtokból osztogatott) a felette gyámkodó nagybácsi leszerelését célozta meg és érte el, hiszen amennyiben ez érvényesnek fogadta el az adományt, egyúttal Mátyás donációs jogait, tehát teljes nagykorúságát is elismerte. Jellemző, hogy e nagypolitikai sakkjátszmába a Jakcsok, akik 1441 óta többé nem töltötték be országos méltóságot, és így érdekeiket nem voltak képesek gyorsan és hatékonyan érvényesíteni, nem tudtak vagy nem mertek beleszólni. Csak miután az unokaöccsével összezőrdülő Szilágyit több hónapig (1458. október–1459 nyara) Világosvárra zárták, aztán pedig Visegrádon került tisztas házfogságba (1459 végén),¹²⁸ merészelt Jakcs Péter és (IV.) János – a család csaknem mindegyik élő férfi tagja nevében – tiltakozni Radna várának és völgyének elidegenítése ellen a kolozsmonostori konvent előtt (1460. február 11.).¹²⁹ Sokat nem értek el, mert a Jakcsokat a továbbiakban soha többé nem említik a radnai várbirtok kapcsán.

¹²⁴ KmJkv I. 961. sz.

¹²⁵ Ub V. 368–369, 389–390, 410–411. Téves az a felfogás, miszerint Hunyadi Radnát Besztercével együtt kapta volna meg: a beiktatásról szóló konventi jelentés név szerint felsorolja a beszercei „grófság” tartozékait, de azok közt sem a bányaváros, sem a Radna-völgy falvai nincsenek.

¹²⁶ Ub V. 413.

¹²⁷ Hurmuzaki II/2. 115–116.

¹²⁸ Az események politikatörténeti összefüggéseire rámutat Kubinyi 2001. 43–45, 48–49.

¹²⁹ KmJkv I. 1425. sz.

5. Beilleszkedés a besztercei kerületbe (1469–1498)

Mivel Szilágyi Mihály 1460 vége felé török fogságba esett és kivégezték, fiúutóda pedig nem volt, egyes birtokai özvegye: Bátor Margit kezén maradtak,¹³⁰ többségük azonban a királyra szállott.¹³¹ Ez utóbbiak közé tartozhatott Radna is, amit ékesen bizonyít egy 1467. évi országgyűlési határozat,¹³² mely kimondja, hogy a jövőben Radna, Omlás és Fogaras királyi váruadalmak nem adományozhatók el. Indoklásként stratégiai megfontolások említettek: ezen várakból lehet könnyedén az ellenséges havasalföldi és moldvai vajda ellen vonulni. A törvénycikk (ahogy e *dietan*ak más nagyobb horderejű határozatai is, mint pl. az adóreform) minden bizonnyal Mátyás ötlete volt, leginkább őt foglalkoztathatták ilyen elvontabb politikai elgondolások¹³³: bizonyára már ekkor katonai lépéseket vett tervbe a magyar befolyási szférából kiszakadt román vajdák, a lengyel vazallus Nagy István (1457–1504) moldvai és a törökök által trónra helyezett Szép Radu (1462–1471) havasalföldi uralkodó újbóli behódoltatása végett.

E tilalomhoz képest első látásra meglepetésként hat, hogy a király már 1469 őszén arról értesíti a radnai bírót és esküdteket, hogy kerületüket Beszterce városhoz csatolja (*duximus annectandum*).¹³⁴ Valójában az intézkedés nem jelentett gyökeres változást és a törvénycikkely semmibe vételét, hiszen a szász területek is királyi földnek számítottak (még ha kiterjedt autonómiával rendelkező területeknek is). Az a tény, hogy ugyanezen az őszön a fogarasi és az omlási vártartomány (tehát a törvényben említett másik két uradalom) is a szebeni szászok birtoka lett,¹³⁵ arra mutat, hogy ezt a lépést nem tekinthetjük Mátyás elhamarkodott tettének, sokkal inkább egy átgondolt terv megvalósításának: úgy vélem, ahogy a király a balkáni fronton is a védelmi rendszer egységes irányításának elvét képviselte (melynek szálai nyugaton a horvát-szlavón bán, keleten a temesi ispán kezében futottak össze),¹³⁶ Erdélyben is ezt a célt szerette volna elérni a szászok közreműködésével.

Nem egészen világos azonban, hogy pontosan mit is értett Mátyás a Radna-völgy Besztercehez való csatolásán – a fent említett levelében csak arról értesülünk, hogy ezentúl a beszterceieket illeti a kerület lakói által fizetett *census* (földesúri járadék), és azok az ő joghatóságuk alá tartoznak. De nemcsak napjaink történésze van dilemmában e kérdést illetően, hanem a kortársak előtt sem volt világos az adomány mibenléte, így mindenki érdekeinek megfelelően értelmezte azt. Egyfelől a különféle egyházi, vármegyei és királyi adóbehajtók úgy vélték, hogy mindössze birtokosváltás történt, de a birtok státusa nem változott meg. Így Szeléndi Buda Miklós kükküllői főesperes, a káptalani bortizedért felelős kanonok, már 1469 novemberében azt hajtogatta, hogy az uralkodó ugyan a Radna-völgyet a beszterceieknek adta (*condonavit et appropriavit*), de azok az ország többi lakosaihoz hasonlóan adóznak (*sunt dicati sicuti ceteri regnicolarium*).¹³⁷ 1472 végén pedig Mátyás a dobokai királyi adószedőket (*nostris dicatoribus et exactoribus quarumcumque contributionum, taxarum et collectarum*) kellett rendreutasítsa,

¹³⁰ Lásd DL 15961, 71073.

¹³¹ DL 15557, 15577, 15675, 36740.

¹³² Hurmuzaki II/2. 179 (részlet) = Ub VI. 314 (részlet). Az oklevelet Gustav Gündisch ez év március–áprilisára keltezi, mivel ekkor tartották az 1467. évi nevezetes országgyűlést.

¹³³ Már csak azért sem láthatjuk ezen *articulus* megfogalmazása mögött a nemességet vagy éppen a bárókat, mert az adományok effajta korlátozása elemi érdekeiket sértette.

¹³⁴ Ub VI. 420–421.

¹³⁵ Uo. 391–393, 430–431, 432–433, 435–436.

¹³⁶ Kubinyi 2001. 89–92.

¹³⁷ Uo. 431–432.

akik a város jogait semmibe véve a nemesi vármegyéhez tartozó birtokként kezelték a radnai kerületet.¹³⁸

Másfelől viszont a szászok úgy gondolták, hogy 1469-től Radna és tartozékai a szász kiváltságos terület részét képezik, ahol semmiféle külső adóbehajtónak nincs mit keresni (ők tudniillik maguk gyűjtötték be saját adójukat, amivel a koronának tartoztak, és azt egy előre megszabott összegben fizették ki). Persze attól még a radnai lakosságot nem tekintették a szász szabadság részeseinek, hanem saját jobbágyaiknak (ahogy a Szebenhez tartozó román falvak – Resinár, Guraró, Poplaka – sem örvendtek a hétszéki *hospesek*kel azonos jogállásnak, noha közigazgatásilag oda tartoztak). Ezért írta nagy szívfájdalommal 1473. március 23-án Schmidt (faber) Cristian, a szászok szebeni *congregatio*jára küldött beszercei *consulatus*, hogy az újabban Hétszékhez csatolt, régebb azonban a vármegyékhez tartozó falvak adókötelesek (*dicari deberent et dicati sunt de facto*) – a szebeni polgármestert azonban tárgyalni küldték Désre az (erdélyi?) préposthoz (úgy látszik, a király akkori megbízottjához), hogy Radna tartozékainak vonatkozásában ezt ne alkalmazzzák, mert nehéz terhet jelent az ottaniaknak, s jó lesz, ha a beszerceiek küldötte is Désre siet.¹³⁹

Ez az adóztatás körüli huzavona készthette arra Mátyás királyt, hogy 1475. június 3-án, jelentősen kibővített formában, megújítsa Radna *oppidum* és a Radna-völgy beszerceiek javára történt odaadományozását.¹⁴⁰ Ebben immár világosan leszögezte, hogy azok a városhoz (ti. Besztercehez) számíttatnak, és azzal együtt tartoznak fizetni a rendes és rendkívüli adókat. Mindenféle királyi tisztviselőt eltiltott e birtokok háborgatásától, és az erdélyi vajdákat meg alvajdákat bízta meg, hogy a fentiek betartása felett őrködjének. A király tehát a szászok álláspontját szentesítette, noha az aligha szolgálhatott meglegedésükre, hogy Radna *hospesei* is részesítettek a szabad szászok minden jogában (ezzel az uralkodó, mint azt szó szerint ki is fejezi, a bányaváros újbóli felemelkedését és az aranybányák újraindítását célozta meg). Hasonló, bár ellentétes irányú folyamat zajlott le, mint 1378 körül: akkor a vármegyei területtel való összeolvadás a kiváltságos szász település (Radna) lesüllyedését eredményezte, most azonban ugyanez a jelenség a jobbágyfalvak bizonyos fokú és Radna teljes jogú felemelkedését jelentette. A meglehetősen későn (augusztus 18-án) kelt iktatási parancs értelmében aztán a kolozsmonostori konvent tanúbizonyosságának jelenlétében Keresztúri János október 21-én foganatosította is az új adományt.¹⁴¹

A beszercei fennhatóság – úgy tűnik – jó hatással volt Radnára. Az 1475. évi királyi oklevélből kitűnik, hogy – az előző fejezetben taglalt telepítési mozgalmak ellenére – a település helyzete az ellenséges (talán moldvai) betörések miatt korántsem volt rózsás: nélkülözés és szegénység jellemezte, az aranybányák pedig romokban álltak.¹⁴² A 16. század elejére azonban megfordult a helyzet: a népesség megnövekedett, az ezüst- és aranybányákat pedig beszercei szász patríciusok és tőkével rendelkező nemesek (pl. a harinai Farkasok) vették bérbe¹⁴³ és újraindították a kitermelést.

A forrásadottságok is jelentősen javulnak e korszaktól kezdve, hiszen a beszercei levéltár fennmaradt és gazdag anyagának jelentős része vonatkozik Radnára. Ennek segítségével alkalmunk nyílik közelebbről betekinteni a kerület lakóinak hétköznapjaiba. Láthatjuk, hogy ekkortól tűnnek fel megnevezve (mégpedig egyre gyakrabban) a románok mint a völgy karak-

¹³⁸ Hurmuzaki II/2. 221–222 = Ub VI. 535.

¹³⁹ Ub VI. 546.

¹⁴⁰ Hurmuzaki XV/1. 83–84 = Ub VI. 43–44.

¹⁴¹ Hurmuzaki II/2. 232–234 = Ub VI. 58, 65.

¹⁴² Hurmuzaki XV/1. 83–84 = Ub VI. 43–44.

¹⁴³ KmJkv II. 3261 és 3375. sz.; DL 27407.

terisztikus népessége. A forrásoknak róluk alkotott képét nagymértékben befolyásolja pásztorokdó, félnomad, szász és magyar szemmel meglehetősen „vad” életvitelük. Foglalkozásuk állattartás, földművelés, fakitermelés és -szállítás,¹⁴⁴ és úgy ismerik őket mint vitéz lovas és gyalogos harcosokat, akikre az alvajdai seregben is számítanak.¹⁴⁵

Életmódjuk, erős nemzeti szervezetük és az ezekből fakadó eltérő erkölcsi normáik (pl. a magántulajdon szentségének hiánya) miatt azonban gyakran kerültek konfliktusba a szomszédos szászokkal vagy az átutazókkal. 1479-ben máramarosszigeti királyi jobbágyok panaszkodnak, hogy Nagybányáról hazafelé jövet Radna-völgyi „latrok” rabolták ki őket (hogy ezek románok lehettek, mutatja, hogy felelősükként Toma vajdát nevezik meg),¹⁴⁶ 1481-ben pedig *Ianhas* Péter dési alkamarás indít keresetet bizonyos itteni románok ellen, akik nem szállítottak neki gerendákat, noha a munkabért előre kifizette.¹⁴⁷ Az 1460-as években a beszerceieket háborgatták (Miklós főesperes szerint éppen ezért adományozták őket a szászoknak),¹⁴⁸ 1470-ben pedig valóságos háborút viseltek a város ellen, mikor az egyes bűnözőnek nyilvánított társaikat megbüntette.¹⁴⁹ Itt egészen világosan megmutatkozik a két társadalom eltérő értékrendszere.¹⁵⁰

A korszak zárókövének az 1498-as évet tekintetem, mert ekkor erősítette meg véglegesen (1488-as, 1492-es és 1494-es átírások után) II. Ulászló király Mátyás 1475-i évi adományát.¹⁵¹ Erre bizonyos azért került sor, mert a *dicatorok* továbbra sem hagyták békén a kerület lakóit (láthattuk, hogy az uradalom 1495-ben és 1496-ban is felkerült a kamarahaszna-lajstromokra, igaz, a be nem hajtott tételek közé¹⁵²) – bizonyára az szolgált ürügyül, hogy Mátyás csak Doboka vármegyét tiltotta el a radnai területről, de a belső-szolnokiakat nem. Ulászló orvosolta ezt a joghézagot, és minden adó (köztük a juhötvened és a hadiadó) tekintetében, mindenféle vármegyei joghatóság alól kivette a Radna-völgyet. Ezzel végleg lezárult a vidék mint magánbirtok története, és kezdetét vette az 1762-ig, a határőrezred megszervezéséig tartó korszak, amelyet a beszercei fennhatóság jellemez, de amelyet nem tartok feladatommá e tanulmányban nyomon követni.

Rövidítések

ÁMTF	Györffy György: <i>Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza</i> . I–IV. Bp. 1963–1998.
ArhSom	<i>Archiva Someșană</i> . Revistă istorică-culturală, Năsăud 1924 – 1940.
ÁÚO	Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Árpád-kori új okmánytár. Kiad. Wenzel Gusztáv. I–XII. Pest–Bp. 1860–1874.
CD	<i>Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera. Georgii Fejér</i> . I–XI. Budae 1829–1844.
Csánki	Csánki Dezső: <i>Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában</i> . I–III, V. Bp. 1890–1913.

¹⁴⁴ Hurmuzaki XV/1. 115 = Ub VII. 276.

¹⁴⁵ Ub VI. 518–519.

¹⁴⁶ Hurmuzaki XV/1. 102 = Ub VII. 210–211.

¹⁴⁷ Uo. XV/1. 115 = Ub VII. 276.

¹⁴⁸ Ub VI. 431–432.

¹⁴⁹ Hurmuzaki XV/1. 74–75 (hibás keltezéssel) = Ub VI. 447–448.

¹⁵⁰ Vigyáznunk kell persze, hogy a hivatalos dokumentumokban jelentkező képet (amelyek zöme ilyen vagy olyan törvényszéki irat, tehát eleve a törvény áthágását tárgyalja), ne abszolútizáljuk és ne terjesszük ki kollektíve az egész román társadalomra.

¹⁵¹ Hurmuzaki XV/1. 150.

¹⁵² J. C. Engel, 38, 149.

- DIR C. *Documente privind istoria României. Seria C. Transilvania.* Mihail Roller redactor responsabil. Buc. 1951–1958.
- DocRomHist C. *Documenta Romaniae Historica. Seria C. Transilvania.* Sub redacția Ștefan Pascu. X–XIV. Buc. 1977–2002.
- J.C. Engel Johann Christian von Engel: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer.* Halle 1797.
- Engel 1985 Engel Pál: *Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban. (Adatok Magyarország középkori demográfiájához).* In: Sz 1985. p. 941–1005.
- Engel 1996 Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457.* I–II. Bp. 1996.
- Engel 2003 (1981) Engel Pál: *A honor. (A magyarországi birtokformák kérdéséhez).* In: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. p. 73–100.
- Engel 2003 (1982) Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. (Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről).* In: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. p. 101–161.
- Engel 2003 (1988) Engel Pál: *Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon.* In: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. p. 302–319.
- Engel 2003 (1999) Engel Pál: *Birtokosztály és családképződés.* In: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. p. 625–637.
- EO *Codex Diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia. Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez.* Regesztákban jegyzetekkel közlésezi Jakó Zsigmond. I–II. Bp. 1997–2004.
- FNESZ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* I–II. Bp. 1988.
- Hurmuzaki *Documente privitoare la istoria românilor.* Culese de Eudoxiu Hurmuzaki și însoțite de note și variante de Nicolae Densușianu, Nicolae Iorga și Ion Nistor. I–XX. Buc. 1887–1942.
- KmJkv *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556).* Kivonatokban közlésezi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I–II. Bp. 1990.
- Kristó 2002 Kristó Gyula: *A korai Erdély (895–1324).* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Szeged 2002.
- Kubinyi 2001 Kubinyi András: *Mátyás király.* Bp. 2001.
- Marțian Iulian Marțian: *Țara Năsăudului înainte de instituirea regimentului de grăniceri.* Năsăud 1933.
- Pascu Ștefan Pascu: *Voievodatul Transilvaniei.* I–IV. Cluj–Cluj-Napoca 1971–1989.
- RegArp *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Ed. Emericus Szentpétery et Borsa Iván. I–II. Bp. 1923–1987.
- RevIst *Revista Istorică.* Red. Nicolae Iorga. I–XXXII. Buc. 1915–1946.
- Sz *Századok.* A Magyar Történelmi Társulat közlönye. I–. Bp. 1867–.
- SzOkl *Székely oklevéltár.* Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos és Barabás Samu. I–VIII. Kvár–Bp. 1872–1934.
- TelOkl *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára.* Szerkesztette Barabás Samu. I–II. Bp. 1895.
- TörtSzle *Történelmi Szemle.* A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének értesítője. I–. Bp. 1958–.

- Ub *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch und Konrad Gündisch. I–VII. Sibiu–Buc. 1892–1994.
- ZsOkl *Zsigmond-kori oklevéltár.* Összeállította Mályusz Elemér és Borsa Iván. I–IX. Bp. 1952–2005.
- Zsoldos 2005 *Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36. Bp. 2005.

Radna and the Radna Valley in the Middle Ages (1241–1469/1475). A history of possession and settlement.

This study tries to present the history of a highland region of Transsylvania, its political-administrative and ethno-demographical evolution till its unification with the Saxon autonomous district.

Primarily there have been aries with different juridical status in this region. The first-mentioned (and for a century, the most important one) of them was Radna/Rodna, a mining town with thousands of German (maybe Bavarian) inhabitants and their own autonomous institutions (magistrate, priest, inn, prison, market place, mills, gold and silver mines, etc.), working out a local law-book (cca 1270). The town (together with the Saxon district from Beszterce/Bistrița) was the possession of Hungarian queens, that's why it was exempted from the authority of shires (*comitatus – megye*) and organized as a county (*comitatus – ispánság*), ruled by an earl (*comes*) appointed by the royal family. They should not be mistaken for the members of the Radnai family, similarly wearing the title *comes*: these were in fact the local leaders of the German community, named *gräve-gereb* (which ones could be found in many Saxon settlements from Transsylvania). At the same time, the Radnais weren't the landowners of the town (there were living freeholders submitted only to the king and queen), unless they acquired more than seven surrounding non-privileged serf-villages (between 1239 and 1291).

Appart from Radna, the settlements from Radna Valley (being serf-villages, too) lay on the territory of Inner Szolnok-shire. In 1334 we can find here only eight villages (Mákod/Mocod, Naszód/Násáud, Telcs/Telciu, Nyírmézó/Feldra, Szentgyörgy/Sângeorz-Băi, *Cybles*, *Korowgh*, *Hydmezeu*, the last there have dissappeared till 1440). Their names suggest us the presence of a very sparse Slavic and Hungarian population. We can find out too, that the landowners of this estate was the up-mentioned Radnai family, but in the middle of the 14th century they lost all their domains (forced by other nobles or by economical needs) and the family has disappeared.

The Radna Valley in cca 1378 (after the extinction of its last owners, the Pogány family) fell to the king and have been joined with the royal domain of Radna. This domain was governed (as a service-estate, called *honor*) by the Szekler earls, their castellanes and *officiales*. It seems to me, that because of the despotic local government of one of the castellanes, Prokop (cca 1400), most of the settlements from the valley became depopulated, and the repeated attempts of the later Szekler earls to bring colonists here, failed. In 1440 both Radna with the royal castle and the villages from valley (now, beside of those from 1334, there are four new settlements: Zágra/Zagra, Szálva/Salva, Rebra, Kisrebra/Rebrișoara) are "*in maiori parte ... vacuas et inhabitatoribus destitutas*". Probably the decline of the town is caused by the exhaustion of mines – an economical problem, which couldn't be balanced by the presence of the tax office, placed at the commercial route to Poland and Moldavia.

In 1440 the domain was donated by queen Elisabeth to the Jakcs de Kusaly family, with the aim of insuring their aid in the starting civil war (this purpose failed because of the former conflicts of the family with the royal power). The short period of landowning of the Jakcss (till 1451?) is important because of the topographical and demographical informations given by a charter from 1450, relating the division of the estate among the members of the family. According to this, on the domain there were 144 houses (*sessio*), which means cca 900 souls. Their names shows, that most of these serfs were Rumanian ethnics – we shall meet their leeders (*kenez*, *woyuoda*) in the second part of the century. It seems, that the Jakcss succeeded to recolonize the region and to establish a new village (Major/Maiuru), too. However, the colonization has been continued in the following decades too (in 1495 there are already 444 houses and in 1523 appeared a new village: Hordó/Coșbuc).

The Jakcs family lost this domain in the 1450's because of their conflict with the governor John Hunyadi. That's why in 1467 it is mentioned as a royal estate again. Not for a long time, because in 1469 king Mathias Hunyadi – trying to unite the anti-Turkish defence-system from Transsylvania – gave it to the Saxons from Beszterce/Bistrița district. However, the new status of the territory has been unclear for most of the contemporary people (mainly for collectors of taxes): they considered that it had changed only the landowner, but the region remained part of the shires and the noble-right, while the Saxon people said, that it had become part of their autunomous district and that's why it is duty-free. In his renewed donation (1475), king Mathias accepted the Saxon point of view and offered to Radna the Saxon privileges.

A megértés tapasztalata

A megértés mint módszerfogalom

Úgy tűnik, hogy a modernitás európai gondolkodásában a megértés problémakörének két, paradigmatikusan különböző fogalmi megragadása munkálódott ki: egy *módszertani* és egy *egzisztenciális* alapvetésű.

Hosszú időn keresztül a megértés „módszerfogalom”-ként¹ érvényesül, ugyancsak két párhuzamos síkon: a megismeréssel, illetve az értelmezéssel való kapcsolatában.

A köznapi és a tudományos megismerés módszertanával foglalkozó elméletekben egy olyan *episztemológiai* megértésfogalomra bukkanunk, amely a megértést a megismerési folyamat egy meghatározott intellektuális szakaszaként ragadja meg, többnyire a tanulás és a magyarázat vonatkozásában. Az ember több értelemben tanul. Példa és gyakorlás útján megtanulja, hogy miképpen cselekedjen valamely norma szerint. Ilyenkor a helyes végrehajtás alapján „megérti” a végrehajtás, a cselekvés módját. Egy általános szabály (norma, törvény) és ennek esetei közötti összefüggés feltárása révén megérti, hogy miért így cselekszünk vagy miért így történik valami. Ez esetben az ok, a cél, a szándék stb. kerül előtérbe.² A megértés mindkét esetben – de különbözőképpen – egy általános elvre való hivatkozás útján adott magyarázat során következik be. Ezért nem is tűnik szembe az eljárás folyamatában számottevő különbség a magyarázat és a megértés között. „A magyarázat – írja a tudományfilozófia egyik neves szakértője – tehát olyan megértésnek nevezhető, amely indoklást foglal magában.”³ Az ilyenfajta megközelítések arra összpontosítanak, hogy felvázolják, miként, milyen módszertani eljárások során következik be a megértés. Kevésbé foglalkoznak azzal, hogy mi az a „megértés”, ami ilyenkor bekövetkezik.

Még az olyan metodológiai vizsgálódások is, melyek – elsősorban a történet- és társadalomtudományok területén – tudatosítják a megértés és a magyarázat különválasztásának szükségességét a megismerésben, nem annyira a különbségükre, mint inkább a közöttük fennálló kölcsönös feltételezettségre összpontosítanak. G. H. Wright például kiemeli a megértés és az értelmezés szükségességét a nagy „egész”-ként vagy különálló egyediségekként megfigyelhető társadalmi jelenségek esetében, melyek segítségével a „Mi ez?” kérdésre kaphatunk választ, ahhoz, hogy ennek alapján utána a „Miért?” kérdés megválaszolásával is próbálkozhassunk. Az előbbire értelmezés eredményeként, az utóbbira magyarázat útján kaphatunk választ. Wright úgy véli, hogy a két megismerő tevékenység egymást támogatja. Az elemzés szintjén megfogalmazott magyarázat egyengeti az utat a tények magasabb szinten történő újraértelmezése előtt; a tények újraértelmezése pedig új lendületet adhat a magyarázatnak.⁴ Wright megértésen azokat az aktusokat érti, melyek során egy dolog mibenlétét tárjuk fel, s ilyen vonatkozásban a megértést mindennemű magyarázat – az oksági és teleologikus magyarázatoknak egyaránt – előfeltételének tekinti. A megértés is különböző magyarázattípusokhoz kapcsolódhat, attól függően, hogy arra vonatkozik-e, hogy valami *mi az*, illetve *milyen*, vagy pedig arra,

¹ Vö. Fehér M. István: *Hermeneutikai tanulmányok*. I. L'Harmattan 2001. 29, 107.

² Vö. Wartofsky, Marx W.: *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai. Bevezetés a tudományfilozófiába*. Bp. 1977. 242–243. „Azt mondjuk tehát, hogy a *hogyan* megtanulása nem más, mint annak megértése, hogy miképpen cselekedjünk; a *miért* megtanulása pedig annak megértése, hogy miért éppen így cselekedjünk.” 243.

³ Uo.

⁴ Wright, G. H. von: *Magyarázat és megértés. = Magyarázat, megértés és előrejelzés*. Szerk. Bertalan László. Bp. 1987. 156, 157.

hogy mit *jelent*, mi az *értelme*, az első esetben oksági, a másodikban teleologikus magyarázatok előfeltételeként szerepelve, mely különbség az objektumok nem-intencionális vagy intencionális jellegéből adódik. De félrevezető lenne a megértés–magyarázat szembeállítás a tudományos érthetőség két típusaként.⁵

Az a tény, hogy a 20. századi filozófiai hermeneutika megjelenése előtt a megértés dominánsan *módszerfogalomként* volt jelen főleg a szellemtudományok módszertanában, azzal is összefüggésben áll, hogy a modernitás időszakában, a tudományos megismeréssel párhuzamosan a szövegértelmezés és a szövegkritika módszertanaként kifejlődött hermeneutika a megértést az értelmezésnek „az objektivitás ellenőrizhető fokát elérő módszeres folyamattá” válásától tette függővé.⁶ Az általános érvényű – a megértés folyamatának minden mozzanatára és minden fokozatára kiterjedő – interpretáció („az értelmezés művészete” – ahogyan Dilthey nevezi) szabályainak megalkotása éppoly „fokozatosan, törvényszerűen és lassan fejlődött”, mint „a természet vallatása a kísérletben”.⁷ A megértés módszertani alapokra való helyezésének igénye összefüggött azzal, ahogyan hosszú időn keresztül a megértés lényegét elgondolták. Ezt pontosan kifejezi a Dilthey által adott meghatározás: „A folyamatot, melynek során kívülről, érzéki-egyenleg adott jelekből egy belül levőt ismerünk meg, *megértésnek* nevezük.”⁸ Ilyen feladat egyaránt felmerül akkor, amikor az individuum szubjektív bensőségében formálódó és egyéni megnyilvánulásaiban kifejezésre jutó élményvilágot, a szövegekben és művekben kifejezésre juttatott életmozzanatokot vagy a múltban megtörtént események belső összefüggéseit és jelentéstartalmát próbáljuk megismerni. Dilthey ezzel egy pszichológiai megalapozottságú hermeneutika perspektíváit nyitja meg – ebben az *élménynek* egy olyan fogalmára támaszkodva, amint azt Gadamer megjegyzi,⁹ amely Husserlnek a *Logikai vizsgálódásokban* nyújtott pszichologizmus-kritikája hatására a *kifejezés* és *jelentés* megkülönböztetésén alapul – mely ebben a megértés-koncepcióban képes összegezni az egész modern hermeneutika Schleiermachertől Diltheyig terjedő időszakának az alapvető problémáját, s egyúttal megnyitni és rávezetni azt a szellemtudományi megismerés egész átfogó episztemológiai problémakörére, amely szintén ebben az időszakban válik igen aktuálissá.

Ez a folyamat voltaképpen Schleiermacherrel veszi kezdetét, aki egyrészt – túllépve a szöveginterpretáció szűkebb teológiai és filológiai összefüggésrendszerén – a hermeneutika feladatkeretét kiterjeszti az emberi életmegnyilvánulások teljes körére, másrészt pedig a félreértés egyetemes tapasztalatát előtérbe állítva úgy véli, hogy az individualitások kapcsolatát megalapozó megértést olyan univerzális értelmezési szabályok alkalmazásával lehet elérni, melyeket egy átfogó, általános érvényű hermeneutika dolgozhat ki. Egy ilyen univerzális hermeneutika *szükségessége* abból adódik, hogy az individuum kimondhatatlan, kimeríthetetlen („individuum est ineffabile”), minélfogva az individualitás egyszerre megalapozó lehetőségfeltétele és végső határa mindenféle megértésnek, a megértés pedig egy soha le nem záruló folyamat, „végtelen feladat” marad,¹⁰ *lehetősége* pedig abból, hogy az ily módon elsődlegesen mindig is „idegenek”-ként szembenálló individuumok ugyanazon általános emberi természet alapján formálódtak, s a közöttük levő különbségek csak e „közösség”-en túlmenően, lelki folyamataik fokozati

⁵ Vö. uo. 157.

⁶ Vö. Dilthey, Wilhelm: *A hermeneutika keletkezése*. = Uő: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Bp. 1974. „Tartósan rögzített életmegnyilvánulások ilyen módszeres megértését nevezük értelmezésnek vagy interpretációnak.” 474.

⁷ Uo. 475.

⁸ Uo. 473.

⁹ Vö. Gadamer, Hans-Georg: *Hermeneutika. = Filozófiai hermeneutika*. Vál. Bacsó Béla. Bp. 1990. 16.

¹⁰ Vö. Dilthey, Wilhelm: *i. m.* 492, 597.

különbségeiként merülhetnek fel.¹¹ Az általános emberi természetnek ez a közössége teszi lehetővé Schleiermacher felfogása szerint a *divinatorikus* eljárást, amely során a másik individualitásába való „belehelyezkedés” révén válik lehetővé a megértés megvalósulása.¹² Amennyiben az individualitások között szövegek közvetítenek – szerző–mű–olvasó (befogadó) –, a megértés nem lesz más, mint „az eredeti szellemi alkotófolyamat reprodukív megismétlése a szellemi kongenialitás alapján”.¹³

Ehhez az alapgondolathoz kapcsolódva válik lehetővé Dilthey számára a hermeneutikai probléma továbbfejlesztése abba az irányba, melyben „valamennyi történeti szellemtudomány alapjává” válik.¹⁴ Dilthey számára az alapvető probléma akként merül fel, hogy miként lehet az individuumból és az individualitásról mint egységéről, sőt mint egyesről a természettudományos megismerés érvényességi és megalapozási követelményeihez hozzámérhető ismeretet szerezni. Mivel a természettudományos megismerés tárgya mindig az általános, a szellemtudományoké viszont az egyes (szinguláris, individuális), úgy véli, hogy a szellemtudományokban az egyesnek, az egyedinek az általános érvényű megismeréséhez csak a *megértés* módján lehet eljutni. Ugyanis „a megértés tárgya mindig valamely egyes”.¹⁵ Ez pedig azt a követelményt támasztja a megértéssel szemben, hogy az „adottban” – legyen az akár egy emberi egyén lelkiállapota, akár valamilyen szöveg, akár egy múltbeli esemény – „életösszefüggést mutasson fel”. Ez pedig a „belehelyezkedés”, „utánalkotás”, „utólagos megélés” útján lehetséges.¹⁶ Csakis így válik felfoghatóvá az egyes „idegensége”, s ebben Dilthey alapvető ismeretelméleti problémát lát.¹⁷ Ennélfogva a megértést „a megismerés általános fogalma alá” tartozónak tekinti, s amennyiben a megértés ilyen „alapvető” a szellemtudományok számára, akkor „a megértés ismeretelméleti, logikai és módszerbeli elemzése” képezi a szellemtudományok egyik fő feladatát.¹⁸ Ugyanakkor úgy véli, hogy a módszeres megértés mint megismerési mód lényegében nem különbözik a magyarázattól, mivel „értelmezés és magyarázat között csak fokozati különbség van”, s a hermeneutikai módszerek összefüggő alkalmazása végül is „átvezet az egyedi jelenségek *magyarázatához*”. De hogy még sincs teljes módszertani egyenértékűség (természettudományos) magyarázat és (szellemtudományi) megértés között, azt azért Dilthey is érzékeli, megjegyezve, hogy „szóba sem jöhet az egyedi teljes feloldása az általánosban”. A megértés ugyanis – a fentebb jelzett okokból kifolyólag – „végtelen feladat”.¹⁹

Az életnek és a kifejezésnek a megértésben feltáruló egységét Dilthey a történelmi világ egészére kiterjesztette, ily módon a megértést a történelmi megismerés alapvető formájának tekintve. Gadamer kritikailag rámutat arra, hogy Dilthey a történelmi világot úgy képzelte el

¹¹ A hermeneutika – írja Schleiermacher – „e két szélsőség között lép működésbe”: „mindenütt, ahol a gondolatok szóbeli közlésében a fogadó számára valami *idegen* jelentkezik, ott a feladatot csakis elméletünk segítségével lehet megoldani; jóllehet persze csak akkor, ha közte és a beszélő között van valami *közös* is”. (Kiemelés tőlem – V. K.) Schleiermacher, Friedrich: *A hermeneutika fogalmáról* F. A. Wolf fejtegetéseivel és Ast tankönyvével összefüggésben. = *Filozófiai hermeneutika*. Vál. Bacsó Béla. Bp. 1990. 33.

¹² Vö. Schleiermacher, F. D. E.: *Hermeneutica*. Editura Polirom 2001. 113.

¹³ Vö. Gadamer, Hans-Georg: *i. m.* 15.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Dilthey, Wilhelm: *Vázlatok a történelmi ész kritikájához*. = *Filozófiai hermeneutika*. Vál. Bacsó Béla. Bp. 1990. 82.

¹⁶ Vö. uo. 83–84. „Ahogyan a természettudományokban minden törvényszerű ismeret csak a tapasztalatokban és a tapasztalatok tartalmazta szabályokban lévő mérhető és megszámlálható révén lehetséges, úgy a szellemtudományokban végső soron minden elvont tétel csak annak a lelki elevenségre – ahogyan a megélésben és a megértésben adott – való vonatkozása révén igazolható.” Dilthey, Wilhelm: *A hermeneutika keletkezése*. 593.

¹⁷ „Annak lehetősége, hogy valami idegent felfogjunk, először is a legmélyebb *ismeretelméleti* problémák egyike.” Uo.

¹⁸ Vö. uo. 590, 593.

¹⁹ Vö. uo. 594, 600, 597.

mint valami megfejtendő szöveget. A történelemben minden megérthető, mert minden szöveg. A hermeneutika a történelmi megismerés egyetlen módja, mivel kifejezéseket és a kifejezésekben életet ért meg. Így Dilthey a történelmi múlt kutatását – mondja Gadamer – *megfejtésnek s nem történelmi tapasztalatnak* gondolja.²⁰

Ez a diltheyi történelemkoncepció egybevág a 19. század folyamán kialakult történelmi tudat, a történelmi megismerés szemléleti keretétől szolgáló *historizmus* „naiv előfeltevésével”, miszerint ahhoz, hogy objektív tartalmú történelmi ismeretekhez juthassunk, „bele kell helyezkedni a kor szellemébe”, „a kor fogalmaiban és képzeiteiben kell gondolkodnunk”, nem pedig a saját fogalmainkban és képzeiteinkben.²¹ Ezzel szemben Gadamer a történelmi tudat és a historizmus kritikai elemzése alapján kimutatja, hogy a történelmi megértés nem annyira módszer, melynek segítségével a megismerő tudat egy általa választott tárgy felé fordul és objektíve megismeri, hanem inkább benne állás valamilyen hagyományfolyamatban. *Maga a megértés is történésnek bizonyul*, összetevője és alakítója a megértésben levő történelmi folyamatnak.²²

Gadamer a behelyezkedés-utánalkotás schleiermachi–diltheyi elvére épített megértés-konceptiót, s ennek a történelmi megismerés módszertani alapjaként való elfogadását az újkori szubjektivizmus kiteljesedésének látja. Úgy véli, hogy csak ennek a kritikai meghaladása révén lehet eljutni a megértésnek egy hiteles hermeneutikai koncepciójához. Ugyanis a szövegekhez való viszonyainkban (akár a beszélgetés, akár az írott szövegek esetében) „valamilyen értelemnek a dimenziójában mozgunk, mely magában véve érthető, s mint olyan nem ösztönöz bennünket arra, hogy visszamenjünk a másik személy szubjektivitásához”. A hermeneutikának az a feladata – mondja Gadamer –, „hogy megvilágítsa a megértésnek ezt a *csodáját*, mely nem a lelkek titokzatos communiója, hanem részesedés a közös értelemben.”²³

A megértés mint létprobléma

A jelzett feladat megvalósításában döntő *fordulatot* Heidegger fundamentálonológija jelentett, amely a végsőig vitte az újkori szubjektivizmus és a filozófia episztemológiai redukciójának kritikáját, s nyitottá tette a filozófiai gondolkodást a szubjektivizmusból kiinduló megismerésen és megértésen túllépő átfogó emberi tapasztalat iránt, melyet Heidegger „a *létnek* nevez”.²⁴ Ebben a kontextusban a *hogyan lehetséges a megértés?* olyan kérdésként merül fel, amely „megelőzi a szubjektivitas bármiféle megértő hozzáállását”, s melyet éppen ezért nem elégséges csak a szellemtudományok hatókörébe tartozó megismerés kérdéseként vizsgálni, hanem ki kell terjeszteni az emberi *világtapasztalat és életgyakorlat egészére*. A megértés fogalma itt már nem „módszerfogalom”, a megértés magának az emberi életnek a „létjellemezője”.²⁵ Gadamer úgy véli, hogy az emberi lét heideggeri elemzése „meggyőzően mutatta ki, hogy a megértés nem a szubjektum egyik viselkedésmódja, hanem magának a jelenvaló létnek (Dasein) a létmódja”. Ez lehetővé teszi a hermeneutikának egy olyan ontológiai megalapozottságú újragondolását, mely azon az előfeltevésen alapul, hogy a megértés mint a jelenvaló lét alapmozgása „átfogó és egyetemes”, az emberi lét végességét és történetiségét, valamint világtapasztalásának egészét egyaránt átfogja.²⁶

²⁰ Vö. Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Bp. 1984. 176.

²¹ Vö. uo. 211.

²² Vö. uo. 219.

²³ Vö. uo. 208. (Kiemelés tőlem – V. K.)

²⁴ Vö. uo. 87.

²⁵ Vö. uo. 188.

²⁶ Vö. uo. 12.

Heidegger megértés-konceptiója abból indul ki, hogy a megértésre vonatkozó felfogásunk összefügg azzal a móddal, ahogyan a megértést interpretáljuk. Amennyiben a megértést mint „fundamentális egzisztenciálét” *interpretáljuk*, akkor megmutatkozik, hogy „ezt a fenomént a jelenvalólét *létének* alapmódusaként fogjuk fel”.²⁷ Ily módon a megértés lényegének feltárása nem valamiféle külsődleges eltárgyasító hozzáállás során történik, mivel maga a megértés sem valamiféle kívülről jövő viszonyulás a jelenvalólét létéhez, hanem a jelenvalólét legalapvetőbb, legtermészetesebb létfolyamata. Ezért csakis a jelenvalólétben benneállóként s ennél fogva a megértés folyamatában is résztvevőként, azaz mintegy a megértés *közepette* interpretálhatjuk a megértést. Így ebben az interpretációban természetes módon tárul fel a megértés mint a jelenvalólét legsajátosabb, legalapvetőbb lenni-tudása.

Heidegger arra is kitér, hogy hagyományos ismeretelméleti-episztemológiai értelemben a megértést az egyik lehetséges megismerésfajtának tekintik, amelyet megkülönböztetnek a magyarázattól. Heidegger viszont, túllépve a megismerés–megértés episztemológiai megkülönböztetésének az egész kérdéskörén, arra utal, hogy amennyiben a megértést a jelenvalólét létét konstituáló egzisztenciáléként értelmezzük, annyiban – mivel maga a megismerés sem más, mint az ember természetes világban-benne-létének származékos módja – a megismerés módján történő megértést a magyarázattal együtt a létkonstituáló megértés egzisztenciális derivátumaként kell interpretálnunk.²⁸

Az emberi létkérdés heideggeri elemzése horizontjában a „valamit megérteni” mindenekelőtt azt jelenti, hogy „bánni tudok a dologgal”, „felnöttem hozzá”, „képes vagyok valamire”. Vagyis azt, hogy a jelenvalólét a kéznéllevő dolgokat és a kézhezálló eszközöket képes a funkcionalitásuknak, a valamirevalóságukban megvalósuló és kifejeződő céljuknak és értelmüknek megfelelően használni és kezelni, s ekként és ebben „érti meg” az értelemösszefüggéseket, melyekbe beépülnek, s melyeket ők maguk is hordoznak. A megértés azonban ebben az egzisztenciális dimenzióban nem korlátozódik csupán erre az instrumentális értelmére, a jelenvalólét megértésben levése nem önmagához való eltárgyasító viszonyulásként valósul meg. A megértésben „a jelenvalólét létmódja mint lenni-tudás rejlik benne egzisztenciálisan”, s ez elsődlegesen nem eszközszerűségként, hanem „lehető-lét”-ként, azaz lehetőségként tárul fel.²⁹ A jelenvalólét világban-benne-létként önmagához felnöve, a kézhezállókkal bánni tudva, képességekre képessé válva érti meg egzisztenciálisan önnön létét, úgy, hogy ebben önnön lét-lehetőségeként tárul fel önnön egzisztenciális létének és egzisztenciális létmegértésének az a természetes, összetartozó egysége, ami az ő tényleges élete, a lehetőségeiben kibontakozó igazi lenni-tudásaként megvalósuló és jelentéssel telítődő emberi léte. A megértés módján való létezés a jelenvalólét igazi „lenni-tudása”.

Heidegger meghatározása szerint „*A megértés a jelenvalólét saját lenni-tudásának egzisztenciális léte, mégpedig úgy, hogy ez a lét önmagán feltárja, hogy hányadán áll önnön létével.*”³⁰ Az egzisztenciális létmegértés a *belevettség–kivetülés* ontológiai struktúráiban megvalósuló *feltártság/feltárultság* módján történő megértés. A jelenvalólét a világba belevettként s egyúttal a világban megnyíló lehetőségként tárja fel magát a világban-benne-létként. A jelenvalólét ténylegesen nem a világba belevetett, „önmagának kiszolgáltatott lehető-lét”-ként érti meg önnön létét, nem a szükségszerűség hatalma képezi jelenvalóságának egzisztenciális értelemösszefüggéseit, mivel a jelenvalólét „olyan lét lehetősége, amely szabad a maga legsajá-

²⁷ Vö. Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Bp. 1989. 281.

²⁸ Vö. uo. 281–282.

²⁹ Vö. uo. 282.

³⁰ Uo. 284.

tabb lenni-tudása *számára*".³¹ A jelenvalólét legtágabb létlehetősége tehát éppen a saját lenni-tudásának szabadsága, pontosabban a lehetőségeiben a saját maga számára megnyitott lenni-tudás, a számára-való lenni-tudás mint *szabadság*. Ebben a vonatkozásban válik érthetővé a „hányadán áll önnön létével” kitétel jelentéstartalma is. A modernitás tudat- és öntudatközpontú emberképe megszoktatott azzal, hogy a „hányadán áll”-on reflektáló, tudatosító számvetést értsünk, a léttől különválasztható tudást, még akkor is, ha ezt a reflexiót úgy tekintjük, mint a létezés szerves összetevőjét, az emberi lenni-tudás elengedhetetlen velejáróját. Itt viszont a „hányadán áll” olyan „tudást” jelent, amely nem akar igazán a létre *vonatkozó* tudás lenni, mivel a jelenvalóságnak éppen hogy a létéhez tartozik, s a jelenvalólétnek éppen ebben a lehetőségeivel való számot vető mindenkori összetartozásában, ebben a lehetőségeire/-be szabad kivételében lesz lényegileg megértés.

Ebben a kontextusban Heidegger az „értelem” fogalmának is egy ontológiai-egzisztenciális interpretációját nyújtja. Az, amit a jelenvalólét a megértés módján létezve megért, nem valamilyen elvont értelem vagy belső jelentéstartalom, hanem éppen a létező léte, amely a maga jelenvalóságában mindig is az értelem szempontjai szerint strukturált egzisztencia. Szigorúan véve, hangsúlyozza Heidegger, „nem az értelmet értjük meg, hanem a létezőt, illetve a létet”, s az értelem nem más, mint a jelenvalólétnek a megértésben feltáruló „formális-egzisztenciális váza”.³² Mivelhogy a jelenvalólét egzisztenciális léte az értelem által megformáltan valósul meg, az értelem struktúráiban érti is meg magát. Ezért – mondja Heidegger – „*csak a jelenvalólét lehet értelmes vagy értelmetlen*”.³³

A megértés – mondja Heidegger – „feltárásként mindig a világban-benne-lét egész alapszerkezetére vonatkozik”.³⁴ Gadamer számára ennek a történelmi tapasztalat vonatkozásában van különleges fontossága. Kiemeli azt, hogy Heideggernél válik első ízben láthatóvá „a történeti megértés struktúrája a maga teljes ontológiai megalapozottságában”.³⁵ A történelmi megismerésben részt vevő megismerőnek és megismertnek közös a létmódja, ami abból a sajátismerésből adódik, hogy sem a megismerő, sem a megismert nem „ontikusan” „meglevő”, hanem „történeti”, azaz a történetiség a létmódjuk.³⁶ A megismerő is éppúgy a történelemhez tartozik, mint az, amit megismer, s ez akkor is érvényes, amikor nem foglalkozik a megismerésével, illetve nem megismeréssel foglalkozik. A hozzátartozás nem azért feltétele a történeti érdeklődésnek, mert szubjektív motivációk határozzák meg, hanem azért, „mert a tradícióhoz való hozzátartozás ugyanúgy eredendően és lényegileg tartozik a jelenvalólét történeti végességéhez, mint a saját jövőbeni lehetőségei szerint való felvázoltsága”. Ugyanakkor „az emberi jelenvalólét történetisége s a várás és a felejtés formájában történő egész mozgása a feltétele annak, hogy az elmúltat egyáltalán megjelenítsük.”³⁷

Gadamer számára éppen a történeti tudat és a historizmus kritikája, a történelmi tapasztalat egészének s ezen belül a hagyományhoz való viszonynak az újragondolása lesz a filozófiai hermeneutika átfogó megértéskonceptiója kimunkálásának egyik fontos terepe.

³¹ Uo.

³² Uo. 293.

³³ Uo. 294.

³⁴ Uo. 284.

³⁵ Vö. Gadamer, Hans-Georg: *i. m.* 188.

³⁶ Vö. uo. 189.

³⁷ Uo.

A megértés mint értelemtörténe

A megértésprobléma ontológiai fordulata és az ezt továbbvivő filozófiai hermeneutika megértéskonceptiója lényegileg abban különbözik a megértés módszerfogalmától, hogy nem „valaminek” a megértéseként tárja fel a megértés lényegét, hanem olyan történésként, ami velünk történik meg. A megértés során a mi emberi létünk alakul át, a tapasztalatunk szerveződik újra. Ezért helyesebb ebben a hermeneutikai perspektívában megértéstapasztalatról, megértéstörténésről beszélni.

A hermeneutikai tapasztalat

Egy ilyen megközelítési mód indokoltta teszi, hogy a legtágabb összefüggéseiből – a hermeneutikai tapasztalat köréből – kiindulva bontsuk ki a megértésproblémát. A tapasztalat itt nem csupán a megismerő tapasztalatot jelenti, hanem *a tapasztalatot* az emberi létezésünket átfogó egészében. „Az a tapasztalat ez – mondja Gadamer –, amelyet mindig magunknak kell megszerezniünk, és senki sem szerezheti meg helyettünk. A tapasztalat itt valami olyasmi, ami az ember történeti lényegéhez tartozik.”³⁸ Ez a tapasztalatfogalom meghaladja mind a modern tudomány módszertanilag megalapozott, kimondottan a megismerés szolgálatába állított tapasztalatkonceptióját, mind pedig a hétköznapi értelemben vett élettapasztalat mint az ismétlődő élethelyzetekben felhalmozódott bölcsesség érvényességi körét. A hermeneutikai megközelítés horizontjában az a kérdés áll, hogy ki a tapasztaló ember, és mi történik, amikor tapasztalatot szerez.

A hermeneutikai tapasztalatot három lényegi jellemzőjén keresztül világíthatjuk meg: *negativitás, nyitottság, végesség*.

Gadamer többek között azt röjja fel a tudománynak a tapasztalathoz való viszonyában, hogy csupán az eredménye szempontjából nézi a tapasztalatot, s átugorja a voltaképpeni folyamatát. Ez a folyamat pedig a megismerő tapasztalás esetében is „lényegileg negatív”, mivel „állandóan hamis általánosításokat cáfol meg”, s a „tipikusnak tartottat úgyszólván megfosztja tipikusságától”.³⁹ A tapasztalat *negativitásának* produktív értelme van – mondja Gadamer. Ilyen vonatkozásban meg kell különböztetnünk a várakozásainkat igazoló, ismétlődésükben alapuló tapasztalatoktól a tulajdonképpeni tapasztalatot, amelyet (újonnan) „szerzünk”. Az ilyen tapasztalat szükségképpen előfeltételezi a várakozásainkban való sokféle csalódást, elvárásokat keresztez, mindig valami újat közvetít, s átszervezi az addigi tudásunkat, nem lehet tehát kétszer ugyanazon tapasztalatként megszerezni. Ezért az ilyen tapasztalat mindig *negatív*. Azt már Bacon is tudta, hogy csak negatív fokozatokon keresztül jutunk új tapasztalatokhoz, de e negativitás lényege leginkább a Hegel által kidolgozott *dialektikus* tapasztalat fogalmához áll közel. Ezzel Hegel a tudat és a tudat tárgya viszonyában azt a dialektikus mozgást ragadja meg, amely a tudatban és a tárgyban egyaránt végbemegy oly módon, hogy a tárgy a vizsgálatban a tudat számára valóvá alakul át, új tárgygyá válik, miközben ennek hatására maga a tudat is átalakul, tudása megújul.⁴⁰ A dialektikus tapasztalat fogalma két, hermeneutikailag releváns mozzanatot hordoz: egyrészt megmutatja azt, hogy a tapasztalat „elsősorban mindig a *semmiség* tapasztalata”, azzal kezdődik, hogy „valami nem úgy van, ahogy feltételezzük”; másrészt

³⁸ Uo. 249–250.

³⁹ Vö. uo. 248.

⁴⁰ „Ez a *dialektikus* mozgás – mondja Hegel –, amelyet a tudat önmagán, mind tudásán, mind tárgyán végez, *amennyiben a tudat számára az új, igaz tárgy fakad belőle, tulajdonképpen az, amit tapasztalatnak neveznek.*” Hegel, G. W. Fr.: *A szellem fenomenológiája*. Bp. 1973. 54.

megmutatja, hogy a tapasztalás lényegi folyamata akként valósul meg, hogy a tapasztaló tudat *megfordul*, önmaga felé fordul, s ily módon a tapasztaló tudatára ébredt saját tapasztalatának, tapasztalttá válik. Ez voltaképpen azt jelenti, hogy olyan új horizontra tett szert, melyen belül tapasztalattá lett számára valami, ami addig nem volt az. A tapasztalás folyamata tehát a tapasztaló ember átalakulásaként megy végbe, akként a folyamatként, ahogyan az „Idegenben”, a „Másban” ismeri fel önmagát.⁴¹ Ez a fajta „meghatározott” negativitás a belátásainkban is megmutatkozik. Valamely belátásunk mindig több, mint egy tényállás megismerése. Ez egyúttal azzal jár, hogy „elállunk valamitől, amiben vakon hittünk”, s ebben észrevehető, hogy a belátás mindig tartalmazza az önismeret mozzanatát is, ami szükségképpen összetevője a negativitás tapasztalatának.⁴²

A hermeneutikai tapasztalat negativitásából egyenesen következik a *nyitottsága*.

Hermeneutikai nézőpontból nem annyira a „módszertani magabiztosság”, hanem a „tapasztalásra való készség” az, amely a tapasztalt embert a „dogmatikusan elfogulttól” megkülönbözteti. Más szóval, az új tapasztalatok iránti mindenkori nyitottság a tapasztalt ember legfontosabb ismérve. A hermeneutikai tapasztalat dialektikája arra utal, hogy ez a fajta nyitottság a tapasztalattal szemben olyan nyitottság, melyet maga a tapasztalat szül,⁴³ azaz a hermeneutikai tapasztalat *nyitottságstruktúrával* bír. Ebben a vonatkozásban a tapasztalat kiteljesedése (a „tökéletes tapasztalat” hegeli eszméje) nem azt jelenti, hogy a tapasztalat a végéhez érkezett és lezárult, hanem azt, hogy „csakis ekkor van a tapasztalat teljesen és voltaképpen jelen”, úgy, hogy nem egy zárt, hanem egy mindig nyitott teljességként ragadja meg a dolgot.⁴⁴ A nyitottság a *Másik* és a *másság* elismerését, el- és befogadását jelenti, melynek során a tapasztaló is átalakul, „mássá” válik. A *tapasztalati újat* megtestesítő „Másik” különböző tapasztalati szituációkban úgy jelenhet meg, mint „Te”, vagyis mint a velem kapcsolatba kerülő másik ember, vagy úgy, mint „Szöveg”, vagy úgy, mint „Hagyomány”. Mindhárom esetben az új tapasztalatok strukturálódási módjairól van szó, melyek között számos átfedés is lehetséges. A hermeneutikai tapasztalat vonatkozásában mindhárom tapasztalási terület ugyanazt a közös lényegi vonást hordozza: ezek egyike sem a tapasztalat „tárgya”, hanem mindenikük a maga módján hasonlóképpen nyitott a tapasztaló irányában, s e nyitottságstruktúrák valódi kommunikációs partnerekként való viszonyában valósul meg ténylegesen a hermeneutikai tapasztalat.

A tapasztalat negativitásával és nyitottságával szerves összefüggésben áll a *végessége*. A tapasztalás mint új tapasztalat megszerzése mindig azzal jár, hogy a meglévő tapasztalatok hiányosak, nem teljesekek, meghaladhatóak. Minden tapasztalati mozzanatban valami, ami „van”, mindig a maga végességében tárul fel, de egyszer sem a maga teljességében. Abban, ahogyan tapasztalatilag jelenvalóvá válik, mindig benne foglaltatik a mássá válás lehetősége is. Minden dolognak mint véges valaminek a tapasztalatában a tapasztalat saját végességével is szembesül, azt is megtapasztalja. Nem olyasmiként, mint ami lehatároló, lezáró lehetőségfeltételekből adódik, melyek úgymond „határt szabnak” neki, hanem valóságos tapasztalatként. Minden tapasztalat a belső szerveződésében strukturálisan is magában hordozza a negativitást, ami ellenáll a végtelenbe menő ismétlődésekbe, visszatérésekbe való belemerülésének. Minden véges dolog megtapasztalásában önmagával mint véges tapasztalattal is szembesül. Egyrészt maga a tapasztalás, a tapasztalat folyamata egy mindig továbbhaladó, soha le nem záruló folyamat, másrészt e folyamat strukturális összetevői véges tapasztalatok.

⁴¹ Vö. Gadamer, Hans-Georg: *i. m.* 248, 249. (Kiemelés tőlem – V. K.)

⁴² Vö. uo. 250.

⁴³ „A tapasztalat igazsága mindig tartalmazza az új tapasztalatra való vonatkozást” – mondja Gadamer. Uo. 249.

⁴⁴ Vö. uo. 249, 250, 253.

A *tapasztalat végessége* tehát szervesen összefügg a *végesség tapasztalatával*. Az, ami ebben lényegileg megmutatkozik, nem más, mint éppen a tapasztaló ember végessége, az a mód, ahogyan a tapasztaló ember számára a végesség minden tapasztalatában saját tapasztaló mivoltának emberi végességeként tárul fel. Gadamer sommás megállapítása szerint: a tapasztalat tehát „az emberi végesség tapasztalata”. Az ember a tapasztalás mindig továbbhaladó folyamatában abban és akként válik tapasztalttá, ahogyan tervei, belátásai, előrelátásai rendre a továbbhaladó idő és – bármennyire is hozzátartozzon – a maga teljességében soha birtokba nem vehető jövő tapasztalatához juttatják, önnön véges képességeivel és lehetőségeivel szembesítik. Az emberi végességnek ebben a belátásában „válík teljessé – mondja Gadamer – a tapasztalat igazságértéke”.⁴⁵ Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy az igazi tapasztalat nem abban áll, hogy pusztán megragadja a dolog valóságát, hogy megmutatkozhat benne az, ami „van”. A tapasztalat tényleges „igazságértéke” abban áll, hogy azt, amit megragad, mindig bizonyos korlátok között és a lehetőségeknek egy bizonyos skáláján ragadja meg, s ami ily módon feltárul benne, az a dologgal magával együtt önnön véges lehetőségeinek a tapasztalatát is hordozza. A tapasztaló ember a dologgal együtt magát is tapasztalja, nem annyira a dologról leválasztott szubjektív tartalomként, hanem inkább mint önnön végességének az adott dolog tapasztalatában való megmutatkozásaként. „A voltaképpeni tapasztalat az – mondja Gadamer –, amelyben az ember saját végességének a tudatára ébred.”⁴⁶

A végesség tapasztalatával a *történetiség* tapasztalata is szerves összefüggésben áll. Csakis egy olyan emberi lény, aki a történelemben él és cselekszik, juthat olyan belátásokhoz, melyek önnön végességét tudatosítják benne, mint ahogy fordítva is igaz: csakis végessége tapasztalatának az alapján juthat el saját történetiségének a belátásához, ahhoz, hogy benne áll a történelemben, amely általa is történik. Gadamer rámutat arra, hogy „az ember történeti léte lényegi mozzanatként tartalmaz egy elvi negativitást, mely a tapasztalat és a belátás lényegi összefüggésében mutatkozik meg”.⁴⁷ A történelem belátásával természetes módon a visszatérésekhez, az ismétlődésekhez, a változatlansághoz fűződő látszatokról, illúziókról való lemondás is együtt jár. A történelem – elvi szinten is – mindezeknek a tagadása. De éppen ennek révén tervező értelmének és cselekvőképességének a határaival szembesíti a történelemben élő embert, aki ily módon minden konkrét tapasztalatában egyúttal saját történetiségének a tapasztalatára is szert tesz. A tapasztaló ember létének történeti végessége révén eredendően tartozik össze a történelemmel, ami a jövőbeli lehetőségeire való kivetüléseinek a történelmi tradícióhoz való hozzátartozása általi mindenkor behatároltsággént érvényesül és mutatkozik meg.⁴⁸ Maga a történelem is véges lények véges tapasztalataiból konstituálódik. A voltaképpeni tapasztalat tehát, amit szerzünk, negativitása, nyitottsága és végessége révén *saját történetiségünk* tapasztalata.⁴⁹

⁴⁵ Vö. uo. 250.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Gadamer Heideggerre utalva hangsúlyozza, hogy a történelemtudomány módszertani „hozzátartozása” a megismerés tárgyául szolgáló történelemhez nem azért feltétele a történeti érdeklődés eredeti értelmének, mert a kérdésfeltevést és a témaválasztást tudományon kívüli szubjektív motivációk (pl. ideológiai motivációk) határozzák meg, hanem azért, „mert a tradícióhoz való hozzátartozás ugyanúgy eredendően és lényegileg tartozik a jelenvaló lét történeti végességéhez, mint a saját jövőbeli lehetőségei szerint való felvázoltsága”. Uo. 189.

⁴⁹ „Pusztán látszatnak bizonyul – írja Gadamer –, hogy minden visszavonható, hogy mindig mindenre van idő, s valamiképp minden visszatér. Ellenkezőleg: aki a történelemben áll, és a történelemben cselekszik, az állandóan azt a tapasztalatot szerzi, hogy semmi sem tér vissza. Elismerése annak, ami van – ez itt nem annak az elismerését jelenti, ami létezik, hanem azoknak a határoknak a belátását, amelyeken belül még nyitott a jövő az elvárás és a tervezés számára – vagy inkább elvi megfogalmazásban: hogy véges lények bármiféle elvárása és tervezése véges és korlátozott. A voltaképpeni tapasztalat tehát a saját történetiségünk tapasztalata.” Uo. 250–251.

A tapasztalat strukturáltsága

A hermeneutikai tapasztalat konkrét megvalósulását és megmutatkozását – akárcsak a tapasztalat más formáit – bizonyos fokú *strukturáltság* jellemzi. A tapasztalásnak egy adott helyén és idejében a tapasztalási folyamat mozzanatai, összetevői egy tapasztalati egészé szerveződnek. A tapasztalási folyamatban résztvevőkként mindenkor egy ilyen *tapasztalati egész* összefüggésrendszerében találjuk magunkat. Ez nem olyasmi, amelyen valamiképpen is kívül helyezkedhetnénk és kívülről is megragadhatnánk. Olyankor is *benne állunk*, amikor – ettől tudatosan elvonatkoztatva – mintegy kívülről próbáljuk szemlélni a helyzetünket.

a) A hermeneutikai szituáció

A hermeneutikai szituáció a mindenkori tapasztalatunknak az a belső rendje, értelemösszefüggése, amelyben tapasztalatot szerevezve mindig is „benne álló”-ként találjuk magunkat. Tapasztaló lényekként egy pillanatra sem hagyhatjuk el azt a szituációt, amelyben éppen benne állunk, de a tapasztalásunknak minden mozzanata mindig is – átfogó értelemösszefüggésként – körénk rajzolja a szituációt, mint a folyamat egészberendeződését, egységbeszerveződését, belső meghatározottságainak a rendjét. Ezért, bár tapasztalókként folyamatosan benne állunk, mégis mint átfogó egészről tudomást is szerzünk róla, azaz egy meghatározott *tudatával* is rendelkezünk. A szituációnak ez a tudata maga is szerves része és alakítója a szituációnak, melyben ő maga is folyamatosan formálódik, alakul. Létnék és tudatnak ez a – szétválaszthatatlan összetartozásukban – egymást kölcsönösen teremtő egysége különbözteti meg a hermeneutikai szituációt minden más tapasztalati szituációtól, s tágabb értelemben a hermeneutikai tapasztalatot minden más tapasztalattól. Létfolyamatnak és tudati reflexiónak e folytonos és kölcsönös egymásbajátszása révén a hermeneutikai szituáció *befejezhetetlen*.⁵⁰ Egy olyan, a már megvalósult előzetességstruktúrái irányából felénk tartó mozgás, amely általunk is, a részvételünk révén mindig tovább halad. A szituáció befejezhetlensége voltaképpen nem jelent mást, mint azt, hogy az egészé szerveződő értelemösszefüggés soha nem zárulhat le egy végső és mindent átfogó teljességben, nem a lét- és értelemteremtési igyekezet valamiféle hiányossága folytán, hanem létünk és tapasztalásunk szerves, eredendő *történetisége* folytán, abból kifolyólag, hogy mindig is a magunk véges módján állunk benne a szituációban. A hermeneutikai szituáció nyitott folyamat, melynek mozgásában minden tapasztalatunk igazi értelme szerint a *végességünk* tapasztalataként tárul fel.

Egy véges létező a maga végességét éppen térbeli és időbeli kiterjedései végessége révén tapasztalja meg.⁵¹ Ebben a perspektívában a tapasztalási folyamatban való benne állás a jelenvalóságnak egy olyan meghatározott és körülhatárolt véges állapotaként rajzolódik ki számunkra, mely éppen a köré a pont köré szerveződik, ahol a folyamatban állunk, s amely körülhatároltsága révén összefüggő egységbe szervezi a szerzett tapasztalatokat. Egyrészt a szituációban való benne állás egy meghatározott *álláspontot* és *nézőpontot* jelent, másrészt – ebből kifolyólag – a folyamatban való részvétel mindenkori körülhatároltságával jár együtt. Vagyis a folyamat egy meghatározott pontjához kapcsolódó *elhelyezkedés* s egy köréje szerveződő *horizont* együttesen konstituálja a szituációt, lényegileg tartoznak egymáshoz. „A horizont – írja

⁵⁰ A szituáció fogalmát az jellemzi – mondja Gadamer –, „hogy nem kívülről nézünk szembe vele, s ezért nem lehet róla tárgyias tudásunk. Benne állunk, mindig eleve valamilyen szituációban fordulunk elő, melynek megvilágítása befejezhetetlen feladat.” Uo. 214.

⁵¹ „Minden véges jelennek korlátai vannak. A szituáció fogalmát épp azzal határozzuk meg, hogy egy álláspontot jelent, mely korlátozza a látás lehetőségeit.” Uo.

Gadamer – az a látókör, amely mindent átfog és körülzár, ami egy pontról látható.”⁵² Horizont nélkül a tapasztalati kontinuum nem képes szituációvá szerveződni. A horizont körülhatárolja a szituációt, s ezzel meggátolja a tapasztalatok végtelenbe való szétszóródását, s ezért alapvető fontosságú a tapasztalat strukturálódása szempontjából. Akinek nincs horizontja, nem képes a közelinél tovább látni, s így túlbecsüli azt. Beleolvad a közvetlen közelibe, egybemosódik a közvetlenül hozzátartozóval, s kellő távolság hiányában nem képes magától különválasztani és megfelelő tárgyilagossággal megítélni azt. A horizont lehetővé teszi a kilépést a közvetlenségből, a közeli környezettel való elvegyülésből, distanciát teremt a szituációban részt vevők között, távlatot nyújt a szituáció átfogó belátásához, az összefüggések és az arányok helyes felbecsüléséhez. „Akinek van horizontja – mondja Gadamer –, az minden dolog jelentőségét helyesen tudja felmérni ezen a horizonton belül, közelsége és távoliséga, nagysága és kicsinysége tekintetében.”⁵³ Csak a horizont távolságtérítő képességének köszönhetően válik lehetővé a különbségek kiemelkedése a tapasztalati kontinumból, s ezek különbségekként való megtapasztalása; más szóval: egy horizont távlatában nyílik meg a másság, az idegenség tapasztalata, s nyer létjogosultságot a *távolság* mint közvetítő és kapcsolatteremtő az egyazon szituáció közegeiben egymással összetartozásban levő különbözők között.

Bár a horizont körülhatárol, mégsem jelenti a szituáció határát a lehatároltság és a zártság tekintetében. A horizont a szituáció belső összefüggérendszerén való felülemelkedést és rajta való túllátást is lehetővé tesz. Egy horizont távlatában mindig másként is, mintegy a határ másik oldaláról is látjuk a dolgokat és a kapcsolatokat, vagyis azt, ami van, együtt látjuk azzal, amivé válik vagy ami éppen megszüntetheti. Ami a határ túloldalán van, nem tartozik bele a szituációba, de a határ révén mégis hozzátartozik, mint annak tagadása, mint újabb lehetősége, illetve mint egyszerűen a *másikja*. A horizontban tehát a „határ dialektikája” mutatkozik meg, két vonatkozásban is: egyrészt „ami a határt határrá teszi, az egyúttal mindig azt is magában foglalja, amitől a határ révén az elhatárolt elhatárolódik”, másrészt a határ „csak annyiban van, amennyiben megszünteti önmagát”.⁵⁴ A szituáció csak annyiban marad önmagán belül, amennyiben ezt a horizont distanciateremtő, strukturáló ereje megköveteli, de mindig át is lépi önmön határát, amint ezt a horizont önmagán túlmutató perspektívája lehetővé teszi.

Mindebből az következik, hogy egy hermeneutikai szituációban megvalósuló megértés nem kötődik egy állandó nézőponthoz, s ezért nem is marad meg egy zárt horizonton belül. A nézőpont változásával a horizont is elmozdul. A szituáció egésze folyamatszerű mozgásban van, s a horizont is vele együtt halad. Egy szituációban benne állva, az értelemtörténeiseiben való résztvevőkként álláspontunk, nézőpontunk módosulásával újabb és újabb horizontokba kerülünk bele, s ezáltal újabb és újabb értelmezési-megértési perspektívák nyílnak meg számunkra.⁵⁵

Egy szituációban való részvételünk, benne állva és a horizontján belül helyezkedve, voltaképpen azt jelenti, hogy sohasem tisztán egyedül találjuk magunkat egy hermeneutikai szituációban. A benne állásunk nem egy kívülről való belépésünk eredménye, hanem sokkal inkább érintettségünk és bevontságunk révén kialakuló állapot. A szituáció maga von be a saját világába és tölt el a maga szellemével, vagy pontosabban: épül ki körülöttünk, miközben mi a tapasztalás folyamatában részesévé s egyben alakítójává is válunk az értelemösszefüggések egy meghatározott rendjének. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a szituációnak elsőbbsége van a benne részt vevőkkel szemben, hanem azt is, hogy *másokkal* vagyunk együtt egy szituációban. Még

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo. 241.

⁵⁵ „A horizont sokkal inkább olyasmi, amibe belevisz az utunk, s velünk együtt halad.” Uo. 215–216.

akkor is, ha egy konkrét élethelyzetben egyedül találjuk magunkat, a horizont mások felé nyílik meg.

A szituáció belső strukturálódása a benne részt vevők elkülönülése és összetartozása mentén formálódik. Az *elkülönülés* lényegéhez tartozik, hogy „ami elkülönül, annak valamitől kell elkülönülnie, s megfordítva: ennek a valaminek is el kell különülnie attól, ami tőle elkülönül. Ezért minden elkülönülés láthatóvá teszi azt is, amitől valami elkülönül.”⁵⁶ Az Én és a Másik elkülönülése tehát kölcsönös viszony. Az Énnek a horizontjában mindig láthatóvá válik a Másik és fordítva. Ily módon a hermeneutikai szituáció összefüggésrendszerében az új tapasztalat mint a másokra irányuló tapasztalat, az „idegenség tapasztalataként” jelenik meg. Ugyanakkor a szituációban részt vevők a szituáció térbeli-időbeli keretei között, strukturált értelemösszefüggéseinek a rendjében egymással összetartoznak. Az összetartozás alapja maga a szituáció mint közeg. Ilyen vonatkozásban a szituációnak *mediális* értelme van, mivel a „szereplők” bevontságuk révén tartoznak hozzá, s egyazon szituációba való bevontságuk révén tartoznak egymáshoz, a szituációban és a szituáció által zajló értelem-történés részeseiként és résztvevőiként. A szituáció a résztvevők között is kiterjed, olyan köztes közvetítő közegként – *közöttiségként* –, amelyben a részvétel és az egymáshoz tartozás bonyolult közvetettségekre-közvetítésekre épül.

A *közöttiség* értelme a tapasztalat folyamatához strukturálisan hozzátartozó távolságból adódik. Ez összefügg a tapasztalat negativitásával, azzal, hogy az igazi tapasztalat a meglévőtől elkülönülő új tapasztalat, ami magában hordozza azt a sajátyszerűséget is, hogy ténylegesen tapasztalni csak egy bizonyos fokú elkülönülés és eltávolodás-eltávolítás révén lehetséges. Ilyen értelemben minden új tapasztalat mindenekelőtt a különbség-különbözőség tapasztalata, a tapasztaló világa és a tapasztalt dolog közötti *távolság* belátása.

A hermeneutika egyik alaproblémája éppen a megértésben meghúzódó *távolság* problémája, ami abból adódik, hogy a tapasztalat mezőjében érintkezők és találkozők között távolság feszül; magamtól a másikig és a dologig, de éppúgy magamtól magamig is távolság húzódik. A távolság – Gadamer szavaival – az ismerősség és az idegenség közötti hely, az a „köztes hely”, amely „a hermeneutika igazi helye”.⁵⁷ Ez azt jelenti, hogy a megértés, az önmegértést is beleértve, nem közvetítő közeg nélküli, hanem egy olyan köztességben és közöttiségben terjed ki, amely átjárást, alapot és közösséget biztosít. Itt nem feltétlenül egy testi, materiális, térszerű kiterjedésről van szó, ami általában mozgósítja a térbeliség képzetét, inkább szellemi, értelmi kiterjedésről, a dolgokat és folyamatokat összekapcsoló értelemösszefüggésekről és az adott struktúrákon túlnyúló kihatásokról, hatásösszefüggésekről. Ezért inkább az *időbeliséget* tekintik e hermeneutikai távolság szubsztanciális hordozó alapjának, ami a tapasztalat történetiségének az elgondolásával is szervesen összefügg. A hermeneutikai tapasztalat folyamatában éppen az *időbeli távolság* mutatkozik meg mindig is „a történés hordozó alapja”-ként, melyen a jelennek a múlttal és a jövővel, a hagyománnyal és a lehetőségekkel való kapcsolata alapul.

A hermeneutikai beállítódás a tapasztalat és a megértés vonatkozásában a távolságra úgy tekint, mint pozitív értékű struktúramozzanatra. Az időbeli távolság nem tátongó szakadék, nem olyasmi, amit le kell győzni, át kell hidalni, mert elválaszt és távol tart, hanem olyan közeg, melyben a történés igazi produktivitása valósul meg, s az átfogóbb és tárgyilagosabb rálátás biztosításával a megértés termékeny lehetőségét hordozza.⁵⁸

⁵⁶ Uo. 216.

⁵⁷ Vö. uo. 210.

⁵⁸ Vö. uo. 211.

A hermeneutikai távolság nemcsak a szituáció strukturális összetevői, résztvevői „között” terjed ki, hanem az individuum individualitásán „belül” is. Hermeneutikai nézőpontból az egyes egyén sohasem lehet tisztán csak „egyes”, „mert eleve másokat ért meg”.⁵⁹ Az önmagával közvetlen önazonosságba összefüggő individuum pusztán absztrakció. Ugyanakkor ez azt jelenti, hogy az individualitásom közegében magamtól magamig is távolság húzódik, s ezen keresztül vezet az út önmagam megértéséhez. A másság „idegensége” éppúgy hozzátartozik az individualitásomhoz, mint az önmagaságom természetes otthonossága. Ezen alapul egyrészt az individuum individualitásának kimeríthetlensége, másrészt a mindenkor nyitott teljessége, befejezetlensége.

A hermeneutikai szituációban a másikra való tekintettel levés, a közbeiktató távolság és a megnyíló horizont nem jelenti azt, hogy egyszerűen eltekintünk önmagunktól. Erre valójában csak annyiban van szükség, hogy a szituációban megjelenő másikat magunk elé tudjuk idézni, s mint magunktól különbözőhöz tudjunk viszonyulni hozzá. De ehhez éppen hogy önmagunkat is magunkkal kell vinnünk a szituációba, azaz bele kell helyezkednünk a szituáció adott összefüggésrendszerébe. A romantikus hermeneutika belehelyezkedés-konceptiójától eltérően – amely a másik individuum lelkiállapotába, élményvilágába való belehelyezkedésként vélte megvalósulni a megértést – a belehelyezkedésnek csak ez lehet a tényleges hermeneutikai értelme: *belehelyezkedés a szituációba*, melynek közegében a másik a maga másságával bekerülhet a tapasztalatunk horizontjába. A belehelyezkedés nem jelent a másikkal való azonosulást a közvetítő távolság kiiktatása révén, sem a szubjektív beleélés, sem pedig a másik helyébe való helyezkedés értelmében. Az individualitások különbözősége, egymással való felcserélhetetlensége és behelyettesíthetlensége éppúgy feltételét alkotja a megértésnek, mint az emberi természet vélt közössége, amelyre a beleélő-megértés elméletét alapozzák.

A hermeneutikai szituáció köztes terét kitöltő távolságnak nincs meghatározott nagysága, hanem állandóan mozgásban és változó kiterjedésben levő a közeledés-távolodás, közelítés–eltávolítás értelmében. A szituáció belső terében a tapasztalás folytonos *ide-oda mozgásként* valósul meg a már meglévő és a megszerzendő, az otthonos és az idegen, az önmagamhoz tartozó és a másik között. A belehelyezkedés a szituációba egyúttal mindig a saját tapasztalatoknak a mások vonatkozásában való *játékba hozását* is jelenti. A szituáció úgy mond „játékba hozza” a különböző tapasztalatokat, az eltérő álláspontokat; pontosabban a szituációban egymással kapcsolatba lépve „játékba jönnek” mindazok a különbözőségek és másságok, melyek provokatívan hatnak egymásra. A hermeneutikai szituáció ilyen vonatkozásban úgy is elgondolható mint *játékszituáció*, mivel a megértés folyamata számos analógiát mutat a játék tapasztalatával.

A hermeneutikai szituáció és a játékszituáció közötti legfontosabb hasonlósági mozzanat abban mutatkozik meg, hogy a játék lényege is olyan *mediális* folyamatként tárul fel, amely maga vonja be a játszót a maga birodalmába. A játék lényege szerint nem egy kívülről és előzetesen megtervezett tevékenységként zajlik, hanem inkább úgy lehet fogalmazni, hogy – mintegy természetes módon – a játék játssza önmagát, s folytonos ide-oda mozgásába bevonva játékba hozza a játékost. Ily módon a játék a játékosok tudatában és viselkedésében csupán megmutatkozik, de ehhez előzőleg már játékba kell hozni magukat, azaz bele kell helyezkedniük a játékszituációba, a játék ingamozgásába bevontan kell megnyilvánulniuk. Ezért a játéknak elsőbbsége van a játékos viselkedésével és tudatával szemben, mivel ő egyáltalán csakis a játék által játékba hozottan nyilvánul meg mint igazi, tényleges játékos.⁶⁰

⁵⁹ Uo. 215.

⁶⁰ Vö. uo. 89–91.

A játékszituációhoz hasonlóan a hermeneutikai szituáció sem kívülről és előzetesen megtervezett szituáció, melybe már előtte is készen álló szubjektumokként lépnek be a résztvevők. A szituáció az, ami játékba hozza a tapasztalataikat, s azzal, hogy játékba hozottan tapasztalókká válnak, maguk is játékba hozzák a szituációt fenntartó összes addigi tapasztalatokat. A különböző tapasztalatok, bekerülve a szituáció köztes terében zajló ide-oda mozgásba, kölcsönösen megvilágítják és újraszervezik egymást, s az egyiktől a másikig való ingamozgás eredményeként a létrejövő új tapasztalat mindig a résztvevők *közös alkotása* lesz; közös abban az értelemben, hogy a másik részvétele is mindig szükséges a megszerzéséhez, de közös abban az értelemben is, hogy az így létrejövő új a régit is magába építi, miközben a régi maga is az újjal kölcsönhatásba lépve megújul. Az ide-oda mozgás annyira hozzátartozik a szituáció lényegéhez, hogy végső értelemben egyáltalán nem lehet a szituációban *egyedül* lenni. A hermeneutikai szituációban való benne állás mindig is a másikkal való *együttlét* módján valósul meg.

A hermeneutikai szituációban tehát a tapasztalati történet *meghatározottsága* a játék *szabadságával* találkozik. Ennélfogva, bár a hermeneutikai szituáció a strukturálódás szempontjai és a benne/általa formálódó tapasztalatok horizontjai által mindig körülhatárolt, mégsem zárt szituáció, hanem belsőleg is *nyitott*: egymásra nyílt nyitott struktúrák szabad egymásba játszása alkotja a szituációt. Ezek szabadon mozgó horizontja közösen alkotja azt az átfogó „belülről mozgó horizontot”, amelyben kitekintés nyílik a továbbhaladás irányaira és felemelkedési lehetőség adódik a helyzet partikuláris meghatározottságaiból egy magasabb általánossághoz.⁶¹

A hermeneutikai szituáció belső és külső nyitottsága révén a *szabadság létmódja*.

b) A tapasztalat előzetességstruktúrája

Ahhoz a kifejezéshez, hogy „benne állunk” a hermeneutikai szituációban, az előbbieken túl még egy további jelentésmozzanat is hozzátartozik, mely elengedhetetlenül fontos a hermeneutikai tapasztalat folyamatszerűségének megértéséhez. Az való igaz, hogy sohasem teljesen készen álló szubjektumokként lépünk be kívülről egy hermeneutikai szituációba, hanem tapasztalókként már mindig is benne találjuk magunkat. De ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy önmagunk tapasztalásba hozása sohasem úgy történik, hogy már előzetesen is ne lennénk tapasztalók, hogy már előzőleg ne rendelkeznének bizonyos tapasztalatokkal. Az új tapasztalatok megszerzése egy adott szituációban mindig is feltételezi a már meglévő tapasztalatokat, s azok játékba hozásával halad tovább a folyamat. Minden új tapasztalat már meghatározott módon strukturált előzetes tapasztalatokon alapul. Ezek az új tapasztalat *előzetességstruktúráját* alkotják. Ide tartoznak a legkülönbözőbb vélemények, belátások, hitek, jól bejáratott készségek és kifejlesztett képességek, megszokott, rutinos cselekvési eljárások, szemléletmódok és beállítódások, egyszóval mindaz, amivel már mindig is rendelkezünk egy adott szituációban. Ezekből alkalomadtán lehet több vagy kevesebb, de sohasem találjuk úgy magunkat egy tapasztalati szituációban, hogy teljességgel nélkülözünk az előzetes tapasztalatainkból származó adottságokat. Tapasztalattal bíró és tapasztalatot szerző lényekként ezek éppen „mi magunk vagyunk”. Mindezek nem pusztán adottságokként vesznek részt az új tapasztalási folyamatban, hanem olyan értelemösszefüggésként jönnek játékba, amely bizonyos mértékig felvázolja és meghatározza az új tapasztalat irányait. Ezt soha nem éppen akkor teremtjük, amikor tapasztalunk, de ennek a közegében válunk tapasztalóvá, s teszünk szert új tapasztalatra. Általa válik átjárhatóvá az a „történeti távolság”, amely mindig is meghúzódik az előzetes tapasztalataink és az új ta-

⁶¹ Vö. uo. 216.

pszatalataink között, s melynek értelmező-megértő játékba hozása biztosítja a tapasztalati folyamat kontinuitását.

A hermeneutikai tapasztalat előzetességstruktúrái a filozófiai hermeneutika megközelítésében az *előítélet*, a *tekintély*, a *hagyomány* és a *szokás* fogalmaival tagolhatók.

Egy adott tapasztalati szituációban a már meglévő tudásunk többnyire vélemények, kijelentések, ítéletek formájában szerveződik. *Előítéleteink* olyan „előzetes” ítéletek, melyek egy már leülepedett, strukturálódott, többé-kevésbé igazolódott tapasztalati tudást közvetítenek. A régebbi előítéletek esetében az azokat megalapozó tapasztalatok fokozatosan feledésbe merülnek, s marad csupán az ítélet az ítélemben megkérdőjelezhetetlenül kijelentett, de voltaképpen a kellő megalapozottságot nélkülöző igazságával. A tényszerű vagy tárgyi megalapozás hiánya hamis általánosításokat tesz lehetővé, ami gyakorta megkérdőjelezi az előítéletek hitelességét. Ezért némely előítéletek joggal tekinthetők hamis ítéleteknek. De nemcsak erről van szó, hanem arról, hogy a tapasztalás folyamatában ítéleteket minden megalapozást megelőzően is hozunk. Az ítélet a tapasztaló lényünk egészét vonja be a tapasztalás folyamatába, s így annak bizonyossága nem szűkíthető csupán a módszeres igazolásra. „Az előítélet magában véve olyan ítélet – mondja Gadamer –, melyet az összes tárgyilag meghatározó mozzanat végérvényes ellenőrzése előtt hozunk.”⁶² Ugyanis előítéletekkel már annak előtte rendelkezünk, hogy valamilyen ítéletet is hozhatnánk az éppen megtapasztalt dolgokról, s minden ilyen új ítélelünk éppen a meglévő ítéleteink játékba hozásán alapul. Nemcsak az idegennek, a másnak a felfedezése szembesíthet a meglévő tapasztalatunk korlátaival, az előítéleteink elégtelenségeivel, hanem csakis a meglévő tapasztalatunk vonatkozásában fedezhetjük fel egyáltalán az idegent, a máságot. Ez viszont éppen azt jelenti, hogy az előítéletek kritikátlan elvetése helyett inkább meg kell keresni a jó és a rossz előítéletek megkülönböztetésének a hatékony módját.⁶³

Az előítéletek megkerülhetetlensége összefüggésben áll azzal, hogy történetiségünk révén mindig is és folyamatosan benne állunk egy hagyománytörténelemben, részesei és résztvevői vagyunk annak. Az az összefüggérendszer, feltételrendszer, amelyben benne állunk, egy hermeneutikai szituációban már mindig is a múlt irányából készen álló és készen kapott, s az őt kitöltő tapasztalati tartalmakkal együtt már előzetesen behatárolja és meghatározza minden újabb tapasztalatszerzési, megértési törekvésünket. Az előítéleteink is voltaképpen ebbe az átfogó rendszerbe tartoznak bele, melyet hagyománynak nevezünk. Még mielőtt egyáltalán kritikailag reflektálhatnánk egy megismerő tudat szintjén az előítéletekre, azok tartalmai egy olyan tapasztalati világot építenek fel bennünk és körülöttünk, mely a saját történeti, azaz már előzetesen is történő s éppen most is (tovább)történelemben levő létfolyamatunkat alkotja, azokkal a tudattartalmakkal együtt, melyekben szellemileg reflektálunk ezekre a történésekre. A hagyomány talaján állás nem azt jelenti, hogy „rabjai vagyunk az előítéleteknek”, hanem sok-

⁶² Uo. 194.

⁶³ „Az »előítélet« tehát egyáltalán nem azt jelenti, hogy hamis ítélet, hanem fogalmában rejlik, hogy pozitívan és negatívan egyaránt értékelhető” – mondja Gadamer. Uo. 194. Gadamer arra is rámutat, hogy az előítélet fogalma csak a felvilágosodástól kapta a számunkra megszokott negatív hangsúlyát. A felvilágosodás elutasító magatartását az előítéletekkel szemben az az episztemológiai-metodológiai „előítélet” táplálta, hogy egy ítélet tárgyi alapjának a hiánya, azaz megalapozatlansága kizárja a bizonyosság egyéb módjait. Vö. uo. Minden félreértés elkerülése végett ehhez azt is hozzá kell fűznünk, hogy itt korántsem arról van szó, hogy a hermeneutikai beállítódás az ítéletek megalapozását a megalapozatlansággal cserélné fel. Csupán az történik, hogy a hermeneutikai szituáció játékkerében a hermeneutikai megalapozás az ítélet és a dolog (melyet megítél) *közéltésében* valósul meg az ítélelől a dologig és a dologtól az ítélelőig történő ingamozgás játékként. Ily módon az ítélet a dolog révén „tárgyi megfelelőt” is nyerhet, de nem feltétlenül a kézzelfogható dologias értelmében, hanem inkább „a dolognak, amiről szó van” való megfelelés értelmében.

kal inkább azt, hogy az előítéleteink tapasztalati tartalmai révén állunk benne egy olyan világban, amely éppen a mi történelmünk.⁶⁴

A modernitásban a hagyománnyal szemben meghonosodott bizonyos fokú kritikai távolságtartástól és elutasító viszonyulástól eltérően a filozófiai hermeneutika a hagyománynak a jogai-
ba való visszahelyezése mellett érvel.⁶⁵ Eszerint még mielőtt valamiféle tárgyiasító viszonyulást alakítanánk ki a hagyománnyal szemben, már mindig is „benne állunk a hagyományban”, az *megszólít* bennünket, nem úgy, mint egy idegen, hanem mint hozzánk tartozó, amelyben ugyancsak az őrződik meg és folytatódik tovább, ami mi magunk vagyunk. A hagyomány lényege éppen a megőrzés, amely minden történelmi változásban szerepet játszik. Abban, ahogyan a hagyomány beépül és részt vesz a jelen tapasztalatában, mutatkozik meg a megőrzés és újítás tényleges dialektikája a történelmi folyamatban. A továbbélő hagyomány hatása és a hagyomány elfogulatlan magunkhoz alakítása, s e kettő egymásba játszása a hermeneutikai szituáció játékerében mutatja meg ténylegesen, hogy az újítás folyamán „sokkal több őrződik meg a régeből, mint bárki is gondolná, s új érvényességé egyesül az újjal”. Ilyen vonatkozásban a történelmi tudat soha nem radikálisan új, abban az értelemben, hogy leválasztható lenne a múltbeli történeletről mint reflexiója tárgyáról, s szembeállítható lenne vele, hanem csak új mozzanat a jelen tapasztalatában, amely maga is a hagyomány hatása alatt áll, miközben a múlthoz való emberi viszonyunkat átalakítja.⁶⁶

A felvilágosodás a maga kritikai beállítódása során az ész módszeres használatát elsősorban az előítéletek, a szokások és a hagyomány *tekintélyével* állította szembe. Az alapvető módszertani kifogás akként fogalmazódott meg, hogy az autoritás érvényesülése esetén nem használjuk saját eszünket, s az elhamarkodottság hibaforrás az ítélemben. Ezért szükségessé válik mindenféle tekintély alávetése az észnek.⁶⁷ Ezzel szemben hermeneutikai nézőpontból a tekintély ugyanolyan kétértelműséggel bír, mint az előítéletek vagy a hagyomány. Egyrészt az autoritás valóban feltétlen engedelmességet követel, másrészt viszont a tekintély elismerése azon a felismerésen is alapul, hogy a másik fél ítélet és belátás dolgában fölényben van velünk szemben, ezért ítélete előbbrevaló, azaz elsőbbséget élvez saját ítéletünkkel szemben. Az autoritásnak tehát lényege szerint nem az engedelmességhez, hanem a *megismeréshez* van köze.⁶⁸ Ahhoz, hogy egy olyan előzetességként lép fel, amelyből a helyesebb ítélet és a továbblátás perspektívái nyílnak. Ilyen vonatkozásban egy adott szituáció szűkkörű, önmagára korlátozódo partikularitásának a feloldásához a már előzetesen meglévő tapasztalatoknak egy olyan tekintélyére van szükség, amely alapot biztosíthat a horizontok megnyitása és a továbbhaladás irányába.

Egy kortárs szituáció jövőbeli perspektívái gyakorta a múltjával való kapcsolatának az újraértelmezésében nyílnak meg. A tekintély értelmébe ily módon a másik másságára való mindenkor *tekintettel levés* is beletartozik, ami egyúttal a másik értelemigényének a fel- és elisme-

⁶⁴ „Valójában nem a történelem a miénk – írja Gadamer –, hanem mi vagyunk a történelemé. Már jóval azt megelőzően, hogy az utólagos reflexióban megértenénk magunkat, magától értetődően értjük meg magunkat a családban, a társadalomban és az államban, melyben élünk. A szubjektivitás fókusza görbe tükör. Az egyén önreflexiója csak villanás a történelmi élet zárt áramkörében. *Ezért az egyén előítéletei alkotják, sokkal inkább, mint ítéletei, létének történelmi valóságát.*” Uo. 198.

⁶⁵ Gadamer rámutat arra, hogy a hagyomány és ész között nincs olyan feltétlen ellentét, mint ahogy ezt a felvilágosodás idején gondolták, amikor az előítéletekhez hasonlóan a hagyományt is mint az ésszel szembenállót próbálták meg kiküszöbölni. Gadamer kimutatja, hogy a hagyomány és az ész lényegileg közel állnak egymáshoz, mivel mindkettő „a szabadságnak és a történelemnek a mozzanata”. A hagyomány lényegének tekintett megőrzés szintén „az ész tette, persze olyan tette, melyet észrevétlenül hajt végre”. Ez az oka, hogy csak az újítás, a tervezés látszik az ész tettének. Holott „a megőrzés nem kevésbé szabad viselkedés, mint a hirtelen fordulat és az újítás”. Uo. 201.

⁶⁶ Vö. uo. 201, 202.

⁶⁷ Vö. uo. 198, 199.

⁶⁸ Vö. uo. 200.

rését is jelenti egyben. Ez mindig átfogóbb horizontot nyit meg és helyesebb ítélest tesz lehetővé, mintsem ha csupán a saját tapasztalatunkra hagyatkoznánk.

Egy hermeneutikai szituáció előzetességstruktúráit alkotó előítéletek és a hagyomány tekintélyének érvényesülése nem annyira a szituáció értelemösszefüggéseinek a múlt irányából jövő feltétlen meghatározásaként mutatkozik meg, hanem egy olyan *elváráshorizont* formájában rajzolódik ki, amely a jelennek a múlt általi megszólítottságában bontakozik ki, s amelyben jövőbeli lehetőségek és továbbhaladási irányok körvonalazódnak.

c) A tapasztalás kérdésstruktúrája

Gadamer felfogása szerint a hermeneutikai tapasztalat negativitása és nyitottsága logikailag a kérdésstruktúrában mutatkozik meg. A *kérdés* a nyitottság logikai struktúrája. „Kérdezni anynyi, mint nyitottá tenni.” A kérdés lényege lehetőségek feltárásában és nyitva tartásában rejlik. Ezért tagadhatatlan a *kérdés* konstitutív jelentősége a hermeneutikai jelenség szempontjából.⁶⁹

Meglévő tapasztalataink a tudatosság szintjén általában a többé-kevésbé alátámasztott *vélekedések* formájában jelennek meg. A vélekedések hajlamosak olyan zárt tudásrendszerre szerveződni, amely elfojtja a tapasztalat nyitottságát. A beszélgetőpartnerek többnyire kudarcot vallanak, ha úgy akarnak feltárni egy dolgot, hogy közben mindent jobban tudnak. Ilyenkor nem tudnak kérdezni. Kérdezni csak akkor tudunk, ha „tudjuk, hogy nem tudunk”. Egy konkrét tapasztalatszerzési aktusra többnyire valamely előzetes véleményünk tarthatatlansága késztet. Ilyenkor kérdéseink merülnek fel. A kérdés tehát mindig *megelőzi* a dolgot feltáró megismerést és beszédet.⁷⁰ Nem annyira eltervezetten felvetjük vagy feltesszük a kérdést, mint inkább a kérdés feltolul bennünk, s immár nem lehet kitérni előle, és kitérni a megszokott vélemény mellett.⁷¹ „Ezért a kérdezés is inkább elszenvedés, mint tevékenység”⁷² – mondja Gadamer, vagyis adott szituációban inkább természetes módon megtörténik, megessük velünk, s nem annyira egy előzetesen rákészült szubjektum kérdező aktivitásaként bontakozik ki. A szituáció belső mozgása hozza magával, az a fajta *nyitottság*, mely a tapasztalat lényegében rejlik. Logikailag tekintve ez az „így-vagy-úgy”-nak a nyitottsága, a „nem tudás tudása”. A kérdés ilyenfajta aktivitása nélkül nem szerezhetünk semmilyen új tapasztalatot. Ehhez a vélemények zárt rendszerének a széttörése, a bennük foglalt tudástartalom megkérdőjelezése szükséges. A kérdés felmerülése „úgyszólván feltöri annak a létét, amire a kérdés vonatkozik”. A beszédnek, amely egy dolgot fel akar tárni, szüksége van arra, hogy a kérdés feltörje a dolgot.⁷³

A szituáció játékerében felmerülő kérdést *fel is kell tenni*. A kérdésfeltevés előfeltételezi a nyitottságot, de ugyanakkor körülhatárolást is igényel. A felöltő kérdés csak akkor válik valószínűs kérdéssé, ha a nem tudás „így vagy úgy” bizonytalanságát meghatározatlansága egy „így és így” meghatározottságába helyezi át. Vagyis azoknak az előfeltevéseknek a kifejezett rögzítését követeli, amelyek bizonyosak, s amelyek felől ténylegesen megmutatkozik a kérdés. A kérdés nyitottsága tehát nem parttalan, hanem magában foglalja saját „meghatározott körülhatároltságát” a *kérdéshorizont* által. A horizont nélküli kérdés semmibe vész.⁷⁴ A hermeneutikai

⁶⁹ Uo. 212, 254, 264.

⁷⁰ Vö. uo. 254.

⁷¹ Egyáltalán hogyan lehetséges a nemtudás felismerése? – teszi fel a kérdést Gadamer. Ez leginkább egy ötlet megszületése révén lehetséges. A kérdés felmerülése és egy ötlet megszületése között Gadamer szerves kapcsolatot lát. „Az ötlet igazi lényege nem abban van, hogy valami rejtélyre miként jut eszünkbe a megoldás, hanem abban, hogy eszünkbe jut a kérdés, mely előrehatol a nyitottba s ezáltal lehetővé teszi a választ. Minden ötletnek kérdésstruktúrája van.” Vö. uo. 256.

⁷² Uo.

⁷³ Uo. 254.

⁷⁴ Vö. uo. 255.

sztuációba való behelyezkedés azt jelenti, hogy helyes kérdéshorizontra⁷⁵ teszünk szert mindazokkal a tudástartalmakkal és előzetességstruktúrákkal szemben, melyek felmerülnek.

A kérdés lényegében rejlik, hogy értelme van, de nem oly módon, hogy ő maga egy értelem hordozója. A kérdés értelme: *irányértelem*, ami azt jelenti, hogy a kérdéssel „egy meghatározott szempont alá kerül az, amire kérdezzük”. A kérdezés értelme abban áll, hogy a kérdés a kérdezetteket „a maguk kérdésességében” nyitottá teszi, s ebben ő maga is *nyitott kérdéssé* válik, melynek horizontjában feltárul egy értelemösszefüggés lehetősége. Ugyanis az értelem voltaképpen „egy lehetséges kérdés irányérteleme”, vagyis egy helyes értelemösszefüggésnek meg kell felelnie egy helyesen feltett kérdés által kijelölt iránynak.⁷⁶

Ugyszintén ezzel áll összefüggésben egy kérdés megértése is. Egy kérdés megértése csakis a dolog *kérdéssége* felől lehetséges, amelyre irányul. „Egy dolog kérdésességének a megértése – mondja Gadamer – már maga is kérdezés.” Egy kérdés megértése tehát nem lehetséges másképp, csak úgy, ha mi magunk is kérdezzük.⁷⁷

A hatástörténeti folyamat

A hermeneutikai szituációban benne állva egyszersmind annak alakítójává, teremtőjévé is válunk. Nemcsak mi válunk tapasztalóvá, hanem a szituáció is mássá válik a tapasztalásunk által, átrendeződik, újraszerveződik körülöttünk az értelemösszefüggések rendje. Nemcsak a szituációban válnak lehetővé az új tapasztalatok, hanem az új tapasztalat újraszervezi magát a szituációt. Mit jelent ez ténylegesen? Vajon az előzetességstruktúrákhoz tartozó történelmi múlt tartalmai maradéktalanul fennmaradnak, megőrződnek a jelenlegi szituációban? Vajon a jelen szituáció történései valós eseményekként továbbélnek a későbbi folyamatokban? Létünk történetiségének és végességének az alapvető összefüggései éppen abban mutatkoznak meg, hogy az, ami a múltban történt, a múlttal együtt valóban el is múlik, mint ahogy a jelenben megvalósuló dolgok is hasonlóképpen elmúlnak a jellel együtt, és nem kerülnek át a jövőbe. Mégis miben áll az a múlt, amely tartalmát képezi a jelenbeli szituáció előzetességstruktúráinak, s úgymond tovább él a jelenben? És miként, hogyan él tovább az, ami a jelenben történik, a jövőben?

A filozófiai hermeneutika erre a *hatástörténet* fogalmával válaszol. A múlt hatásaiban él tovább, és a jelenbeli szituáció előzetességstruktúrái révén hatást gyakorolva érvényesíti a maga értelemigényeit a jelenben. A jelenbeli szituáció értelemösszefüggései és értelem-történései hasonlóképpen kihatnak a továbbhaladó folyamatra. Ezekben a konkrét szituáció keretein átnyúló *hatásösszefüggésekben* találkoznak az értelemteremtő törekvések az előzetes értelemelvárásokkal.

⁷⁵ Gadamer rámutat, hogy egy kérdésfeltevés is lehet helyes vagy hamis, attól függően, hogy elér-e addig, ami még valóban nyitott vagy sem. „Hamisnak nevezzük az olyan kérdésfeltevést, amely nem éri el azt, ami még nyitott, hanem hamis előfeltevések megőrzésével hamisan állítja be. Mint kérdés, a nyitottság és az eldönthetőség látszatát kelti. De ahol a kérdezést nem – vagy nem helyesen – választják külön a valóban biztos előfeltevésektől, ott valójában nem teszik nyitottá, s ezért ott nem is lehet semmit eldönteni.” Uo. 255.

⁷⁶ „Minden valódi kérdés megkívánja ezt a nyitottságot. Ha nélküli, akkor valójában álkérdés, amelynek nincs igazi értelme.” Ilyen például a pedagógiai kérdés, a szónoki kérdés. Vö. uo. 254, 255.

⁷⁷ Egy véleményt „meg lehet érteni úgy, hogy közben nincs saját véleményünk, de lehetetlen a kérdésesség olyan megértése, amely tartózkodik a valóságos kérdezéstől”. „Csak a szó nem igazi értelmében tudunk olyan kérdéseket is megérteni, amelyeket mi magunk nem kérdezzük, például olyanokat, amelyeket idejémtúlnak vagy tárgyatlannak tekintünk. Ekkor ez azt jelenti: azt értjük meg, hogy meghatározott történelmi előfeltételek mellett hogyan tettek fel bizonyos kérdéseket. A kérdés megértése ekkor a mindenkor előfeltételek megértését jelenti, melyeknek mulandósága magát a kérdést is mulandóvá teszi.” Ilyen például az örökmozgó kérdése. Az ilyen kérdések értelemhorizontja már csak látszólag nyitott. „Már nem kérdésként értjük őket. Mert amit itt megértünk, az épp az, hogy itt nincs kérdés.” Vö. uo. 262, 263.

A filozófiai hermeneutika egyik alapteljesítménye annak a feltárásában mutatkozik meg, hogy a *megértés* maga is „egyfajta hatásnak bizonyul, s ilyen hatásnak tudja magát”.⁷⁸ Gadamer itt a megértés hatás-lényegét kettős megvilágításba helyezi: egyrészt maga a megértési folyamat *hatásösszefüggés*, történeti perspektívában nézve: *hatástörténet*; másrészt az erre irányuló reflexió, ennek tudatosulása *hatástörténeti tudat*. Az első arra utal, hogy a hermeneutikai szituációban részt vevők egymásra irányuló kölcsönös hatáskifejtése során valósul meg, pontosabban történik a megértés. A megértés tehát hermeneutikai értelemben soha nem egy a folyamatba kívülről belépő szubjektum egyoldalú megértő aktivitásának az eredménye, de nem is egy eleve készen álló értelem eltárgyasító módon való birtokbavétele. A másik pedig arra vonatkozik, hogy egyrészt a hatás tudatosításában is érvényesül maga a hatás, úgy, mint ennek a tudatnak a kiváltója is és tartalma is egyben, másrészt pedig arra – az előbbivel szerves összefüggésben –, hogy az ily módon képződött tudat maga is része, összetevője a hatáskifejtésnek, azaz valóságos benneállás magában a létfolyamatban, és sohasem pusztán külsődleges, eltárgyasító reflexió.

Gadamer a megértés hatástörténeti folyamatként való elgondolását konkrét vonatkozásokban leginkább a *történelmi folyamat* és a *történeti tudat* viszonyával kapcsolatban munkálja ki. A történelmi folyamatban soha nem úgy állunk benne, hogy ne éppen velünk és általunk történne meg az, ami történik. Történelmi lényekként soha nem vonhatjuk ki magunkat a történelem hatása alól, mivel az éppen a saját létfolyamatunk. A megértés módján élve éppen történelmi lényekként értjük meg magunkat, oly módon, hogy a megértési folyamat értelemösszefüggéseiben éppen a saját és velünk folyamatos összefüggésben álló történelmünk tárul fel. A történelem ily módon számunkra nem a létezésünk külsődleges kerete, és nem is a tevékenységeink tárgya, hanem a megértésünk valóságos folyamata, amelynek hatásösszefüggéseiben élünk, s azokat mi magunk is alakítjuk. Így a megértés nem csupán egy reflexió értelemfeltáró folyamat, hanem valóságos hatásösszefüggésünk a történelemmel, a tényleges lét- és értelem-történeti folyamatunk.

Ennek megfelelően a történelem igazi megismerése és megértése nem valósulhat meg egy olyan történelemtudomány és történeti tudat által, amely az „objektum ábrándját” kergeti a történelemben, hanem csak egy olyan hermeneutikai perspektívában, amely képes magában a megértésben kimutatni a történelem valóságát. „Az ebből eredő követelményt *hatástörténetnek* nevezem – mondja Gadamer. – A megértés lényege szerint hatástörténeti folyamat.”⁷⁹

A megértéssel mint hatástörténeti folyamattal összetartozó tudat a *hatástörténeti tudat*. Gadamer felhívja a figyelmet arra, hogy a hatástörténeti tudat mint a hermeneutikai szituáció tudata „bizonyos kétértelműséget mutat”. Ugyanis „egyrészt a történelem által előidézett és a történelem által meghatározott tudatot, másrészt pedig magának ennek az előidézettségnek és meghatározottságnak a tudatát jelenti”.⁸⁰ Vagyis a hatástörténeti tudat a tényleges történelmi folyamattal s annak a kihatásaival valóságos hatásösszefüggésekben álló tudat. Ily módon soha nem lehet valamiféle tiszta, külsődleges szellemi reflexió, hanem valós *tapasztalat*, „mely valóságot tapasztal, és maga is valóságos”.⁸¹

A hatástörténeti tudat az a hermeneutikai szituáción belül álló, annak előzetességstruktúráival és értelem-történeteivel folyamatos hatásösszefüggésekben álló álláspont, melynek látóköré-

⁷⁸ Uo. 240. „Azt akartam felkutatni – mondja Gadamer –, ami a megértés valamennyi módjában közös, és meg akartam mutatni, hogy a megértés sohasem egy adott »tárgyhoz« való szubjektív hozzáállás, hanem a hatástörténethez tartozik, s ez azt jelenti: a létehez tartozik annak, amit megértünk.” Uo. 13.

⁷⁹ Uo. 213.

⁸⁰ Uo. 15.

⁸¹ Uo. 243.

ben úgy találkoznak a különböző, de kihatásaikban egymással mégis összefüggésben álló tapasztalati horizontok, hogy egy egységes és átfogó *történeti horizonttá* szerveződnek, amely „belülről mozgó horizontként” határolja körül a megértési folyamat történeti mélységeit.

A megértés hatástörténeti folyamatként való elgondolása révén – melynek során feltárul a megértés mindent átfogó és egyetemes mozgása – sikerült Gadamernek az emberi lét- és értelem-történet alapvető problémáit újszerű filozófiai megvilágításba állítania. Ezáltal a filozófiai hermeneutika a kortárs filozófiai gondolkodás egyik meghatározó paradigmájává vált.

The Experience of Understanding. This paper provides a comprehensive and systematic inquiry on the central problem of contemporary philosophical hermeneutics, the question of understanding. The strain of thoughts starts by the critique of the methodological concept of understanding, as it was worked out in romantic hermeneutics and in social sciences. This is proceeded by a touch upon the approach of fundamental ontology, the Heideggerian concept of existential understanding. The study continues with a detailed exposition of the hermeneutical understanding-concept. This incorporates the scaling of hermeneutical experience as the nexus of negativity, openness, finitude and historicity, the connections of the hermeneutical situation and horizon, the development of the anticipatory- and question-structure of this experience. The study concludes with the presentation of understanding as a process of the tradition of questioning.

Albert-Lőrincz Márton

A lovasfogat és hajtói, avagy az erdélyi iskolaügy szabályozása a két világháború között

Honnan indulhatna el az elmélkedés iskoláinkhoz való jogunk kapcsán, ha nem a kisebbségé válás történelmi távlatának kutatásától. A két világháború közötti kisebbségi irodalom foglalkozik az iskolaügy kérdéseivel, folyóiratok is szakosodnak erre. Jóval később, amikor a diktatúrától megtisztulhatott a társadalom, ismét elkezdte kutatni az oktatás múltját a szakma. De van egy kihagyás, egy űr, a diktatúra kora, amikor információzárlatban nőtt fel egy – ma már a derékhadhoz és az időszűk korosztályhoz tartozó – generáció. Továbbgondolhatjuk-e történelmünket, a közelmúlt még élő történelmét, ha a szakmán kívüliek, közemberek alig vagy egyáltalán nem ismerik azt? Úgy érzem, létjogosultsága van a korabeli kisebbségi iskolaügy néhány, a felekezeti oktatásra irányuló problémája fölvilágításának, a fenti okokra való tekintettel.

Platón a nevelést a lovasfogat és a hajtók hasonlittal definiálta. Minthogy az erdélyi iskolaügy kisebbségi szempontú megközelítésére vállalkozunk, a platóni hasonlat más értelmezést kap: a kisebbségi oktatásra vonatkozó törvénykezésre utal, hiszen a jogi szabályozások, beleértve az alkotmányt, a törvényeket és a dekrétumokat, az addigi iskolai hagyományoktól, a tradicionális iskolarendszertől eltérő mederbe hajtják az anyanyelvi oktatást, kiszorítván az állami iskolai kínálatból, aminek következtében felértékelődik a felekezeti iskolai képzés szerepe. Hogyan is kezdődött el a terelés?

Egy kis emlékeztető

Az első világháború után a történelmi korszakváltás következtében megváltozott állampolgári státuszunk: kisebbségi létbe kerültünk. Az események Európa szeme előtt zajlottak. Az 1919. május 1-i békekonferencián, jó fél esztendővel a *Párizsi Kisebbségi Egyezmény* előtt (1918. december 9.) Wilson amerikai elnök javasolta, hogy dolgozzanak ki egy kisebbségvédelmi dokumentumot a nemzeti önrendelkezés védelmében. A román politika semmilyen akadályát nem látta ennek, az ajánlatot elfogadta. A korábbi, 1918. december 1-i *Gyulafehérvári Határozatok* III. szakaszának 1. és 2. pontjai,¹ valamint a nemzetközi igényeket megfogalmazó *Párizsi Kisebbségi Egyezmény* 2, 8, 9, 10. és 11. pontjai² reményteljes hatalmi „gesztusoknak”

¹ A Gyulafehérvári Határozatok III/1. pontja: „Teljes nemzeti szabadság az együtt lakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való részvételre minden nép népességének számarányában nyer jogot.” Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. Reprint. Kvár 1944. 209.

A III/2. pont szövege: „Egyenlő jog és teljes autonóm felekezeti szabadság az állam összes felekezeti számára.” Uo. 209.

² A Szövetséges és Társult Főhatalmak és Románia között Párizsban, 1919. évi december hó 9-én aláírt Szerződés. Az Észak-Amerikai Egyesült Államok, a Brit Birodalom, Franciaország, Olaszország és Japán mint Szövetséges és Társult Főhatalmak, egyrészről, és Románia másrészről. Közreadja Nagy Lajos: *i. m.* 213–221.

2. cikk. „A román kormány kötelezi magát, hogy az ország minden lakosának, születési, állampolgársági, nyelvi, faji vagy vallási különbség nélkül, az élet és szabadság teljes védelmét biztosítja.

tűntek, mivel megalkották a rendezés elméleti-jogi kereteit. A kisebbségi lét biztató jelekkel köszöntött ránk. Bizakodtunk abban, hogy anyanyelvi iskoláinkban tanulhatnak gyermekeink, bizakodtunk abban, hogy egyházaink a történelem során kivívott pozíciójukat megtarthatják, jogaikat gyakorolhatják. Reményeinket alapozta a Gyulafehérváron megfogalmazott határozatok szellemében írt, 1918. december 29-én kelt 1. számú *Körlevél* is, amelyet a nagyszebeni *Kormányzó Tanács* közoktatásügyi szakosztályának felelőse, Vasile Goldiş a magyar egyházak vezetőihez intézett, amelyben az új helyzetre való figyelmeztetés mellett, ti. hogy egyházi, iskolai és közművelődési ügyekben immár nem Budapesthez, hanem Bukaresthez kell folyamodni, az alábbi ígéretet tette: „Elhatároztuk magunkat ezen ügyek legmesszebbmenő demokratikus és liberális szellemében való kezelésére, miként az a gyulafehérvári nemzetgyűlés határozataiból is folyik.”³ Hitelesnek tűnt Goldiş szava, hiszen a magyar kultúrán érett államférfivá, és magyar barátai, magyar tanulóársai voltak.⁴ A 15 tagú erdélyi *Kormányzó Tanács* (Consiliu Dirigent) rövid ideig gyakorolta hatalmát, Goldiş mindössze négy hónapig állt a rezort élén, számba vehette az örökölt iskolarendszert. Őt Valeriu Branişte követte. Fellépésétől kezdve, szinte azonnal, már a bukaresti elképzelések éreztették hatásukat.

Az oktatásügy kiemelt fontosságát jelzi, hogy a román tanítók már a *Gyulafehérvári Népgyűlés* másodnapján megkezdték a szervezkedést. Megtartották első tanügyi értekezletüket, amelynek folytatása az 1919. január 20-i nagyszebeni találkozó volt. Ezek az üléseken elsősorban a román közoktatás kérdéseit vitatták meg az új helyzetre való tekintettel, de a kisebbségi oktatás kérdését is jó szándékkal közelítették meg. A megfogalmazott közművelődési és politikai alapelvek „valóban szabadelvűek és demokratikusak voltak, [...] a Kormányzó Ta-

Románia minden lakosát megilleti az a jog, hogy bármely hitet, vallást vagy hitvallást, nyilvánosan vagy otthonában, szabadon gyakoroljon, amennyiben ezeknek a gyakorlata a közrenddel és a jó erkölcsökkel nem ellenkezik.” Uo. 215.

8. cikk: „Minden román állampolgár, faji, nyelvi vagy vallási különbség nélkül, a törvény előtt egyenlő, és ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezi.

Vallási, hitbeli vagy felekezeti különbség a polgári és politikai jogok élvezete, így nevezetesen: nyilvános állások, hivatalok és méltóságok elnyerése vagy a különféle foglalkozások és iparok gyakorlása tekintetében egyetlen román állampolgárra sem lehet hátrányos.

Egyetlen román állampolgár sem korlátozható bármely nyelv szabad használatában a magán- vagy üzleti forgalomban, a vallási életben, a sajtó útján történő vagy bármilyen közzététel terén vagy a nyilvános gyűléseken.

A román Kormánynak a hivatalos nyelv megállapítására vonatkozó intézkedését nem érintve, a nem román nyelvű román állampolgárok nyelvüknek a bíróságok előtt akár szóban, akár írásban való használata tekintetében méltányos könnyítésekben fognak részesülni.” Uo. 219.

9. cikk: „Azok a román állampolgárok, akik faji, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartoznak, jogilag és ténylegesen ugyanazt a bánásmódot és ugyanazokat a biztosítékokat élvezik, mint a többi román állampolgárok. Nevezetesen hasonló joguk van saját költségükön jótékonyági, vallási vagy szociális intézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket létesíteni, igazgatni és azokra felügyelni azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használhatják, és vallásukat szabadon gyakorolhatják.” Uo. 219.

10. cikk: „Olyan városokban és kerületekben, ahol a nem román nyelvű román állampolgárok jelentékeny arányban laknak, a román kormány a közoktatásügy terén megfelelő könnyítéseket fog engedélyezni avégből, hogy az ilyen állampolgárok gyermekeit az elemi iskolákban saját nyelvükön tanítsák. Ez a rendelkezés nem akadályozza a román kormányt abban, hogy a román nyelv oktatását az említett iskolákban kötelezővé tegye.” Uo. 219.

11. cikk: „Románia hozzájárul ahhoz, hogy az erdélyi székely és szász közületeknek, a román állam ellenőrzése mellett, vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot engedélyezzen.” Uo. 219.

³ Idézi Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben románok és magyarok 1867–1940*. Csíkszereda 2002. 352.

⁴ Mikó Imre írja Goldişról, akinek a „második anyanyelve a magyar”, hogy a Bukarestben élő egykori Kossuth-huszárral, templomépítővel, közíróval, a Bukaresti Közlöny szerkesztőjével, Koós Ferencsel együtt magyar olvasókönyvet adott ki a román népiskolák számára, történelem tankönyveiben a magyar és a román történelmi személyiségek (Decebal és István király, Mátyás király és Mihai Viteazul, Kossuth és Şaguna püspök) együtt jelennek meg, tankönyveiben arra tanít, hogy „nyelve miatt senkit sem szabad gyűlölni”, és hogy a nemzet az együtt élő embereknek, románoknak, magyaroknak, németeknek és másoknak a természettel vívott küzdelme folyamatában alakult ki. Vö. Mikó Imre: *Akik előttem jártak*. Buk. 1976. 133–134.

nács korszakában a gyulafehérvári határozatok szelleme a legtöbb iskolai kérdésben ténylegesen is érvényesült”.⁵ A Kormányzó Tanács fő feladata az erdélyi társadalomnak a királyságbeli adminisztrációval harmonizáló átalakítása volt, de nem vesztette szem elől azokat az ígéreteket sem, amelyeket a kisebbségeknek Gyulafehérváron tettek. Később ezekről a vállalásokról fokozatosan és egyre cinikusabban megfeledeztek, a nacionalista erők nyomásának engedő szűk látókörű állampolitikai érdekeket és nem a demokratikus kiteljesedést tartva szem előtt.

A követendő konkrét irányvonalat Románia alaptörvénye, az 1923. március 28-i Alkotmány fogalmazta meg. Az alkotmány szellemisége határozta meg az egész interbellikus korszak beolvasztó kisebbségpolitikai kurzusát. Az 5, 22, és 24. cikkelyek⁶ kimondták ugyan a szabad nyelvhasználat jogát és a vallásszabadságot, a valóság azonban ezt nem igazolta. A 22. § nyíltan diszkriminatív előírásokat tartalmazott. Az ortodox vallást uralkodó államvallássá nyilvánította, a görög katolikus vallás pedig, azzal indokolva, hogy ez is a románok vallása, kedvezményezett helyzetbe került a többi felekezetekkel szemben, ugyanakkor azt is kimondta, hogy a lelkiismeret szabadsága korlátlan, és hogy az állam az összes vallásfelekezetnek egyenlő szabadságot és védelmet biztosít, amennyiben gyakorlásuk nem ütközik a közrendbe, a jó erkölcsökbe és az állam szervezeti törvényeibe. A vallásszabadság nyilvánvalóan a külföld számára deklaráltatott.⁷ Az új román Alkotmány Nagy-Románia érdekei szerint íródott, az erdélyi románság is nemegyszer sértőnek, Erdély érdekeit semmibe vevőnek tekintette.

Erdély társadalmi, politikai és kulturális betagozása a Királyságba folyamatosan ment végbe. 1926-ig elvégezték az erre vonatkozó jogi alapozást. Balogh Júlia szerint a „nivellálási” programnak tulajdonképpen három korszakát lehet megkülönböztetni:

a. A Kormányzó Tanács korszaka, amely Ionel Brătianu első miniszterelnöksége (1918. november 29.–1919. szeptember 27.) idejére tehető. Tanügyi szempontból a kolozsvári Oktatásügyi Reszort, valamint a Goldiş és Branişte nevek fémjelzik. A Kormányzó Tanács első és fő feladatként az oktatás helyzetének számbavételét, az oktatás birtokbavételét és a közoktatás átszervezésének koncepcióját jelölte ki. A számbavétel során megállapítható volt, hogy 1918-ban Erdélyben két párhuzamos iskolarendszer létezett: egy *állami* és egy *községi és felekezeti jellegű autonóm iskolarendszer*. Barabás Endre a Román Parlament 1925. május 15-i *Szenátusi Naplója* alapján elkészített leltára szerint⁸ 1918-ban Erdélyben 5347 elemi, 119 polgári, 66

⁵ Bíró Sándor: *i. m.* 352.

⁶ *Románia Alkotmánya.* (Szentesítést nyert 1923. március 28-án, kihirdetett 1923. március 29-én, a Monitorul Oficial 282. számában.) Közli Nagy Lajos: *i. m.* 223–257.

5. §. „A románok faji, nyelvi vagy vallási különbségre való tekintet nélkül élvezik a lelkiismereti szabadságot, a tanszabadságot, a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot, az egyesülési szabadságot, valamint a törvények által megállapított összes szabadságokat és jogokat.” Uo. 223.

22. §. „A lelkiismeret szabadsága korlátlan. Az állam az összes vallásfelekezeteknek egyenlő szabadságot és védelmet biztosít, amennyiben gyakorlásuk nem ütközik a közrendbe, a jó erkölcsökbe és az állam szervezeti törvényeibe. Az ortodox keresztény egyház és a görög katolikus egyház román egyházak. A román ortodox egyház a románok nagy többségének vallása lévén, az ortodox egyház uralkodó egyház a román államban; a görög katolikus egyháznak pedig elsőbbsége van a többi felekezetek előtt. A román ortodox egyház a jelenben és jövőben független minden idegen fennhatóságtól, a hitelvek tekintetében azonban megmarad egysége a keleti ökumenikus egyházzal.” Uo. 227.

24. §. „Az oktatás szabad, a külön törvények által megállapított feltételek mellett, amennyiben nem ütközik a közrendbe és a jó erkölcsökbe. Az elemi oktatás kötelező. Ez az oktatás az állam iskoláiban ingyenesen történik.” Uo. 229.

⁷ Vö. Marton József–Jakabffy Tamás: *Az erdélyi katolicizmus századai.* Kvár 1994. 97–99.

⁸ Barabás Endre: *A magyar iskolai helyzet Romániában 1918–1940–1941.* Különlenyomat. Kecskemét 1944. 7. Megj. „A román hivatalos kimutatás a belényesi Görög Katolikus Főgimnáziumot magyar tannyelvűnek veszi, pedig hivatalosan az alsó négy osztály tisztán román volt, míg a felső osztályok inkább magyar–román tannyelvűeknek voltak tekinthetők.” Diószegi László: *A romániai magyarság története 1919–1989. = Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989.* Szerk. D. L.–R. Süle Andrea. Bp. 1990. 23.

közéiskola és 35 tanítóképző, összesen 5567 iskola létezett. Ezekben a tanintézetekben magyarul, románul, németül és más nyelveken folyt az oktatás. Az összes elemi iskolák 48,4%-ában (2588 iskolában) magyarul oktattak. Az adott iskolarendszerben a *felekezeti oktatás* részaránya 46,3% (1840 iskola), az *állami oktatásé* 40,2% (1598 iskola), a *községi autonóm oktatásé* 13,1% (512 iskola) volt. A három iskolatípust aszerint osztjuk meg, hogy ki vállalta magára az iskolafenntartás feladatát. Az állami iskolákat az állami költségvetésből finanszírozták. A felekezeti iskolák fenntartását valamely egyházi főhatóság vállalta magára. A római katolikusok oktatásügyét a katolikus Státus⁹ adminisztrálta. A községi iskolák az illető közösség áldozatvállalása árán működhettek.

1. táblázat. 1918 szeptemberében még működő iskolák jelleg, fokozat és tannyelv szerint a román adminisztrációba került korábban magyarországi területen¹⁰

Iskolák jellege	Elemi népiskola				Polgári iskola			Közéiskola			Tanítóképző		
	Ma	Ro	Né	Ma	Ma	Ro	Né	Ma	Ro	Né	Ma	Ro	Né
	Tanítási nyelv												
Állami	1497	–	–	–	66	–	–	25	–	–	10	–	–
Községi	305	96	26	80	12	–	–	2	–	–	–	–	–
Görögkel.	–	1218	–	–	–	1	–	–	3	–	–	3	–
Görög kat.	–	1078	–	–	–	2	–	1	2	–	–	5	–
Ev.-luth.	8	–	261	–	–	–	–	–	–	9	–	–	3
Római kat.	388	–	–	–	25	–	7	13	–	–	11	–	–
Református	322	–	–	–	3	–	–	9	–	–	3	–	–
Unitárius	26	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–
Izraelita	42	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–
Összesen	2588	2392	287	80	109	3	7	52	5	9	24	8	3
%	48.4	44.7	5.4	1.5	91.6	2.5	5.9	78.8	7.6	13.6	68.6	22.8	8.6
EGYÜTT	5 347 (100%)				119 (100%)			66 (100%)			35 (100%)		
Állami magyar	1 497 (28%)				66 (55.4%)			25 (37.9%)			10 (28.6%)		
Összes felekezeti és autonóm	3 850 (72%)				53 (44.6%)			41 (62.1%)			25 (71.4%)		
Összesen felekezeti magyar	1091 (20%)				43 (36%)			27 (40%)			14 (40%)		

⁹ A Státus a gyulafehérvári Latin Szerzetesek Tanácsa, az egyházi vezetők és a világi, de egyházi hivatást betöltő személyek egyházkormányzati testülete, amely 1690-ben a Diploma Leopoldinumban nyert működési jogot. A Státus megnevezést 1932-ig használták. „A Státus megnevezés abból az időből származik. Amikor Erdély a magyar király főnhatóságát elismerte. Az erről folyó tárgyalások alkalmából pártkülönbség nélkül Erdély valamennyi katolikus képviselője érdekeik megvédésére gyűlésezett. Ezt a gyűlést nevezték Státusnak, amely később az egész önkormányzati intézményre átment.” Egyháziak és világiak sui generis intézménye, amely a püspök jóváhagyásával intézi az egyházmegye iskolai és vagyoni ügyeit. „Az Apostoli Szentszék és Románia között létesített Egyezmény folytán az erdélyi római katolikus Státus többszázados múltja lezáródott. Ezzel szemben az Egyezmény elismeri végleges jelleggel a Státusból átalakuló Egyházmegyei Tanács létjogosultságát.” Heszke Béla: *A kisebbségi katolikus egyház. = Erdélyi Magyar Évkönyv. A kisebbségi magyar polgár kézikönyve.* Braşov/Brassó 1937. 59–63.

¹⁰ Forrás: Barabás Endre: *i. m.* 7.

Magyar nyelven folyt az oktatás 1091 elemi felekezeti iskolában, az összes elemi iskola 20%-ában. Összességében az elemi iskolahálózat 48%-ában oktattak magyarul.

Az oktatás nyelvi megoszlását tekintve, a román állami adminisztrációba került összesen 5567 elemi- és középiskola, valamint képző. Ebből 2773-ban (49,8%) magyarul, 2794-ben (50,2%) más nyelven folyt az oktatás. Román nyelven összesen 2408 (43,25%) egységben tanítottak.

Goldișt tehát 1919. április 1-jétől a közoktatásügyi osztály élén Valeriu Braniște követte. Úgy tűnt, nem lesz törés a Goldiș-vonal követésében. Kezdetben megértéssel közelítette meg a kisebbségek közművelődési és oktatásügyi kérdéseit. Barabás Endre Braniștének egy lényeges alapgagatartására világít rá, amikor megállapítja, hogy: „Nyíltan vallotta, hogy a kisebbségi oktatást általában a felekezeti oktatás továbbfejlesztésével gondolja megoldhatónak.”¹¹ Állami iskolarendszerünk már nincs, de a magyar oktatás továbbvitelére megoldást ajánl. A 15673/1919. számú rendeletével valóban lehetővé tette, hogy a szükségleteknek megfelelően az egyházak új felekezeti iskolákat létesítsenek, pótolván a magyar nyelven való tanulási lehetőségeket, minthogy a román állami iskolarendszerben a tanítás nyelve a román volt. A hatalomváltás előtt magyar állami iskolaként működő, ám később román állami elemi iskolaként alakított felesleges iskolaépületeket is átengedték a felekezeti oktatás céljaira. A dekrétum nyomán püspöki rendelet jelent meg hitvallásos iskolák felállítására.

Ha az összes felekezeti iskolatípusban vizsgáljuk a változásokat, pozitív összképet kapunk, ti. az 1919–20-as tanévben a meglévő 794 hitvallásos iskola mellett még 390 új iskolát létesítettek, ami a magyar felekezeti iskolahálózat 49,11%-os bővülését eredményezte Erdélyben. A magyar tannyelvű felekezeti iskolák száma 1184 lett.

2. táblázat. A magyar felekezeti iskolahálózat a Kormányzó Tanács idején (1918–1920)¹²

Iskolatípus	Róm. kat.		Ref.		Ev.		Unit.		Összesen		
	Régi	Új	Régi	Új	Régi	Új	Régi	Új	Régi	Új	EGYÜTT
Líceum	13	6	9	3	–	–	2	1	24	10	34
Polgári	25	12	3	13	–	3	–	2	28	30	58
Képző	11	2	3	1	–	–	–	–	14	3	17
Felső ker.	1	1	1	4	–	–	–	–	2	5	7
Elemi	370	–	322	319	8	–	26	23	726	342	1068
Összesen	420	21	338	340	8	3	28	26	794	390	1184
EGYÜTT	441		678		11		54		1184		

A katolikus iskolahálózat is bővült, azonban itt a gyarapodás nem számottevő. 21 tanintézmény létesült a meglévő 420 mellé, szemben a reformátusokkal, ahol 319 iskolát indítottak be a meglévő 322 mellett, vagy az unitáriusokkal, ahol 26 új iskola bővítette a meglévő iskolahálózatot. A zsidó iskolákat román tannyelvűvé minősítették át. A meglévő 726 elemi magyar tannyelvű felekezeti iskola száma 1068-ra növekedett, ami közel 44%-os javulást eredményezett. A polgári iskolák száma 28-ról 58-ra nőtt, a növekedés 51,72%-os. A liceumok, képzők és felsőkereskedelmi iskolák száma 40-ről 58-ra emelkedett, ami összességében a felső gimnáziumi hálózat 31%-os gyarapodását jelentette.

¹¹ Barabás Endre: *i. m.* 9.

¹² Forrás: Barabás Endre: *i. m.* 11. Lásd még Diószegi László: *i. m.* 24.

Néhány megjegyzés

1. A hatalomváltáskor meglévő magyar tannyelvű izraelita felekezeti iskolák, szám szerint 42, a román statisztikákban nem szerepelnek a magyar nyelvű iskolák között, ti. már az első tanügyi intézkedések következtében azokat román nyelvűekké alakították át.

2. Barabás Endre adatolása szerint 1497 állami és 305 községi magyar tannyelvű elemi iskola működött az ún. „impériumváltás” pillanatában, ez a felekezeti iskolákkal összeadva összesen 2588 magyar elemi iskolát jelentett.

3. A római katolikus elemi iskolák számának csökkenése mögött az áll, hogy a háború elszegényítette családok gyermekeinek egy része magántanulóként végezte az iskolát. A „nap nap után súlyosabb életviszonyok miatt” az állami leányiskolák megszűntek, és a katolikus lányok emiatt a státusi fiúiskolák rendes vagy magántanulóiként folytatták az iskolát. Ezt az engedményt kényszerűségből eszközölték, annak ellenére, hogy, amint az 1920. évi Státusi jelentés fogalmaz, „nem vagyunk a koedukáció elvi álláspontján”.¹³

4. A magyar tannyelvű elemi iskolák számának a Braniște-határozat szellemében megvalósult növekedése csupán a törvényileg elvett magyar iskolákból adott vissza szimbolikus gesztussal néhányat. Szimbolikus visszaadásnak minősíthető, mivel az újonnan létesített iskolák csak nagy anyagi erőfeszítés által állhattak talpra, egyházi és közösségi vállalás révén.

5. A Kormányzó Tanács nyelvhasználatra és vallásszabadságra vonatkozó 1919. januári dekrétuma elrendelte, hogy „a községi és katonai királyi iskolák ezentúl állami iskoláknak tekintetnek, amelyeknek tannyelve általában román”.¹⁴ A gyakorlati kivitelezés a lehető legegyszerűbben ment végbe: az iskola megnevezésében a magyar megjelölés helyére a román megjelölés került, az állami magyar tannyelvű iskola állami román tannyelvű iskola lett. A dekrétum előírja, hogy a községi, felekezeti, magán- és alapítványi iskolákban a tanítás nyelvét az iskola-fenntartó állapítja meg. A dekrétum már az 1919/20-as tanévtől életbe lépett, és érvényben is maradt a Kormányzó Tanács 1920. április 8-i feloszlatásáig. Az 1919–20-as tanévben Braniște már nem engedélyezte az átadott épületek használatát a magyar oktatás számára, ezeket román állami tulajdonnak tekintette, de az iskolalétesítés lehetőségét nem tiltotta meg. Ezt a lehetőséget használták ki a felekezeti oktatás elkötelezett vezetői akkor, amikor új iskolák beindítására kértek miniszteri engedélyeket.

7. A törvényes rendelkezések alapján az állami iskolák hivatalos oktatási nyelve a román. A Kormányzó Tanács, noha engedélyezte, hogy a községi és királyi katolikus iskolákban átmenetileg használhatják a magyart mint oktatási nyelvet, azt is kijelentette, hogy később itt is áttérnek a román nyelvre.

8. Már az első, 1919. aug. 12-i általános agrártörvény, amelyet a Kormányzó Tanács Ionel Brătianu első miniszterelnöksége alatt hozott (1918. nov. 29.–1919. szept. 27.), az egyházi birtok kisajátítása révén előrejelezte a román politikai elit szándékait, de a felekezeti iskolákat fenntartó vagyon kisajátítását még nem érintette. A törvény lehetővé tette az iskolai és nevelési célokat szolgáló birtokok mentesítését.

b. *Az Averescu-kormányzat* (1919. december 13.–1921. december 17) alatt dolgozták ki az első földbirtoktörvényt, amely módot adott arra, hogy az állam kisajátíthassa az alapítványi iskolák birtokait. Valeriu Braniște kezében volt az oktatásügy. Ez az a korszak, amelyben megkezdődött a magyar egyházak korlátozása, a püspökök megfélemlítése, a katolikus Státus mű-

¹³ *Az Erdélyi Rom. Kath. Státus Igazgatótanácsának Jelentése az 1920. szeptember 29-ére összehívott Státusgyűlés részére.* Cluj (Kvár) 1920. 12.

¹⁴ Biró Sándor: *i. m.* 352.

ködésének visszaszorítása, a teológiai tanárok és a főgimnáziumi tantestület egy részének kijárási és vendégfogadási tilalma.

Averescu tábornok miniszterelnöksége idején lépett életbe a második, 1921. július 30-i erdélyi földreformtörvény,¹⁵ amelyet Garofild agrárminiszter szorgalmazott. Ez a törvény már világosan kimondta „*az erkölcsi testületek mezőgazdasági birtokainak kötelező, teljes kisajátítását*”. A nagybirtokok és az egyházi ingatlanok kisajátítása egyrészt a magyar és nem ortodox népesség gyengítését, másrészt a román és ortodox elem megerősítését szolgálta. A szekularizációnak ilyen drasztikus törvényesítése a felekezeti oktatás ellehetetlenedését vonta maga után. Az egyházak földbirtokvagyonának 84,55%-át szekularizálta a román állam.

3. táblázat. A magyar egyházak földbirtokvagyonja az agrárreform előtt és után (kataszterális holdban)¹⁶

Felekezet	A reform előtt	Kisajátított földbirtok	Megmaradt
Róm. kat.	290 649	277 645 (95,52%)	13 004 (4,48%)
Református	62 148	25 222 (40,58%)	36 92 (59,42%)
Unitárius	17 916	11 389 (63,57%)	6 527 (36,43%)
Magyar evang.	1 041	73 (7,01%)	968 (92,99%)
Összesen	371 754	314 329 (84,55%)	57425 (25,45%)

A kisajátítás legnagyobb mértékben a római katolikus egyházat sújtotta, azt az intézményt, amelynek korábban a legnagyobb vagyona volt. Később a vagyonesztés komoly anyagi hiátust jelentett az iskolafenntartás tekintetében.

c. *Brătianu második kormánya* (1922. január 19.–1926. március 30.) alatt, Constantin Anghelescu közoktatásügyi minisztersége idején láttak napvilágot azok a magánoktatást, valamint az elemi és középfokú oktatást szabályozó törvények, amelyek a magyar oktatás elorsvasztását alapozták meg.¹⁷

Ebben a periódusban készült el Románia új, 138 cikkelyt tartalmazó, 8 címre (fejezetre) felosztott Alkotmánya, amelynek 1. §-a leszögezi: „A román királyság egységes és oszthatatlan nemzeti állam.” Az új alkotmányt 1923. március 28-án fogadták el, és 1923. március 29-én tették közzé a Monitorul Oficial 282. számában.¹⁸

Az új alaptörvény több diszkriminatív intézkedéssel legalizálta az államalkotó, de kisebbségbe került összes etnikum elorsvasztásának lehetőségét, olyan eszközt adott az uralkodó nemzet kezébe, amely a nemzetpolitikai stratégia szellemében visszaélésekre is legális keretet teremtett, amire nem is lett volna szükség, hiszen a törvény önmagában is kisebbségsorvasztó intézkedéseket írt elő.

Az új alkotmány nem szabályozta a kisebbségi nyelvhasználatot. A 126. cikkely a román nyelvet az állam hivatalos nyelveként definiálta. Ez lett az alapja a későbbi nyelvi, vallási, oktatási és közművelődési törvényeknek és rendeleteknek.

Brătianu liberális kormányának közoktatásügyi minisztere, Constantin Anghelescu annak a Spiru Haretnek¹⁹ volt a veje, aki már a századforduló előtt elvégezte a kisebbségi helyzetbe

¹⁵ *Lege pentru reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, 1921. július 30. (M. Of. Nr. 82)

¹⁶ *Forrás*: Diószegi László: *i. m.* 34.

¹⁷ Balogh Júlia: *Az erdélyi hatalomváltás és a magyar közoktatás 1918–1928*. Bp. 1996. 56.

¹⁸ Nagy Lajos: *i. m.* 223–257.

¹⁹ Spiru Haret a háború előtti Románia közoktatásügyi minisztere, a dobrozdjai és moldvai román közoktatás hálózatának átszervezője, a kultúrzóna elmélet atyja.

került moldvai csángóság, illetve a dobrudzsai kisebbségek oktatási-kulturális perifériára szorítását. A bukaresti célkitűzések megvalósítását legnagyobb mértékben a vallásügyi és agrárjellegű törvények tették lehetővé.

A szakadatlanul születő jogi szabályozások átrendezték a birtokviszonyokat, konszolidálták az ortodox egyház helyzetét, kiszélesítették és egységesítették a román oktatás és kultúra hálózatát, beszűkítvén a kisebbségi oktatás lehetőségeit, miközben megerősödött az állam védelmi-adminisztratív apparátusa és megváltozott az etnikai összetétel is.

A többször is kormányzati pozícióba került Brătianu és Nemzeti Liberális Pártja, a Iuliu Maniu vezette Nemzeti Parasztpárt, Duca és Tătărescu liberális kormányai, és a sor itt nem ér véget, hiszen a két világháború között 32 kormány váltogatta egymást a politika dzsungelében, hasonló nemzetpolitikai irányvonalat képviseltek. Ezeknek a kormányoknak közös jegyük „az 1923-as alkotmány alapján álló nemzeti parasztpárti-liberális nacionalizmus”²⁰ volt, ami a románság nemzetté érésében fontos volt ugyan, de olyan exkluzív nacionalizmust képviselt, amely a kisebbségeket ellenségnek és nem partnernek tekintette, diszkriminálta az állam polgárait.

1926 után is folyamatosan hozták ki a törvényeket az alkotmány gyakorlatba ültetése érdekében. Soroljuk föl az ide vágó rendelkezéseket:

a) *A föld- és vallásügyi törvények:*

*Az általános kultusztörvény,*²¹ 1928. április 22.

*A falusi és városi adósságok rendezéséről szóló törvény,*²² 1934. április 7.

*A veszteségek kártalanításáról szóló törvény,*²³ 1936. július 9.

*A külföldi szerzetesrendek vagyonának igazgatásáról szóló rendelettörvény,*²⁴ 1938. március 17.

*A szerzetesrendek erdőekkel való felruházásáról szóló törvény,*²⁵ 1938. március 30.

*A bukovinai vallásalap rendezéséről szóló törvény,*²⁶ 1938. április 2.

A római katolikus egyház a vallásügyi törvények közül az 1928. április 22-i vallásügyi törvény alapján került hátrányos helyzetbe. A 11. § szerint a római katolikus egyház nem sorolható a jogi személyiséggel rendelkező egyházak közé, következésképpen az egyházi oktatást koordináló évszázados múltú Státust sem ismerték el jogi személyiségként. 1932-től a katolikus iskolák ügyeit már kizárólag az 1920–21-es tanévben létrehozott népoktatásügyi osztály intézte. A 7. § külön kitért az állam és a katolikus egyház viszonyára, azzal a kitételrel, hogy ezt később majd egy külön szerződés fogja rendezni.

b) *A hadseregrel vonatkozó törvények,* amelyek alapvetően a települések etnikai összetételének megváltoztatását szolgálták. Ilyen törvények voltak:

Az 1927. május 25-i Mihai Viteazul-rend tisztjeinek földhöz juttatásáról szóló törvény

Az 1930. július 17-i telepítési törvény, valamint az ezt hatályon kívül helyező

Az 1932. április 6-i, a hadsereg által használt ingatlanok megvásárlásáról szóló törvény

²⁰ Balogh Júlia: *i. m.* 25.

²¹ *Lege pentru regimul general al Cultelor.* 1928. április 22. (M. Of. Nr. 89.)

²² *Lege pentru lichidarea datoriilor agricole și urbane.* 1934. aprilie 7. (M. Of. Nr. 83.)

²³ *Lege pentru despăgubirea organizațiilor bisericești și culturale din Ardeal, Banat și pentru despăgubirea Patriarhiei și Mitropoliei Ungro-Vlahiei de pagubele suportate în urma aplicării legii pentru lichidarea datoriilor agricole și urbane.* 7 aprilie 1934. 1936. július 9. (M. Of. Nr. 157.)

²⁴ *Decret lege pentru administrarea averilor călugărești din străinătate.* 1938. március 17. (M. Of. Nr. 63.)

²⁵ *Lege pentru modificarea legii pentru înzestrarea mănăstirilor cu păduri.* 1938. március 30. (M. Of. Nr. 74.)

²⁶ *Lege pentru organizarea fondului bisericesc al Bucovinei.* 1938. április 2. (M. Of. Nr. 77.)

Az 1933. május 4-i, Marosszék vagyonszövetségének kezeléséről szóló törvény

Az 1936. április 7-i telepítési törvény

Az 1938. december 16-i, katonai határővezet felállításáról szóló törvény

c) Az iskolatörvények közül a legnagyobb hatásúak voltak:

A nyelvhasználatra és vallásszabadságra vonatkozó, 1919. januári dekrétum

Az 1924. július 26-i, állami elemi oktatásról szóló törvény

Az 1925. március 7-i bakkalaureátusi törvény

Az 1925. december 22-i magánoktatási törvény

Az 1928. május 15-i középiskolai törvény

Az 1938. szeptember 29-i törvény az alsófokú mezőgazdasági oktatásról

Az 1938. május 31-én megjelent, fiú ipari oktatás működéséről szóló törvény

Az 1926. március 10-i magánoktatási törvény végrehajtásáról szóló módosító törvények egész sora: az 1929. aug. 19-i, az 1932. márc. 7-i, ápr. 22-i és május 18-i, az 1934. július 4-i törvényt módosítások

A felsorolt törvények nyíltan vagy rejtetten a nemzetállam kiteljesedését szolgálták, megerősítvén a román jelenlétet az ország egész területén. Az összes oktatáspolitikai intézkedés a korábban uralkodó magyar tannyelvű oktatás visszaszorítását célozta. A magyar állami iskolákat román állami iskolákká alakították, és a törvény előírásainak megfelelően az oktatás nyelvét az iskolafenntartó – tehát a román állam – határozta meg. Erdélyben teljesen átalakult az oktatási rendszer.

Az elemi oktatást konkrétan az iskolatörvények szabályozták. Az első ilyen törvény a Kormányzó Tanács idején született, az ún. *Nyelvhasználatra és vallásszabadságra vonatkozó 1919. januári dekrétum*, amely azáltal korlátozta a magyar nyelv használatát az oktatásban, hogy az állami iskolák tanítási nyelvét románra nyilvánította, aminek következménye az volt, hogy az addig magyar állami iskolákat román tannyelvű állami iskolákká minősítették át.

Az Anghelescu-féle iskolatörvények a magyar tannyelvű iskolákat már szinte teljes egészében az egyház hatáskörébe utalták. Az *1924. július 26-i, állami elemi oktatásról szóló törvény* a román jelenlét megerősítését tűzte ki célul egész Erdély területén, a pozitív diszkrimináció elve alapján. Ezzel a törvénnyel az egységes román oktatás alapjait fektették le. A törvényt az alábbi elvi alapokra helyezték:

- az elemi iskolai oktatás irányítása és ellenőrzése állami feladat,
- egyetlen iskola sem állítható fel a közoktatásügyi minisztérium előzetes engedélye nélkül,
- az elemi oktatás egységes egész Románia területén,
- az oktatás nyelve a román, de miniszteri engedéllyel a román oktatási előírásoknak megfelelő programmal működő kisebbségi nyelvű iskolák is felállíthatók,
- a tanítók kötelesek román nyelvvizsgát tenni, helyükön csak azok a tanítók maradhattak, akik sikerrel letették a nyelvvizsgát,
- azok a román anyanyelvű állampolgárok, akik anyanyelvüket a hosszú idegen uralom miatt elveszítették, kötelesek gyermekeiket román tannyelvű iskolába írni,
- minden egyes gyermek eredetét meg kell vizsgálni,
- lefekteti a kultúrzóna-elméletet és kijelöli a 20 kultúrzónát stb.

Az elemi oktatásról

Az Erdélyi, Bánáti, Körös-vidéki és Máramarosi Román Tanítók Egyesületének pedagógiai-társadalmi folyóirata, a Kolozsváron megjelenő *Ínväťätorul* „nemzetünk lelki egyesítése sarokkövének” nevezte azt a törvényt,²⁷ amely két igen diszkriminatív elvet emelt törvényerőre: egyik a származáskutatás és névelemzés volt, „amitől hangos volt tizennégy éven át a parlament és a Nemzetek Szövetsége”,²⁸ a másik a kultúrzóna eszméje. A törvény értelmében azok a román származású polgárok, akik anyanyelvüket elfelejtették, gyermekeiket csak román tannyelvű iskolába járathatták. A származáskutatás azt is jelentette, hogy a nem magyarosan hangzó nevek viselői nem magyar származásúaknak tekintetnek, következésképpen román tannyelvű iskolába kötelesek jární, függetlenül a szülők kinyilvánította óhajától. A névelemzést az idézett *1924. július 26-i, állami elemi oktatásról szóló törvény* 8. §-a²⁹ és 19. §-a³⁰ alapozta meg. A 159. §³¹ a kultúrzóna létesítéséről intézkedett. A kultúrzóna fogalmába a többségében magyar, illetve nem román lakosú megyéket sorolták. Húsz kultúrzónás megyét nevesítettek meg, amely magába foglalta a határ menti megyék mellett az egész Székelyföldet és Belső-Erdélyt. A húsz megyéből tíz erdélyi volt, amely Erdély területének 46,4%-át, 47 415 négy-

²⁷ „Abia după 5 ani de la unirea politică a provinciilor românești s-a putut promulga legea învățământului primar, care este piatra unghiulară pentru unificarea suflotească a neamului nostru.” (Csak öt évre a román tartományok politikai egyesítése után sikerült közreadni az elemi oktatási törvényt, amely nemzetünk lelki egyesítésének sarokkővét képezi.) Jencia, C-tin: *Aplicarea legii învățământului primar*. *Ínväťätorul* VII(1926). 1–2. szám. Cluj 1–8. 1.

²⁸ Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig*. Bp. 1941. 50.

²⁹ *1924. július 26-i, állami elemi oktatásról szóló törvény* 8. §: „Cetățenii de origine română, cari și-au pierdut limba maternă, sunt datori să-și instruiască copiii numai la școalele publice sau particulare cu limba română de predare.” (Azok a román eredetű állampolgárok, akik anyanyelvüket elveszítették, kötelesek gyermeküket kizárólag román tanítási nyelvű állami vagy magániskolába iratni.) Idézi Nagy Lajos: uo. 121.

³⁰ *1924. július 26-i törvény*, 19. §: „Acei, cari voesc a da copiilor lor instrucțiunea în familie sau în școale particulare recunoscute de Stat, sau la o școală din altă circumscripție, sunt datori să depună la școala circumscripției, de care țin, declarațiunea scrisă, arătând institutul sau școala în care îl vor învăța, sau că instruiesc în familie” (Azok, akik gyermekeiket otthon vagy államilag elismert magániskolákban vagy más körülmények között akarják nevelni, nyilatkozatot kötelesek letenni a körzetükben levő iskolában arról, hogy milyen intézményben vagy iskolában vagy a családban fogják taníttatni.) Idézi Nagy Lajos: uo. 121.

³¹ *1924-es, állami elemi oktatásról szóló törvény*, 159. §: „Membrii corpului didactic primar și normaliștii cari nu sunt originari din județele de mai jos și cari vor merge să funcționeze în județele: Bihor, Sălaj, Satu Mare, Maramureș, Odorheiu, Ciuc, Trei Scaune, Mureș-Turda, Turda-Arieș, Hunedoara, Vijnița, Vașcăuți, Coțmani, Zastavna, Hotin, Tighina, Cetatea Albă, Ismail, Durostor și Caliacra, vor lua angajamentul, că vor servi cel puțin 4 ani la școalele din aceste județe, vor primi pentru tot timpul, cât vor funcționa la aceste școale, un spor de leafă de 50 la sută, termenele de grație li se vor socoti din 4 în 4 ani.” (Azok az elemi iskolai és tanítóképzői tantestületi tagok, akik nem az alább felsorolt megyékből származnak, és ezekben a megyékbe mennek tanítani, úgymint: Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros, Udvarhely, Csík, Háromszék, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Hunyad, Vijnița, Vașcăuți, Coțmani, Zastavna, Hotin, Tighina, Cetatea Albă, Ismail, Durostor és Caliacra, kötelezettséget vállalnak arra, hogy ezekben a megyékben fognak szolgálatot végezni legkevesebb 4 iskolai évben, az egész idő alatt, amíg ezekben az iskolákban működnek, 50 százalékos fizetéskiegészítést fognak kapni, a fokozati időt 4 évenként számolják.) Idézi Nagy Lajos: uo. 121.

„Acestor învățători li se vor acorda o primă de deplasare egală cu trei ori salariul lunar, cu accesoriile, la cei căsătorii, și cu de două ori la cei necăsătorii.” (Ezeknek a tanítóknak kiszállási prémiumot adnak, a családosok esetén a havi fizetés háromszorosát, a hozzá tartozó kiegészítésekkel, nötlenek esetében a kétszeresét.) Idézi Nagy Lajos: uo. 123.

„Învățătorilor cari își iau angajamentul, că se fixează pentru totdeauna în localitățile de mai sus, termenele de grație se vor socoti din 3 în 3 ani, și vor putea primi și un lot de colonizare de 10 hectare din cele disponibile.” (Azoknak a tanítóknak, akik vállalják, hogy a fenti helységekben örökre letelepednek, a fokozati időt 3 évenként számolják, és kaphatnak egy 10 hektáros telepítési földterületet a rendelkezési állományból.) Idézi Nagy Lajos: uo. 123.

zetkilométert tett ki, 2 289 024 lakost foglalva magában.³² Az erdélyi kultúrzónás megyék a következők voltak: Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros, Udvarhelyszék, Csíkszék, Háromszék, Maros-Torda, Aranyosszék, Hunyad és a bánsági Temes-Torontál megye. A kultúrzóna koncepciója a demográfiai térkép átrajzolása volt. Erre szolgáltak a hadseregbe vonatkozó telepítési, illetve a különböző földtörvények és kártalanítási törvények. Az állami elemi oktatási törvény is segítette a koncepció gyakorlatba ültetését a kultúrzónákban munkát vállaló, oda áttelepülő regáti tanítók kedvezményei révén. A törvény alkalmazását később még több rendelettel próbálták irányítani. Idevágó közoktatásügyi minisztériumi rendeletek voltak a vallásoktatásra nézve pl. a 25863/1936 és a 89407/1936 sz. utasítások. Előbbi előírja, hogy román eredetű szülők gyermekei csak román paptól és az állam nyelvén részesülhetnek hitoktatásban az állami iskolákban. Ez a rendelet ellenkezik az 1928. április 22-i kultusztörvény 16. §-ával, amely előírja a lelkiismeret szerinti hitgyakorlás szabadságát. A második rendelet az állami középiskolákba járó tanulók vallásoktatásáról intézkedik, amely a tanulók osztályszintű hitoktatását írja elő, a felekezeti különválasztást figyelmen kívül hagyva, az ellenőrzés jogát az igazgatóra ruhazza át, a hittantanítás nyelvét az állam nyelvét jelöli meg, megtiltja a tanulók vallásos összejövetelen való részvételét stb.³³

Az 1924. évi, állami elemi oktatásra vonatkozó törvény komoly kedvezményeket helyezett kilátásba a kultúrzónában tanítást vállaló, más megyéből oda költöző román tanítók számára. Ezek között szerepelt:

- 50%-kal megnövelt fizetés,
- 10 hektár telepítési telek, ha végleg letelepednek ott,
- előnyök a tanítói fokozatok megszerzésében,
- költsékdélesi/kiszállási prémiumok.

A különböző kedvezmények és jutalmak sok ókirályságbeli tanítót és tanárt vonzottak a kultúrzónákba, győztek meg a misszióról. A szolgálatteljesítés feladata négy évre szólt, de a föld legtöbbjüket végérvényesen a „kultúrzónához” kötötte.

A kultúrzóna koncepcióját nem csak a kisebbségi etnikumok utasították el, hanem az erdélyi románság haladó képviselői is, igaz, legtöbbször önös érdekeket követve. De a törvény megjelenésekor egységes volt a románság lelkesedése, hiszen a nagy nemzetegyesítés szelleme mellett egyéni előnyök lehetőségét is kiérették a törvényből.

1925. szeptember 6–8-án tartották meg az erdélyi román tanítók 7. kongresszusát Temesváron.³⁴ Itt vitatták meg az új elemi oktatási törvény alkalmazását. A Pora az Ínväjtörul hasábjain számol be a tanácskozásról. A résztvevők üdvösnek tartják törvényt, benne az emancipáció lehetőségét, az egységes elemi oktatás kiterjesztésének és a tanítóság morális felemelkedésének zálogát látják.³⁵ Ugyanebben a számban J. Cociorva az állami elemi iskolák nemzetépítő szerepéről mond véleményt, de visszautal annak a szükségességére, hogy az államnak kötelessége lenne az iskolák fenntartásáról gondoskodnia, nem megterhelendő vele a község lakosságát. Ugyanakkor a múlt utáni nosztalgia, mint követendő cél is hangot kap a cikkben, nyilván szerző a korábbi magyar, államilag finanszírozott erdélyi oktatásra gondol: „*Legyen állami iskolánk a maga dicséretes szervezetével, olyan, amilyen itt Erdélyben a múltban volt. Ez az iskolatípus, amelyet nyugatról vettünk át, hozta meg leginkább a nemzet lelki egészségének gyümöl-*

³² Balogh Júlia: *i. m.* 65.

³³ Gyfv. Érs. és Székesskápt. Lvt. Vegyes tanügyi iratok. 2859/1936. *Előadói ív. Határozati javaslat. Közoktatásügyi miniszteri rendelet az állami iskolákban végzendő hitoktatásról.*

³⁴ Az erdélyi román tanítók első kongresszusát Szebenben tartották 1919. február 24–26-án.

³⁵ Pora, A.: *Al 7-lea Congres al învătătorilor ardeleni – Timișoara 6–7–8 sept. 1925.* Ínväjtörul VI(1925). 8–10. Cluj 227–229.

*csét azoknál a népeknél, lévén, hogy ez felel meg legjobban az állam érdekeinek. [...] Ez a hajlék született meg az új iskolatörvény révén. [...] A törvény alapján a községek lakosságának kötelessége az iskolák fenntartása és a szükségességgel való ellátása. [...] Nálunk Erdélyben, a múltban az iskola fenntartása az állam kötelessége volt.*³⁶

A tanítók 7. kongresszusán az erdélyi, bánági, Körös-vidéki és máramarosi román tanítók megfogalmazták az összes elvárásaikat az új törvény alkalmazásával kapcsolatban. Kéréseiket pontokba szedték. A 4. pont az anyagi természetű juttatásokra vonatkozik. Itt azt kérték, hogy a tanítók számára lakásokat építsenek, vagy lakásépítésre pénzt biztosítsanak, akár városi, akár falusi közösségekben működnek. Minden tanítónak és minden iskolának földterületet adjanak, ha másként nem lehetséges, akár az állami alapból is. Továbbá kérték, hogy a 159. cikkelyt terjesszék ki az összes heteroglott területen dolgozó tanítóra.

Akkor még abban reménykedtek, hogy minden kultúrzónában tanító román tanítóra kiterjeszhetőek lesznek az elemi oktatásra vonatkozó törvény kedvezményei. A törvény ugyanis az ezekben a zónákban megtelepedő tanítók kedvezményben részesítését írta elő. 1926-ban még mindig a lelkesedés jellemzi az erdélyi román tanítók társadalmát. Ekkor is az idézett *Ínväťatorul*³⁷ című folyóirat köré csoportosult értelmiség harcos magatartásáról számolhatunk be. Constantin Jencica a „román elem határ menti megerősítésének” eszközét látja a törvényben,³⁸ utalván a kultúrzónák „jótékony” hatására. Jencica szerint a törvénynek két alapelve van: az egységes román oktatás és az állami oktatás meghonosítása a csatolt területeken is. A törvény lehetővé teszi, hogy a kötelező oktatást a régi Királyságban 5 évről 7 évre, Erdélyben 6 évről 7 évre emeljék, ami a tömegek kulturális fölemelkedésének egyik fontos tényezője lehet. Az állami oktatás egyik fontos hozadéka az lenne, hogy jobban lehetne követni a kisebbségi lakosság kulturális erejét. „A városokban, főleg a kisebbségek által lakottakban, a tanulók önsziszterása problémát jelent, amelyre nem lehet könnyen megoldást találni, de az egész város iskoláiról pontos adatokkal rendelkezvén, ebben az esetben rendelkezésünkre áll annak a kulcsa, hogy évente megismerjük a városbeli iskolákban folyó munkát és ebből a kisebbségek kulturális erejét is.”³⁹

1928-ban tartották meg az erdélyi tanítók azt a kongresszusukat, ahol elvárásaikat, szándékaikat és álláspontjukat szerették volna tisztázni az elemi oktatásról szóló, 1924. évi törvény diszkriminatív alkalmazásával szemben. Az 1928. augusztusi kongresszust felfüggesztették annak következtében, hogy a résztvevők a régi Királysággal szemben kritikus hangot használtak. Az erdélyi román tanítók bosszúállással vádolták Anghelescu minisztert és köreit. „Anghelescu egy bosszúálló hordával hagyta magát körülvenni, akik nem szeretik Erdélyt, és jól irányzott információkkal, minden eszközt felhasználva megakadályozták az erdélyi régió sajtóságos problémáinak szerencsés megoldását”⁴⁰ – olvassuk az *Ínväťatorul* 1928/11. számában Traian Şuteu írásában. A kongresszus újraösszehívását 1928. december 27–28-ra időzítették. Az Erdélyi Tanítók Egyesülete (Asociația Înväťatorilor din Ardeal) ekkor fogalmazta meg a Dr. C-tin Anghelescu közoktatási miniszterhez intézett követeléslistát. Az Erdélybe betelepülő regáti kollégáikkal azonos privilégiumokat követeltek, egyebek mellett, hogy:

³⁶ Cociorva, J: *Situația școalelor primare în Transilvania*. *Ínväťatorul* VI(1925). 8–10. Cluj 3.

³⁷ Ez a folyóirat az erdélyi, bánági, Körös-vidéki és máramarosi román tanítók pedagógiai, társadalmi lapja, amelynek első száma 1919-ben jelent meg Kolozsváron.

³⁸ „Este o problemă însemnată pentru întărirea elementului românesc la graniță.” Vagy: „La graniță trebuiesc luptători de prima linie, nu recruți.” Jencica, C-tin: *i. m.* 7.

³⁹ „La orașe, mai ales în cele populate de minoritari, facerea recensământului este o problemă, care nu se poate rezolva cu ușurătate, căci având date precise despre școlarii din întreg orașul, în acest caz dispunem de o cheie pentru a cunoaște anual mersul școalelor din oraș și din ele forța culturală a minorităților.” Jencica, C-tin: *i. m.* 6.

⁴⁰ Şuteu, Tr.: *Oprirea congresului act de răzburare*. II. *Ínväťatorul* IX(1928). 11. Cluj 5–7.

1. ismerjék el a II. és I. oktatói fokozatot 6, illetve 12 év régiség után,
2. az 1925. évi április 14-i nyugdíjtörvényt terjesszék ki az erdélyi tanítókra is, és a háború alatti éveket ismerjék el duplán,
3. a katonai fokozatokról szóló törvényt terjesszék ki az erdélyi tanítókra is,
4. ne kényszerítsék a fiatal tanítókat arra, hogy az egyesített területeken gyakor nokoskodjanak,
5. a Legfelső Tanfelügyelői Tanácsban saját embereik által képvisel tük legyen,
6. a tanintézetek vezetőinek gyermekeit delegálják ezekbe az intézetekbe, és kapjanak teljes fizetést a költségvetésből,
7. méltányos fizetéseket, az oktatói fokozatok után járó juttatásokat integrálják az alapbérbe,
8. a falusi tanítók kapjanak lakhatási bérkiegészítést és utazási költség térítést, szüntessék meg a családi adó hozzájárulást és a szolgálati időt csökkentsék 30 évre.

A törvény alkalmazásáról nem szüntek meg a viták. Nemcsak a sajtóban folyt a vita, vitáztak róla a parlamentben is. Olvassunk csak bele Alexandru Aciu szenátor parlamenti érvelésébe: „Uraim, kétféle állampolgárságot teremteni egyetlen államnak se lehet célja. Különböző kötelességek és különböző fizetések létesítése ugyanazon fajta állami tisztviselők között nem indokolható semmivel, sem emberi, sem állami érdekekkel. Meg nem engedhető, hogy ugyanazon országban ne legyen ugyanazon nevelés, ugyanazon oktatás, ugyanazon politika, ugyanazon fizetés és ugyanazon büntetés.” Iosif Popovici képviselő: „Képviselő urak, van szerencsém indítványt betervezni oly értelemben, hogy ez a bizonyos 195. § hagyassék ki a törvényből. Indokaim nemzeti, pedagógiai és szociális jellegűek. Elsősorban e zóna nem terjeszthető ki Temes-Torontál és Arad megyékre, mivel e két megyét nem szabad megsérteni, mert itt éltek a nemzeti kultúra első apostolai 1812-ben, és innen került ki egész sora azoknak a tanítóknak, akik az egész tartományt felvilágosították. Másodszor Temes-Torontál megyének 3000 tanítója van, akikre nézve sértő ez a rendelkezés. [...] Az Udvarhely-, Csík- és Háromszék megyékre vonatkozó rendelkezés, úgy tűnik, mintha az ottani polgártársaink ellen irányulna.” Franz Kréuter: „Kérem e paragrafus kihagyását. [...] Egy tanító, ha a kisebbséghez tartozik, bármikor elüldözhető, ha román nyelvi vizsgának vetik alá a 195. § alapján.” Policaro Betianu: „Képviselő urak, a cárok idejében volt hasonló intézkedés. Azok a tanítók, akiket Szibériába küldtek – előnyöket élveztek... Képviselő urak, Hotin megye nincs Szibériában. Így nekünk van ott tanítóképzőnk, vannak saját növendékeink, akik maholnap tanítók lesznek, és akkor hogyan engedhetik meg Önök, hogy e megyékben, ahol a tanítók ugyanazt a munkát végzik, közöttük aszerint tételessék különbség, ki idevaló és ki jött ide, s ez utóbbi 50%-os fizetéssel, 10 hektár földdel többet kapjon, mint a megyebeli születésű tanító? Javasolom e paragrafus eltörlését.”⁴¹

Később újabb törvények segítették a „kolonizálást”. Az 1930. évi telepítési törvény (Lege asupra colonizării) „kifejezetten nem rendelkezik arról, hogy a telepítés csak a román faj érdekében történhet, azonban az ekkor hatályos alkotmánytörvény értelmében telepíteni csak román fajú népeket lehet” – írja Nagy Lajos.⁴²

A kultúr zóna és a névelemzés tervezett hatása nem maradt el. Egyértelműen megállapítható, hogy az 1923–1940-es periódus az egységes román nemzeti oktatásügyet szolgálta.

⁴¹ Dezbaterile Senatului Nr. 63 din 1923/24. București 1924, valamint Dezbaterile Senatului Nr. 74, din 1923/24. Buc. 1924. Részlet. Közli Balogh Júlia: *i. m.* 70–72.

⁴² 1923. évi Alkotmány 3.: „Teritoriul României nu se poate coloniza cu populațiuni de semintie străină.” (Románia területét nem szabad betelepíteni idegen nemzetiségű népekkel.) Ezt az előírást az 1938. évi alkotmány szó szerint átveszi. Idézi Nagy Lajos: *i. m.* 158.

A középfokú oktatásról

Románia tanügyi rendszerében a középfokú oktatás a liceumokat, tanítóképzőket, kereskedelmi liceumokat, a fő- és al gimnáziumokat, valamint a szakosított oktatási intézményeket foglalta magában. Az al gimnáziumok vagy egyszerűen gimnáziumok megnevezést az 1928-as középiskolai törvény megjelenése után kezdték használni, fokozatosan kiszorítva a polgári iskola megnevezést. Leginkább a felekezeti iskolák ragaszkodtak továbbra is a polgári iskola megnevezéshez.

A középfokú oktatást szabályozó, a legradikálisabb változásokat előidéző törvények közül kettő emelkedik ki: a *baccalaureátusi*, illetve a *magánoktatási törvény*.

Az 1925. március 7-i *baccalaureátusi törvény* a Romániában 1864-ben, a középfokú oktatásról megalkotott első szerves törvény folytatásának tekinthető. Ez a törvény változatlanul volt érvényben 1898-ig. Spiru Haret, az akkori román oktatásügyi miniszter ekkor megszüntette az addig érvényes *baccalaureatus*, bevezetvén helyette az abszolváló vizsgát. Romániában ennek a törvénynek az alapján szervezték meg a középfokú oktatást. A hatalomváltáskor az erdélyi és a régi királyságbeli középfokú oktatás egységesítésének elve alapján Anghelescu oktatásügyi miniszter visszaállította a *baccalaureatus*,⁴³ amely sok elégedetlenséget szült a magyar és a román pedagógus társadalomban egyaránt. Két példával szeretnénk illusztrálni az Anghelescu-törvény erdélyi románok általi recepcióját. Ghidionescu, a kolozsvári egyetem pedagógiatanára így jellemzi az oktatás helyzetét: „Az iskola börtön, a tanulók gonosztevők, a tanárok zsandárok, az inspektorok spionok, a vizsgálóbizottságok inkvizíciós törvényszékek s ezek felett egy nagy miniszter, aki mint egy guillotine lecsap és megöl mindenkit, nagyot és kicsit, [...] mi nem ilyen iskolát akarunk.”⁴⁴ Lupaş kolozsvári egyetemi tanár panasza: „Ilyen bánáshoz nem voltunk szokva idegen uralom alatt sem [...] a kisebbségi felekezeti tanárok iránt is bizalommal kellene lennünk s őket jó hazafiaknak tartanunk addig, míg az ellenkezője be nem bizonyul: nem igazságos őket ok nélkül gyanúsítani.”⁴⁵

A 1925. december 22-i *magánoktatási törvény* általános rendelkezése értelmében állami, magán (ide sorolja a felekezeti iskolákat), községi és autonóm (magánosok által létrehozott) iskolákban tanulhatnak a gyermekek óvodai, elemi és középiskolai tagozatokon. Magániskolák csak minimum 10-es gyermeklétszámmal létesíthetők, a minisztérium engedélyével, amely ellátja az ilyen intézmények felügyeletét és ellenőrzését. A családban tanuló, iskolát nem látogató magántanuló csak állami iskolában vizsgázhat le. A tanszemélyzet hűségesküt és nyelvvizsgát, valamint alkotmányismereti és történelemismereti vizsgát köteles tenni. A hivatalos okmányvezetés és kapcsolattartás nyelve a román. Oklevelet nem adhatnak ki csak abban az esetben, ha nyilvánossági jogot kapnak a minisztériumtól, és ezeket a bizonyítványokat a tanfelügyelőség aláírásával láttamozza. A román származású gyermekek kizárólag csak román nyelvű oktatásban részesülhetnek. A zsidó magániskolák nyelve a román vagy a héber, a muzulmánoké a román vagy a török nyelv lehet. Néhány tantárgyat, mint az alkotmánytant, Románia földrajzát, a románok történelmét és természetesen a román nyelvet csakis román nyelven, kötelező óraszámban lehet oktatni.

⁴³ „Franciaországban a katolikus iskolákkal szemben vívott küzdelemben 1823-tól kezdve fegyverként használták a *baccalaureatus*, amely ellenőrzést tett lehetővé a liceumok hiányai, a tanulók gyenge előkészültsége, a köztársasággal szemben táplált ellenséges nézetek és a történelemnek a köztársaságra nézve hátrányos szellemben tanítása tekintetében...” Dr. Gál Kelemen: *A baccalaureatus*. Kisebbségi Iskolaügy. 1929. júl. 16/1. 2.

⁴⁴ Gál Kelemen: *A baccalaureatus*. = Kisebbségi iskolaügy 1929. szept. 16/2. 21.

⁴⁵ Gál Kelemen: *A baccalaureatus*. = Kisebbségi iskolaügy 1929. júl. 16/1. 12.

A korabeli törvények olyan követelményeket emeltek törvényerőre, amelyek a magyar vagy más kisebbségi nyelvek kiszorítását célozták az állami oktatás rendszeréből, akár elméleti, akár ipari, kereskedelmi vagy mezőgazdasági oktatásról legyen szó.

A felekezeti iskoláknak kötelező volt az állami iskolák tantervének a követése, kisebb, a felekezeti hitoktatás jellegét hangsúlyozó tantervi módosításokat miniszteri engedélyeztetés esetén eszközölhettek.

A középfokú oktatást átfogóan először az 1928. május 15-én a Monitorul Oficial 105. számában megjelent *középfokú oktatásról szóló törvény* szabályozta. Hatálya kiterjedt az állami és a magániskolákra egyaránt. A törvény 2. §-a előírja, hogy a középfokú oktatást az *állami iskolákban* és a magánoktatási törvény alapján működő, az állam által *autorizált magániskolákban* vagy otthon, a *családban* folytatják. A 10. § szerint *az oktatás kötelezően román nyelven történik*, de az anyanyelvet is tanulhatják, fakultatív módon és nem tantárgyként. *Kisebbségi nyelvű iskolák létesíthetők* és működtethetők ott, ahol a lakosság többsége nem román. Tantárgyként az iskolai programba is felvehető az anyanyelv. Minden kisebbségi iskolában azonban néhány tantárgy oktatását kötelezően románul kell folytatni. Ezek: a román nyelv, a románok történelme, Románia földrajza, az állampolgári nevelés.

A 137. § a román felekezeti iskolákat *privilegiumhoz* juttatja a többi felekezeti iskolával szemben azért, hogy az állami iskolákkal azonos jogokkal ruházza fel. Kiemelt iskolák voltak: a balázsfalvi, a belényesi és a brassói görög katolikus román iskolák.

A magyar nyelvű középfokú oktatás legnagyobb részét a hitvallásos iskolákban folyt. Erdélyben az 1928/29. tanévig összesen 130 állami középiskola működött, amelyből a temesvári fiú algimnázium volt teljesen magyar tannyelvű, rajta kívül még 1–1 magyar tannyelvű tagozata volt a nagyváradi fiú főgimnáziumnak, illetve a temesvári és az aradi leánygimnáziumoknak. A többi magyar tannyelvű középiskola felekezeti fenntartású volt.

Vessünk csak egy pillantást Diószegi László alábbi táblázatára!

4. táblázat. A magyar tannyelvű középiskolák helyzetének alakulása Erdélyben 1920–1938 között⁴⁶

Iskolatípus	1920				1938			
	Iskolák száma		Tanulók száma		Iskolák száma		Tanulók száma	
	Felekezeti	Állami	Felekezeti	Állami	Felekezeti	Állami	Felekezeti	Állami
Liceum	32	9	13 520	3 800	19	–	4 216	–
Polgári	59	22	9 708	3 619	18	–	1 742	–
Képző	11	1	1 475	134	5	–	669	–
Kereskedelmi	7	6	667	571	4	–	269	–
Földműves	–	–	–	–	4	–	202	–
Összes magyar	109	38	25 370	8 124	48	–	7 127	–
EGYÜTT	147		33 494		48	–	7 127	–
Összes középiskola	Kb. 920		Kb. 180 000		935		212 280	
Összes magyar tannyelvű középiskola	147 16%		33 494 18,6%		48 5,1%		13 117 6,1%	

⁴⁶ Forrás: Diószegi László: *i. m.* 31.

1920-ban 147 középiskolában tanultak magyarul a létező mintegy 920 közül, ami kb. 16%-os aránynak felel meg. Az összes középiskolás (kb. 180 000) 18,6%-a (33 494) tanulhatott magyarul, felekezeti, illetve állami fenntartású iskolákban.

A periódus végére minden magyar középiskola – összesen 48 – felekezeti fenntartású volt. Ezekben már csak 7127 tanuló tanult. Ez azt jelenti, hogy az összes középiskolák számához viszonyítva (kb. 935) a magyar felekezeti iskolahálózat aránya 5,1%. A változás tendenciája egyértelműen negatív, bármely adatot hasonlítunk is össze a két tanév viszonylatában.

Volt egy korszak, amelynek vesztese voltunk. A számok és a törvények önmaguktól beszélnek. A század, amely megszülte a fenti törvényeket, elsüllyedt a vénülő történelemben. Olyan a látkép, mint egy sekély tengerben megfeneklett fregatt: víz alatt a teste, ágaskodik a tatja. A látkép 20. századi. A 20. század még nem a múlt. Mi sem vagyunk a múlté.

The Horses Coaches and His Drivers or the Regulation of the Transylvanian School System Between the Two World Wars. The constrains of the native language instruction was arranged by same discriminative legislation in Roumania between the two WW. This lows eliminated the use of native language in the state instructions system, that resulted in the amplification of the role of religious school system. The effects haven't been neutralized yet. The contemporary generation who grew up in the era of the information inhibitional communist regime don't know or superficially knowthe school history of that time. In this synthesis I would like to adjust this hiatus.

MŰHELY

Sebestyén Mihály

A Bisterfeld-könyvtár egy újabb kötete

Két-három évvel korábban a Nagyenyedi Református Kollégium könyvtárának rekonstrukcióján ügyködtem, közleményt is írtam a kutatás akkori (2004-es) állásáról, arról, hogy hány enyedi provenienciájú kötetet őriz a Teleki–Bolyai Könyvtár különböző állományaiiban. A kutatás és véletlen, a szerencse és megérzés az állomány nyolcvan százalékának átfésülése után 59 címet dobott a felszínre, ennyit sikerült kétségek nélkül azonosítanunk.¹

A Teleki Téka 17. századi nyomtatványainak katalógusa – az állomány bibliográfiai leírása – befejezés előtt áll, a végmunkálatok során került elénk egy angol nyelvű kötet:

BACON, Frances: *Sylva Sylvarum: or A Naturall Historie. In Ten Centuries.* (Ed., dedic., praef. William Rawley.) – London, Printed by J. H. for William Lee, 1627. – 2° [14] 266 [9] pp., sign. typogr., 2 fig. aenogr.²

A viszonylag jó állapotban levő, egyszerű vaknyomásos, barna bőrkötéses példány első kötéstáblája levált, de szövege vagy a könyvtest sehol sem sérült. Több tulajdonosi bejegyzés, itt-ott tollpróba nyomai találhatók az előzéklapon. Pl. egy *Johannes Poßer* vagy *Pußer Ian Magistratus* és egy másik *Johannes Valerianus Andraea*, aki arról tudósít, hogy a könyvet Arndtstattban vette (*comparatus Arnds.*). Ebből kétséget kizáróan kiderül, hogy az 1627-es megjelenést követően valaki Németországba vihette, és itt ő vagy a következő tulajdonosok valamelyike 1655 előtt pénzzé tette.

A *non post quam* időhatár önként adódik, ha tudjuk, hogy a kötet utolsó ismert tulajdonosa a nagyenyedi kollégiumi könyvtárba kerülést megelőzően *Johann Heinrich Bisterfeld* (1605–1655) volt.

Az előzéklap jobb felső sarkában fekete tintával nyugodt, kiírt, egyenletes betűkkel, jól olvashatóan áll: *Sum Johanni-Henrici Bisterfeldii* – sajnos évszám nélkül, a szerzés időpontjáról és helyéről sem tudósítva. Előbb úgy gondoltuk, hogy a könyvnek azelőtt kellett birtokába jutnia, hogy Erdélybe érkezett volna. Élt ui. bennünk az a balítélet, hogy erdélyi ember, a szellem embelei leginkább, életük során csak egyszer jutottak ki külföldre a középkorban és a kora újkorban, peregrinációjuk idején. (Igaz viszont, hogy akkor egy-két évig tényleg Európa legcivilizáltabb vidékein vendégeskednek, tanulnak, könyvet, tapasztalatot, életszemléletet gyűjtenek, utazgatnak, nyomorognak. Alapélményük lesz a látott/megélt német, svájci, németalföldi, angol vagy itáliai életforma.) De aztán eszünkbe jutott, hogy a nassaui Johann Heinrich Bisterfeld csak erdélyivé lett, hiszen 1630-ban települt át Bethlen Gábor fejedelem hívására Gyulafehérvárra; I. Rákóczi György diplomáciai szolgálatra fogta a kiváló tudóst és professzort,³ aki fontos közép- és nyugat-európai kapcsolatokkal rendelkezett, következképpen bármikor megvásárolhatta a könyvet, amint erre alkalma adódott, és az sem zárható ki, hogy Erdélybe nem is Bisterfeld révén került, hanem valamelyik peregrinus diák hozhatta magával, és a fehérvári professzor később szerezte meg. Alkalom bőven nyílott erre, hiszen 25 évig állt az erdélyi fejedelem szolgálatában. Könyvtára – elméletileg – a tudós életének utolsó napjáig gyarapodhatott.

¹ Sebestyén-Spielmann Mihály: *Nagyenyedi könyvek a Teleki–Bolyai Könyvtárban.* In: *Könyves műveltség Erdélyben.* Marosvásárhely 2006. 171–195.

² Jelzete: T f-969 (Ltsz. 11069)

³ *Magyar művelődéstörténeti lexikon.* I. *Középkor és kora újkor.* Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2003. 383.

A gyűjtemény jegyzékét, a lehetséges és a bizonyosan megvolt könyveket nemrégén szedte rendbe és publikálta a kutatás.⁴ Sem Viskolcz Noémi bibliográfiájában, sem a korábban megjelent *Erdélyi könyvesházak* II. kötetében⁵ nem találtunk rá a kérdéses *Sylva Sylvarum*ra. Így, ilyen címen nem szerepel egyik jegyzékben sem. A Bisterfeld-könyvtárban két Bacon-műre is utalást találunk, egyikük esetében világos, hogy a példány nem a Bisterfeldé, hanem unokaöccséé, Peter Wiedersteiné vagy más utólagos tulajdonosé volt, ugyanis Bisterfeld halála után jelent meg.⁶ A másik darab azonosítása a jegyzék lakonikus jelölése alapján valóban feloldhatatlan. Ha igaz az, s miért ne volna, hogy a jegyzék felületes, sebtében készült, és a leltárkészítő a könyveket csupán két-három jellemző kifejezéssel vezeti be, akkor se lehet – véleményünk szerint – azonos a most előkerült *Sylva Sylvarum*mal, ugyanis a Bacon-mű címlapján nem áll *Baco de Verulam* szókapcsolat, sőt *Bacon* névalak elő sem fordul (!), ugyanis példányunkon kétszer is, a portré alatt és a címnegyedben a „Francis Lo: Verulam Vicount S^{ct} Alban” alak olvasható. A címoldal legszembeütőbb része a mű címe, ami az ismert művek esetében a lejegyzőknek – a korabeli könyvjegyzékek összeállítóinak szokott modorában – elegendő lett volna, azaz, ha a jegyzékbe vették volna, akkor a *Sylva Sylvarum* szüntagmát rögzítették volna a legnagyobb valószínűséggel, ha nem a szerző nevét.

A mű minden bizonnyal Bisterfeld sokat forgatott, kedves könyvei, olvasmányai közé tartozott. Ismeretes, hogy a szerző nagy hatást gyakorolt az Angliában is tanult ifjú tudósra, a gyulafehérvári neves professzorra. Ebben a Marosvásárhelyen előkerült példányban Bisterfeldre vagy a korábbi tulajdonosokra valló széljegyzetek is találhatóak, pl. a 35, 36, 37. és a következő oldalakon. Érdekessége, hogy az angol nyelvű szöveg mellé, a nyomdai szövegkereten belül rendszerint odaírták a kifejezések, szavak latin vagy német megfelelőjét. (Különösen sok a kijegyzett kifejezés a IV. és a VII. században.) Találhatók benne aláhúzások, melyeket ugyan csak tollal vontak meg.

A Bisterfeld-könyvtár nyelvi összetételére vonatkozóan a jegyzék alapján Viskolcz. Noémi megállapítja, hogy a tételek elsöprő többsége latin nyelvű, s még ott is, ahol csupán csak a szerző nevét ismerjük, jó okunk van azt feltételezni, hogy a művek szintén latin nyelvűek voltak. Emellett talált német és francia nyelvű köteteket, sőt egy olaszt is.⁷

E könyv ismeretében most már az angol nyelvet is felvehetjük a Bisterfeld által ismert és olvasott nyelvek közé. Annál is inkább, mert maga a gyűjtő is huzamosabb ideig tartózkodott a szigetországban, kapcsolatai voltak az angol szellemi mozgalmak némelyikével.

A szakirodalomban régóta közismert az a tény, hogy Bisterfeld halála után könyvtárának egy töredéke a gyulafehérvári fejedelmi kollégium gyűjteményébe került, s az 1658-as tatárdúlásból megmenekült köteteket a nagyenyedi iskola örökölte meg. Vita Zsigmond a miénktől csak a helység megjelölésének többletében különböző, de hasonló tartalmú possesszori bejegyzésű két könyvet is azonosított a mai nagyenyedi gyűjteményben.⁸ (Ez lenne tehát a harmadik darab.) Nem tudjuk, hány kötet került át a szomszédos kisváros neves kollégiumába, hiszen az eredeti gyűjtemény 1849-ben végpusztulásra jutott.

A kötet több előzéklapján is kísérlet történt a kollégiumi tulajdon jelzésére, végül a nyomdászjelvénnyel díszített tulajdonképeni címoldalra került rá a bejegyzés: *Coll. N. Enyed.* (A

⁴ Viskolcz Noémi: *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia. A Bisterfeld-könyvtár.* Budapest–Szeged, Országos Széchényi Könyvtár, Scriptorum Rt. 2003. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai. VI. Szerk. Monok István.)

⁵ *Erdélyi könyvesházak. II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.* Szerk. Monok István. Szeged, Scriptorum Kft. 1991.

⁶ Viskolcz: *i. m.* 152 (136. tétel).

⁷ Uo. 98–99.

⁸ Uo. 74.

„kísérlet” valószínűleg tollpróba lehetett, ill. a könyvtárat vezető tanár látható helyen kívánta feltüntetni az iskola tulajdonát igazoló bejegyzést.)

Nincs az enyedi könyvek jegyzékében nyoma sem Bacon művének. Hacsak arra nem gyanakszunk – talán jó okkal, bár ennek azonosítása merő utópia lenne –, hogy az enyedi könyvtárjegyzékben valamelyik „anglus”-nak vagy „anglicanus”-nak jelzett tétel⁹ éppen az általunk kézbe vett művet rejti örökre.

Arról, hogy miként került végül is Teleki Sámuel gróf (1739–1822) könyvtárába, szintén semmit sem tudunk. Deé Nagy Anikó a könyvtáralapítóról írott monográfiájában nem tér ki erre, csupán futólag jegyzi meg, hogy a felvilágosodás híveként gyűjtötte az előfutárnak tekinthető korábbi tudósi életműveket is, többek között Baconé sem maradt ki ebből a sorból.¹⁰

Viskolcz Noémi a Bisterfeld-könyvhagyaték tételeit is megkísérelte azonosítani. A 194. tétel valóban talányos: *Monkonesii Itiner*.¹¹ Mi a jó öreg Jöcherhez fordultunk, s reményeinkben nem is csalatkozva, rábukkantunk egy lehetséges feloldásra: Balthasar de Monconys (†1665) francia orvos hosszabb utazást tett 1628–1664 között Spanyolországban, Portugáliában és Keleten (Morgenländer az eredeti változatban), erről útkönyvet is megjelentetett *Itinerarium per Lusitaniam, Italiam, Aegyptum, Syriam et Constantinopolin* címmel, első kötet gyanánt. Újabb kötetében a szerző angliai, belgiumi, németországi és itáliai, a III.-ban pedig ismét hispániai élményeit taglalja. A lexikon szerint a három kötetet egyszerre is kiadta a szerző fia 1695-ben Párizsban.¹² Valószínűleg tehát nem a J. H. Bisterfeld könyvei közül való, hanem örökösének valamelyike szerezte meg.

A 171. tétel¹³ esetében a szerző leginkább Brachelius, Johannes Adolph személyében azonosítható, akinek összefoglaló történeti műve jelent meg: *Historia nostri temporis, rerum bello et pace per Europam atque in Germania maxime gestarum ab anno 1618 ad an. 1652*.¹⁴

A 175. tétel Johannes Greydanus franekeri bölcselő nevét rejti, aki a 17. század közepén működött, és Jöcher szerint két művet is hátrahagyott, melyek 1688-ban Bréma városában sokadszorra jelentek meg (*Institutiones metaphysicas* és *Institutiones physicas libri XI. absolutas*).¹⁵

A 216. tétel esetében: talán a *Varenus de gloria mundi* feloldás nem volt tökéletes, ugyanis a kor népszerű olvasmányai között tartják számon Bernhardus Varenius *De geographia mundi* c. művét, mely a 17. század ötvenes éveiben Amszterdamban jelent meg.¹⁶

Végül a talányos 228. tételnél „*Conimbircensis*” kapcsán futó ötletként vetjük fel csupán annak lehetőségét, hogy a mű Arisztotelészhez fűzött jezsuita kommentárokat rejt, ui. az egykori mikházi ferences kolostor könyvei között bukkantunk rá a következőre: *Commentariorum Collegii Conimbircensis Societatis Jesu in octo libros Physicorum*, mely Kölnben látott napvilágot 1596-ban.¹⁷

⁹ Az *Erdélyi könyvesházak*. II. 144–145. oldalán többet is előszámlál az 1679–1780-as jegyzék a *Theca Septentrionalis Minor* polcain. Igaz, a mi könyvünkben az előzéklap hátoldalán az enyedi könyvtáros pontosan feljegyezte a mű könyvtári helyét: *Th[eca] 2 or[ientalis] ord[o] 2. Lib[er] 45.*

¹⁰ Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kvár 1997. 210.

¹¹ *I. m.* 162.

¹² Jöcher: *Allgemeine Gelehrten-Lexicon*. Leipzig 1751. III. 612–613.

¹³ Viskolcz: *i. m.* 158.

¹⁴ *Idem*, Tomus I. 1323.

¹⁵ *Idem*, Tomus II. 1178.

¹⁶ http://72.14.221.104/search?q=cache:BS1vV_cYlPgJ:edoc.hu-berlin.de/dissertationen/paasch-kathrin-2003-07-14/HTML/chapter2.html+Varenius+de+gloria+mundi&hl=hu&gl=ro&ct=clnk&cd=19

¹⁷ *Catalogus librorum sedecimo Saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai Novum Forum Siculorum*. Marosvásárhely 2001. 49. Vö. a 120. sz. tétellel.

A „jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben*

A 18. században a magyar műveltség vallásos műveltség volt. A korszak jellegzetes műfaja a prédikáció. A 18. század prédikációi két nagy csoportba sorolhatók: közönséges (vasárnapi és ünnepnapi beszédek) és halotti orációk.¹

Ez utóbbiakat főleg előkelő személyek temetésekor mondták el, a társadalmi állás szerint sokszor két nyelven: latinul és magyarul, amikor a sokfelől összesereglett művelt közönség előtt a lelkészek vagy tudós professzorok hosszú prédikációkban hirdették a vigasztalás igéit.² A prédikációkat leírták, egy részüket kinyomtatták, főleg a halotti beszédek jelentek meg több példányban, ezzel a hátramaradtak emléket állítottak az életből elköltözötteknek, ugyanakkor a beszéd írója is megkapta azt az elégtételt, hogy a neve szélesebb körben ismertté vált.

Történetüket tekintve a nyomtatott halotti beszédek a 16. század második felében jelenhettek meg, amikor „valami jó és dicséretes szokást kezdenek el az utókor számára” – állapítja meg tanulmányában Nagy Zsófia Borbála.³ Az akkor Európa-szerte divatos gyászbeszédek vagy emlékbeszédek kinyomtatásának szokása Magyarországon protestáns körökben német (lutheránus) mintára terjedt el. A halottas könyvek összeállítása a 17. században tovább élt, és a 18. században vált igazán elterjedt szokássá. Ebben a században jött létre a legtöbb halotti nyomtatvány, és divatjuk jóval túlélte a barokk kort is.

A halotti orációk első része – a hosszabbik – valóságos tudományos értekezés, főként teológiai, de filozófiai, filológiai, lélektani, történelmi, genealógiai, irodalmi, sőt természettudományi (asztronómiai) előadás. Képekkel telezsúfolt barokk mondatokban gördül (hőmpölyög) a mondanivaló, az élet felvetette kérdések tárgyalása, mondhatnánk a 18. század, a felvilágosodás századának új ismeretei itt jutottak el a hallgatósághoz, a hívekhez.

A halotti orációk második része – a jóval rövidebb, az úgynevezett alkalmazás – foglalkozik az elhunyttal, életrajzi adataival, családtagjaival, ismerőseivel. Teljes életrajzot azonban nem nyerünk belőlük, emiatt egyéb forrásokhoz kell nyúlnunk: családi levelezés, emlékirók művei stb.

A temetési beszédek többsége férfiakról szól, de vannak asszonyok felett elmondottak is. A kegyeletnek ez a formája már a kezdetekkor áterjedt az asszonyokra mint egy neves férfi feleségének vagy főúri család leszármazottjának kijáró tisztességadás.⁴ Több mint 25 halotti orációt tanulmányoztam át – Bethlen Kata, Bethlen Mária, Földvári Terézia, Kajali Klára, Ráday Eszter, Teleki Eszter, Darvas Borbála, Teleki Judit, Szuhai Erzsébet, Szénás Rebeka, Daniel Polyxena, Wesselényi Polyxena stb. – és ezekből próbáltam megállapítani azt, ami az előadásoknak a célja: asszonyi hivatás a 18. században.

Három szempontból vizsgáltam a „jó és bölcs asszonyok” életét: mint feleség, mint anya, mint gazdasszony.

* Elhangzott a Nők világa. Nőkép és női szerepek a 17–19. századi Magyarországon témájú, az ELTE Művelődéstörténeti Tanszéke konferenciáján. Budapest, 2004. február 12–13.

¹A halotti orációk sokasága az OSZK-ban, a Ráday-könyvtárban, a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban stb. található. Tanulmányomban az OSZK állományában levő anyagra támaszkodtam.

²Benkő Samu: *A helyzettudat változásai*. Buk. 1977. 71.

³Nagy Zsófia Borbála: *Asszonyok „ármány képe”*. *Nőkérdés a 18–19. századi halotti beszédekben*. Irodalomtörténet. Bp. 2001. 1, 23.

⁴Uo. 23–24.

A jó és bölc asszony mint feleség

A 17. század utolsó harmada és a 18. század első évtizede a magyar történelem egyik leg-viharosabb időszakává vált. Újból fellángoltak a Habsburg-ellenes függetlenségi mozgalmak – a Thököly Imre vezette kuruc felkelés (1678–1689), majd II. Rákóczi Ferenc szabadságharca 1703-tól –, melyek mélyen megrázták Magyarország életét. „Az ország különféle rázkódásokat szenvedett”⁵ – írja Bod Péter *Önéletírásában* a 18. század első évtizedéről. Mindezek sok bajt okoztak, sok ember életét követelték, hatással voltak a családok életére is, ott is áldozatokat kívántak. Családok maradtak árván, szakadtak ketté, családfők bujdosztak ki idegen országba. A férfiak békében országos ügyekkel foglalkoztak, a politikai, katonai és közéleti feladatok kizárólag az ő privilégiumaik voltak. Sokat utaztak. A magukra maradt asszonyok egyedül hordozták a család és a birtok terheit. Háttérbe húzódtak és éltek a maguk boldog vagy inkább boldogtalan életét.

Ebben a nehéz időben azonban igazi hűséges házastársak voltak Kajali Klára (1690–1741) és Ráday Pál, mondja Kármán András⁶ losonci rektor az 51 éves korában elhunyt Kajali Klára felett tartott halotti orációjában.

A fiatal Klára 1703-ban, 13 éves korában „házassági szövetségre lépett” Ráday Pállal – ez akkor a kézfogót (eljegyzést) jelentette –, az esküvőre két évvel később került sor Gács várában.⁷

(Ebben a korban a leányokat igen korán férjhez adták. A korai házasság nem volt magyar specialitás. A menyasszonyok életkora Európában is 12–16 év volt. Aki 18–20 éves koráig nem ment férjhez, az pártában maradt. A korai házaseset, a gyakori gyermekszülések, a primitív egészségügyi viszonyok miatt a régi asszonyok állandó, visszatérő panaszja a betegség, nem is éltek sokáig, általában 38–40 évet.)

Kajali Klára tehát 15 éves korában házasságot kötött Ráday Pállal, és „abban 28 Esztendőig nagy ditsérettel forogván, mindenektől álmétkodással szemléltetett. Annyival is inkább, hogy ez idő alatt [...] mind tökéletes Házas Társnak, mind Kegyes Anyának, mind Istenfélő Keresztyén Asszonyi állatnak [...] mind fáradhatatlan és gondos Gazdaasszonynak személyét egyszer' smind viselte. Soha Édes Férjével meg nem békéltet, mert öszve sem volt háborodása.”

Ráday Pált⁸ az országos ügyek sokszor elszakították feleségétől, családjától. Levelezéssel tartották a kapcsolatot. Elszakadva férjétől Klára egyedül maradt a Ráday-birtokon, ez sok kötelességet és feladatot jelentett, de ugyanakkor az önállóság lehetőségét is megteremtette számára. Férjével egyenrangúnak érezte magát, ami ebben az időben szokatlan volt. Leveleiben magát nem „alázatos feleség”-nek írta, hanem a „szerető hitvese, amíg élek”⁹ formát használta. Házasságuk 28 évet tartott, egészen Ráday Pál haláláig, és Klára végig gondos, hűséges, meg-

⁵ Bod Péter *Önéletírása*. 2. kiad. Kvár 1945. 55.

⁶ Kármán András: *Tragi-comoedia ... halotti oratio ... Kajali Kára asszonyra alkalmaztatott ... 1741 eszt.* Kolozsvár 1747.

⁷ Beliczay Angéla: *Kajali Klára, Ráday Pál felesége. = Ráday Pál. 1677–1733.* Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Bp. 1980. 161, 163.

⁸ Ráday Pál (1677–1733) költő, a Rákóczi-szabadságharc jelentős politikai írója, Rákóczi Ferenc személyes titkára, majd a fejedelmi kancellária „directora” és sok más tisztség viselője volt. Később a pozsonyi országgyűlésen képviselte Nógrád megyét.

⁹ Beliczay Angéla: *Kajali Klára, Ráday Pál felesége. = Ráday Pál. 1677–1733.* Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Bp. 1980. 171.

értő feleség volt. Társadalmi állásuk, származásuk, egyéni tulajdonságaik, rátermettségük folytán a két egyenrangú ember mindvégig osztozott egymás sorsában.

„A gyors Aszszonyi állat Koronája az ő Férjének” – mondja Bod Péter¹⁰ magyarigeni lelkész Ráday Eszterről (1716–1764), Kajali Klára leányáról, Teleki László feleségéről a halotti beszédben, aki 48 éves korában, házassága 32. évében halt meg. A fiatal, 16 éves Ráday Eszter híre – olvassuk Incze István¹¹ marosvásárhelyi prédikátor beszédében – „...el-járván nem-tsak az egész Magyar Hazát, hanem ezen mi Erdélyi hazánkban-is béhatván, azt tselekedte, hogy több uri iffiak között ezen mi grófunk is” (Teleki László, aki ekkor 21 éves) meghallotta. Mi volt Eszter ilyen nagy hírének oka? Kiváló neveltetése, átlagon felüli műveltsége, könyvszeretete és gazdasszonyi tehetsége. A Teleki család érdeklődésére Ráday Pál ragaszkodott ahhoz, hogy a fiatalok személyesen is ismerjék meg egymást, ami ebben a korban ugyancsak szokatlan volt.

1731 februárjában indult útnak Teleki László nagy reménységgel, folytatja Incze István a halotti orációjában: „A magát Arany időkkel méltán biztatható Kegyes Uri Férfiú [Teleki László], ezen Angyali Képnek [Eszternek] szemlélésére sebes szárnyakkal sietett, a' mellyet-is mihelyt meg-láthatott, és drága Ajándékjait közelebből szemlélhette, a Kegyességének Kegyességgel való titkos Sympathiáját, és mint-egy Mágnes erejét nyilván érezvén, leg ottan ezen Kegyes Szüzet ennek Szüleitől Házassági Páros Életre ki-kérni kívánta.” Eszter Teleki Lászlóban jó férjet, Kajali Klára pedig jó vőt kapott. A fiatal férjnek ugyanis ellentétei voltak az apjával, Teleki Sándorral, akit Bod Péter „különösen kemény természetű embernek” mondott,¹² ezért jobban ragaszkodott a Ráday családhoz, mint a sajátjához. Új otthonuk Huszton lett.

Igaz, bölcs feleség volt Eszter, aki mindig a jót kereste, mert ahogy Bod Péter mondja: „...valóban ditsőség Koronája a jó Feleség, a' melly örömben, vigasztalások között tartja az ő Férjét, 's szüntelen azt élesztí, vidámitja...” majd a szomorú Teleki Lászlóhoz fordulva összegzi: „Meg áldott az Isten Tégedet mindennel a' Te kedves Estereddel, úgy hogy akármely felé néztél, áldást láttál Hajlékidnak minden szegleteiben”. Felesége halála után László (1710–1778) még 14 évet élt, és nem kívánt újra megnősülni. Szerették egymást, megbíztak egymásban, türelmesek voltak, és igyekeztek egymás életét, amennyire lehetett, könnyűvé tenni.

Ezt a példát vitte tovább a leányuk, Teleki Eszter (1740–1778, 38 évet élt, ebből házasságban 20-at), aki 16 éves korában ment férjhez Toroczka Zsigmondhoz, írja Fogarasi Pap József¹³ szászvárosi lelkész a versbe szedett halotti orációjában:

*E' jó szívű Gróf már keresvén magának
Illendő Párt, 's erős oszlopot Házának,
Serény 's bölts Gazdasszonyt Grófi Udvarának,
Meg-hallá szép hírét, nevét Esterának.*

Eszter engedelmisségével és szelídségével meghódította az ifjú gróft, és 20 évig „birta férjének szívét”:

¹⁰ Bod Péter: *Örökké élő és halál porán feljül álló Goel ... Rövid halotti tanítás gróf Rádai Ester ur aszszonyinak ... 1764. Kvár 1766.*

¹¹ Incze István: *Halotti oratio. A' Kegyességnek e' világ ellen valo keserves panaszaírol. Mellyet ... Rádai Esther ... utolsó tisztesség-tételének napján el-mondott ... 1764 eszt. Kvár 1766.*

¹² Bod Péter: *Magyar Athenas* (előszó).

¹³ Fogarasi Pap József: *Minden aszszonyi nemet meg-ékesítő keresztényi igaz virtusoknak ... példája ... Teleki Esther ... 1778. Kvár 1779.*

*Egy szív és egy lélek lakozott kettőben,
E' nemes Párban egy máshoz illendőben,
Illyet ritkát látunk e' veszett időben,
Nem is fogunk sokat látni jövőendőben.*

Békességben, szeretetben, egymás iránti tiszteletben, hitben, kegyességben éltek. A fiatal Eszternél korán jelentkeztek a „testi nyavalyák”, a betegségek. 16 évig betegeskedett, látása fokozatosan romlott. Betegsége terheit türelemmel hordozta, nem panaszkodott. Férje mindent megtett érte, kétszer utaztak Bécsbe orvosokhoz, de nem tudtak segíteni rajta. Bécsben a királyi udvarban is megfordultak, ahol Teleki Eszter „alázatos, okos, de bátor beszédével” és viselkedésével figyelmet keltett a főúri körökben, Mária Terézia is tisztelettel fogadta:

*A' nagy Therésia hozzája mutatta
Kegyelmét, 's a'nak nagy bizonyságát, att,
Különös kedvére ötet méltóztatta,
Virtussit gazdagon meg-jutalmaztatta...*

A derék asszony értéke sokkal drágább az igazgyöngynél, a „kARBUNKULUSOKNÁL” – mondja Megyaszai János¹⁴ báji prédikátor a Szuhai Erzsébet (1716–1765), Patai Sámuel felesége felett tartott halotti beszédében, aki 49 évet élt, és akit „jól-tevő Patrona aszszonyom”-nak nevez.

„A Nagy Uri Aszszony ... olly példás kegyességű, olly serény, gondos, gyors és egyéb kívánatos jelességeknek summája volt, hogy légyen majd épen hozzá-hasonlíthatatlan.” Az ilyen asszony, feleség megérdemli, hogy még életében dicsérik, értékeljék, mert „a' jónak hasznát jobban meg-tudjuk, minekutánna el-szalasztjuk”.

Ugyanakkor a jó asszony csendes természetű, kevés beszédű. Ezt a tulajdonságot emeli ki Verestói György¹⁵ kolozsvári lelkész Teleki Judit (1674–1733), Pongrátz Nagymihályi János özvegye temetésekor mondott beszédében. Verestói György a barokk mondatfűzések nagy mestere volt, beszédeiben megtalálhatók a barokk prédikáció érett stíluselemei: rokonértelmű szavak, jelzős szerkezetek, metaforák, példázatok, idézetek, felsorolások, retorikus kérdések és felkiáltások. Ezt látjuk a következő idézetekből:

„Egy Tudós Embernek Könyvében illyen mesét olvasok az aszszonyok felől: Mellyik a leg-ékesebben-szóló aszszony? Illyen meg-fejtő Felelet vagon alája irva e' Mesének: Az, a' ki legtöbbet tud hallgatni. Igen helyes Mese ez, és igen helyes ennek meg-fejtése is: mert nem [az] az ékesen-szóló, a' ki sokat szól, hanem az, a' ki illendő dolgokat, és okosan szól: másként [mert] a' kik igen beszédesek, gyanú vagon hozzájuk, hogy hazugok, minthogy kevés beszédre vagon szüksége az Igazságnak.”

Ilyen asszony volt Teleki Judit, Teleki Mihály, Erdély kancellárja és Weér Judit leánya, kevés beszédű, szorgalmas, segítőkész, adakozó, „alamizsnáskodó”. „... nagy uri házból származott, és ... szép Uri Atyafiok között ékeskedett, avagy inkább fényes Hajnal-Tsillag módjára tündöklött néhai jó Aszszonyom, M. Grófi Széki Teleki Judit Aszszony ő Nagysága. És még Gyermekek korában szép maga-viseléséért és Mágnes-kő módjára másokat magához vonó Sze-

¹⁴ Megyaszai János: *Isten' hivogató követe ... amaz el-felejtethetlen jó emlékezetű ... Szuhai Ersébeth aszszonyinak ... kedves és kívánatos ábrázatját ... le.festette ... 1765. H. n. [1765].*

¹⁵ Verestói György: *Halotti oratio, mellyben ... Teleki Judit aszszony ő nagyságának ... utolsó tisztességet tett ... 1733. Kvár 1734.*

méremetességéért Néhai M. Édes Atyja és Anyja előtt oh! melly igen kedves és kellemes vala [...] Hire meszsze földre eljutott [...] el-jöve ennek látására Magyar-Országról M. Pongrátz Nagymihályi János urfi és Lelke e szép Szűznek Lelkéhez köttetvén [...] e gróf Kis-Aszszonyt magának feleségül el-vevé 1691. esztendőben”, 17 éves korában. Házasságuk „Isten és Ember előtt kedves volt,” szerették, tisztelték egymást. Judit becsülte férjét, és „azt semmi keserűséggel nem illette”, gyermekeit tisztességre nevelte, cselédeivel jól bánt.

17 gyermekük született, ebből 16 kicsi korban meghalt, egy leányuk, Éva pedig fiatalasszonyként gyermekeivel, tehát Teleki Judit unokáival együtt. Élő leszármazott Teleki Judit és Pongrátz Nagymihályi János házasságából nem maradt. Özvegyen, bánatosan, szívében sok keserűséggel visszajött Erdélybe rokonai közé, ahol a népes Teleki családban már csak egy élő testvére volt a tizenháromból: Teleki Sándor. Nem sokkal visszajövele után 1733-ban meghalt 59 éves korában. Ez magas kort jelentett abban az időben.

A jó és bölcs asszony mint anya

Az anyai szeretet az asszonyokban örök. Egy igazi anya szereti a gyermekeit, szereti, de nem vak, hanem okos szeretettel. Legfontosabb kötelessége, hogy jó erkölcsi nevelést adjon a gyermekeinek, „keresztényi virtusokat plántáljon a szívébe”.

„A gyermeki idő a vetésnek az ideje. Itt kell el-hinteni minden jónak, a' jövendő szép reménységnek magvait. [...] Itt kell a' gyermek jövendő boldogságának fundamentumát megvetni” – mondja Sombori József¹⁶ marosvásárhelyi lelkész Földvári Terézia (?–1811), Kornis János felesége felett tartott halotti orációjában 1811-ben. Mértékletességre, az indulatok megfékezésére, önuralomra és munkára kell nevelnie a szerető, igazi anyának. A túlzott szeretet, a mindent megengedés árt a gyermeknek. „Ha édesem! gyermekedet mértéktelenül táplálsz és azon aggódsz, hogy majd egy, majd más örömet teremts néki, ha kényére játszani, beszélni vagy tselekedni mindent meg-engedsz, akkor engedd, hogy azt mondhassam: nem jól tselekszel.” A fiatalon meghalt Földvári Terézia – 25–30 éves lehetett – három kisgyermeket hagyott maga után. (A 18. században a családokban sok gyermek született, de sokan közülük nem érték meg a felnőtt kort. Nagy volt a gyermekhalandóság, ami sok bánatot, lelki fájdalmat okozott a családokban.)

Kajali Klára, Ráday Pál felesége gyermekeit igaz bölcsességre, isteni félelemre és jó erkölcsökre oktatta, öt gyermeke született, de csak három maradt életben: Ráday Gedeon, Eszter és Pál, akiket végtelen gyengédséggel nevelt. Fiai javáért mindenre kész volt, még tőlük elszakadni is, mert ahogy cseperedtek, el kellett válni tőlük, iskolába kerültek. Gedeont 9 éves korában adták Pozsonyba, ahogy a családi levelekből kiderül, Pált (Palkót) Selmecre, majd Győrbe vitték.¹⁷ Klára asszony bölcs beszédével, szelíd és engedelmes magaviseletével, tehát élete példájával irányította gyermekeit, „mert Beszéde Tanításnak Oskolája volt” – mondja Kármán András losonci rektor a beszédében. Téglási B. János¹⁸ losonci lelkész pedig a Kajali Klára feletti orációjában anyja példájának követésére buzdítja a leányát, Esztert: „Kövesd Áldott

¹⁶ Sombori József: *Néhai méltóságos ... Földvári Terézia asszonymnak ... emlékezete egy halotti beszédben ... 1811.* Kvár 1816.

¹⁷ Beliczay Angéla: *Kajali Klára, Ráday Pál felesége.* In: *Ráday Pál. 1677–1733.* Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Bp. 1980. 191–192.

¹⁸ Téglási B. János: *Az Isten beszédében és szent akaratiában meg-nyugvó hitbéli alázatosságnak és engedelmességnek tanító példája ... Kajali Klára asszony ... 1741.* Kvár 1747.

Emlékeztű Uri Édes Asszony Anyádnak Hitit, Alázatosságát, Engedelmisségét és Kegyességét ...” És Eszter követte ezeket a virtusokat, és anyjához hasonlóan jó feleség és jó anya lett.

„Nagy és Fő Ur Asszony volt [Ráday Eszter], gazdag minden világi jókkal, fiakkal és leányokkal, de kiváltképpen Isteni félelemmel és kegyességgel” – idézet Bod Péter orációjából. Tíz gyermeke született, de csak három nőtt fel: Teleki József, Eszter és Klára, akikben sok örömet és vigasztalást talált. Bod Péter, aki egész életében élvezte a Teleki–Bethlen család támogatását, életüket közelről ismerte, Teleki Józsefet pedig – Eszter fiát – egy ideig Magyarigenben tanította és nevelte, meghatóan emlékezik vissza a gyászbeszédben az anya és fia közötti nagy szeretetre:

„Sok esztendőök alatt annak mind szemlélője 's mind tsudálója voltam, miképen kívánt [a te édes anyád tégedet] szorgalmatosan nevelni, minden bajtól oltalmazni, az Isteni félelemre szoktatni, a' jó tudományokra tanítani 's tanitatni, idegen Országokra-is, hogy Istened, Királyod, Hazád, Vallásod szolgálatjára alkalmasabb lehetnél, tsak nem lelke meghasadásával elbotsátani. Melly igen örvendezett, mikor látta, hogy Isten meg-áldotta igyekezetedet, 's bujdosásodat, az Europai leg tudosabb embereknek esmeretségekre 's barátságokba beférkezédl, 's a' tudományoknak és betsületnek felsőbb póltzára el-jutottál, a' melly nem tsak magadnak, hanem Nemzetednek és Familiádnak-is sokáig tartó nagy tisztességére szolgál. Örvendezett, mikor látta, hogy Isten megáldotta Házasságotad kedves Johannáddal” [Roth Johannával].

De nemcsak fiát, hanem leányait, Esztert és Klárát is kitűnő nevelésben részesítette, akik aztán továbbvitték a családi hagyományokat.

Ráday Eszter már gyermekkorában, a szülői házban megtanulta apjától a könyvek szeretetét, az olvasás hasznosságát. Anyjának, Kajali Klárának is voltak könyvei. Esztert könyvek nélkül nem juttathatta volna magas műveltségre. A családi levelekből is kitűnik, hogy Klára asszony könyveket vásároltatott. Amint Ráday Gedeoné lettek az apja könyvei, úgy az anyjáéit Eszter örökölte. Kajali Klára 113 darab magyar könyvét Eszter kapta meg,¹⁹ és valószínűleg magával vitte Erdélybe.

A Teleki családba kerülve is gyűjtötte a könyveket, és az anyja könyvtárát, a hagyatékot kb. 250 kötetre gyarapította. Egy „Magyar Thecat” hozott létre, amelyet külön is kiemel Málnási László,²⁰ Bethlen Kata udvari papja, majd nagyszombeni lelkész a Ráday Eszter felett tartott halotti orációjában:

„...sok Tudós Theologusoknak Magyar Nyelvre fordított, vagy Magyarul-is irott Könyveiket, nagy árron-is és buzgó szorgalmatoskodásai által egybegyűjtögette, [...] mellyek a' két M' Hazákban, a' nálamnál többet látott hallott emberek-is megvallják, hogy vagy alig, vagy nints-is párja.” Málnási László Ráday Esztert Bod Péterhez hasonlóan „Jó és Nagy Patrona Asszonyom”-nak nevezi, és ő az, aki elkészítette Eszter könyvtárának a jegyzékét 1757-ben: „*Méltóságos Rádai Esther asszony ő Maga könyveinek lajstroma. Gernyeszeg, 1757 Die 11 juny.*” A könyvek később bekerültek a Teleki-Könyvtár anyagába. A kornak megfelelően könyvtárában többnyire vallásos tárgyú, teológiai könyvek voltak, de találunk irodalmi, történelmi, jogi, orvosi könyveket is, amelyeket Eszter forgatott, olvasgatott, és amelyekről „diszkutált”, beszélgetett papokkal, professzorokkal, vagy magyarázatokat fűzött hozzájuk. Könyvtárában megvolt többek között Heltai Gáspár: *Chronica az magyaroknac dolgairól*, Kolozsvár

¹⁹ Beliczay Angéla: *Kajali Klára, Ráday Pál felesége. = Ráday Pál. 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára.* Bp. 1980. 196.

²⁰ Málnási László: *Törvényből való igazságot magától elhárító, evangyeliomi igazságot magának választó, Igaz ember ...Rádai Esther ... 1764.* Kvár 1766.

1575; Székely István: *Magyarok krónikája*, Krakkó 1558; Apáczai Csere János *Magyar enciklopédiája*, Utrecht 1653; Balassi Bálint *Istenes énekei*, Kolozsvár 1731.

Ráday Eszter fogékony volt, kellő műveltséggel rendelkezett, az adott keretek között tájékozott volt a tudományban. Amit maga megtanult, arra másokat is nagy igyekezettel tanított. Megtalálta életének feladatait és teljesítette azokat: a család összetartása és megértése, az odaadó gondoskodás, gyermekeinek nevelése és oktatása, az okos gazdálkodás.

Teleki Eszter, Ráday Eszter nagyobbik leánya, Toroczkai Zsigmond felesége továbbvitte a családi hagyományt: a könyvek és a tudományok iránti érdeklődést és szeretetet. Művelt asszony volt, társaságkedvelő, vendégszerető, barátságos, tisztelt mindenkit rangra való tekintet nélkül. Csendes óráiban olvasott, tudott németül és franciául, becsülte és szívesen hallgatta mindazokat a tudósokat és papokat, akiktől tanulni lehetett. Fogarasi Pap József szászvárosi lelkész Teleki Eszterről írt verses halotti orációjában, amelyet ugyanakkor elbeszélő költeménynek is tekinthetünk, ezt írja:

*Tsendes óráiban olvasta könyveit,
Jól ki választotta azoknak szépeit,
Tudván Frantziának 's Németnek nyelveit,
Tanulta belölkük kötelességeit.*

Tudta anyai kötelességeit, és gyakorolta is azokat. Sokat betegeskedett, de „testi nyavalyái” mellett is gondosan nevelte gyermekeit. Öt gyermeke született, de halálakor már csak két kis-korú élt: Terézia és Pál.

E három „jó és bölcs asszony” életében – Kajali Klára – Ráday Eszter – Teleki Eszter – egy család női ágának három generációja – mint egymáshoz kapcsolódó láncszemekben nagyszerűen tükröződik a jó családi hagyományok átadása, továbbvitele és gazdagítása. Mindhármán felismerték a tanulás, a műveltség szükségességét és fontosságát a nevelésben mind a fiúk, mind a leányok számára. Ezzel irányt adtak gyermekeik szellemi és erkölcsi kibontakozásának. Mert „a valóságos nagy embereket és érdemes asszonyokat a' nemes anyáknak lehet köszönni” – mondja Köteles Sámuel²¹ marosvásárhelyi professzor egyik beszédében.

Ezt látjuk Daniel Polyxena (1721–1775), Wesselényi István özvegye életében is, aki a 18. század egyik igazi művelt nagyszőnyeje volt, 55 éves korában halt meg. Szathmári Pap Mihály,²² a kolozsvári ref. kollégium professzora a halotti orációban Polyxenát „a Nap Kedves Leányának” nevezi, aki „kegyességére nézve igaz Mátriárcha, Tudományára és Böltsességére nézve valóságos Dacica Minerva és a' Böltsességének porából származott Erdély Országi Foenix”.

„Uri fényes familiából” származott. Daniel István, Udvarhelyszék főkirálybírója és Pekri Polyxena leánya, Petróczi Kata Szidónia unokája volt. A puritán szellemű családban gondos nevelésben részesült. Tudott németül, latinul, görögül, jártas volt az irodalomban és a tudományokban. Gyűjtötte és olvasta a könyveket, ezek többnyire vallásos tárgyú könyvek voltak. 21 éves korában férjhez ment báró Wesselényi Istvánhoz, 12 gyermekük született, ebből 7 kisgyermekként meghalt, 5 ért meg felnőttkort. Férjhezmenetele után házi és gazdasági teendői mellett sem feledkezett meg lelkének, szellemének ápolásáról. Etikai és teológiai könyveket

²¹ Köteles Sámuel (1770–1831) filozófiai író, tanár; a marosvásárhelyi kollégiumban, majd a nagyenyedi ref. főiskolán tanított. Több halotti beszéd szerzője.

²² Szathmári Pap Mihály: *Halotti oratio melyben, a' Győzhetetlen Nap avagy Világosság Leányinak ... Erdély-Országi Foenixnek ... Vargyasi Daniel Polyxena ur-asszonyoknak ... áldott emlékezetét ... halhatatlanná tenni igyekezte ...* Kvár 1776.

olvasott és fordított magyarra. Egy részük kéziratban maradt. Bénédict Pictet genfi lelkész latin nyelven írt erkölcsstanát lefordította *A keresztyén ethikának summás veleje* címmel, megjelent Kolozsváron 1752-ben.

Az okos és művelt Daniel Polyxena különös gondossággal nevelte gyermekeit. Egyetlen fiának, Wesselényi Miklósnak taníttatását a neves erdélyi tudósra, Cornides Dánielre bízta, ő alapozta meg az ifjú főúr műveltségét. Fiának testamentumként hagyta: „Féljed szerelmes fiam az Istent, tiszteljed a királyt, [...] és szolgálj édes Hazádnak.” – Idézet Incze Mihály²³ kolozsvári lelkész Polyxena felett tartott gyászbeszédéből.

A nagyasszony leányait is kitűnő nevelésben részesítette. Figyelt arra – mondja Polyxenáról Incze Mihály –, hogy „...a jelesebb könyveknek olvasásában [...] az ő Méltóságos Uri kedves Magzatait-is jó idején mind két részről egyenlőképpen szoktathassa, e' vala kiváltképpen az ő édes anyai gondos szorgalmatossága, hogy így a' Leány Magzatoknak is a jelesebb Tudományok által való meg-frisseltetésekben másoknak is példát adna.” Leányai négyen voltak: a verseket író Polyxena (a legnagyobb), Mária, Zsuzsanna és Anna, akiket isteni félelemre, literatúrára, nyelvekre, muzsikára és egyéb hasznos és tisztességes dolgokra tanított és taníttatott²⁴ (ez szinte egyedülálló volt akkor Erdélyben), és mindenik kitűnő, rangjához méltó házastársra talált. Gyermekei mellett gondot viselt unokaöccsére is, ifj. Daniel István fiára, az ugyancsak Istvánra, akit 7 éves korától nevelt, és pótolta szeretetben és gondosságban ennek korán elhunyt édesanyját.

A jó és bölc asszony mint gazdasszony

A 18. században a nő igen fontos feladata a gazdasszonykodás volt. Az asszonyok, akiknek kezében a családjukon kívül jobbágyság, zsellérek, szolgák seregének sorsa volt letéve, tisztában voltak azzal, hogy a családjuk rangja, életszínvonala összefügg a birtokkal, a „jószággal”. Megtartani, sőt gyarapítani a meglévőt, ez volt a régi asszony célja és dicsősége.

Békében a férj a közéletben forgolódott, az asszonyra maradt a gazdaság. Háború idején, ha a családfő sokáig volt távol, az asszony helyettesítette a férfit: parancsolt, elszámoltatott, intézkedett, tervezett.

A jó és bölc asszony védi és építi az ő házát, ismeri és szereti a házi kötelességeit, feladatait, és azokat okosan, tisztán és jó renddel teljesíti. Mint ahogy Földvári Terézia (?–1811), Kornis János felesége is tette, mert ahol jó renddel kormányoznak, ott az asszony belső életében is rend van. Sombori József marosvásárhelyi lelkész a Földvári Terézia feletti halotti beszédében a következőket mondja: „A' jó Gazdaszszony [...] a maga házánál, és tulajdon életében mindent meg-lát, a' mit meg-kell látnia, a házán kívül pedig tsak azt látja-meg, a' mit szabad, és jó meg-látni.”

A jó háziasszony otthon ül, jól érzi magát férjének, gyermekeinek és házanépének a társaságában. „Ez a szép tulajdonság meg nem fosztja a' Keresztyén Nemes Gazdaaszszonyt a' tisztességes külső mulatságoktól, és nemes időtöltésektől; hanem tsak mérsékeli azokat” – mondja Sombori József beszédében. Földvári Terézia tetteivel, gazdasszonyi intézkedéseivel, személyes példájával becsületet, jó hirt és nevet szerzett házának, valóban építette otthonát rövid életében (25–30 éves lehetett halálakor), aki „magára nézve ditséretesen, másokra nézve hasznosan élt”.

²³ Incze Mihály: *Bölds, kegyes és gondos, Salamon ditséretire méltó asszszony ... Vargyasi Daniel Polyxéna ... kinek-is ... utolsó tisztességet meg-adni igyekezte ... 1775 eszt. Kvár 1776.*

²⁴ Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok.* Buk. 1970. 347.

Fáradhatatlan és gondos gazdasszony volt Kajali Klára, hiszen a szülei már gyermekkorától kezdve erre nevelték. „Udvara az életre tartozó minden Világi Jóknak volt bövséges Tárháza” – mondja Kármán András losonci rektor a halotti orációban. Férje távollétében Klára egyedül tartotta kézben a szétszórt birtokot, ő lett a családfő helyettese, aki tudott parancsolni, elszámoltatni, intézkedni. Mentette az értékeket a hadak elől, menekült a pestis elől és temetett.

A családi levelezésből tudjuk, hogy milyen komolyan és keményen vette a gazdálkodást: számon tartotta, ki, mikor, mennyit kapott és fizetett érte.²⁵ Két nagy építkezést intézett: az egyik birtokon, Ludányon megnagyobbította a házat, a másikon, Pécelen kastélyt építtetett. A birtokon szőlőt telepített, eladta a termést, kimérette a bort. Egyszóval gazdálkodott, majd erőiesen visszaverte a vagyona éhes rokonok támadásait.

Alighogy Eszter leányát férjhez adta Teleki Lászlóhoz, 1733-ban meghalt Ráday Pál, a férje. Klára ekkor 43 éves volt. A megözvegyült asszony terhei megsokasodtak „... ez időtől fogva pedig, előbbeni terhei felett mind Gazdának, mind Atyának Személyét egyedül magának kell vala önékie hordozni” – olvassuk Kármán András halotti beszédében.

Özvegyen is kiválóan helyállt, eredményesen tudta kormányozni a gazdaságot és a családot. A jó gazdasszony képét Kármán András egy találó hasonlaltal szemlélteti a beszédében:

„A Régiek ki-akarván a' Jámbor Asszonyt ditséretes[en] [...] ábrázolni, egy fenn-álló, jobb kezében tsomó költsokat tartó, bal kezét pedig szájára tevő Képet festettek: azt akarván jeleníteni, hogy a' Jó Asszonymnak otthon ülőnek, gondosnak és hallgatónak kellene lenni[e]. [...] és ő benne [Kajali Klárában] mind ezeket a' három Virtusokat feltaláljátok.”

Anyjához hasonlóan okos és tapasztalt gazdasszony volt Ráday Eszter, aki „a Házát nagy fenytékben tartó, tiszta életű, Isten féltő, másokat segítő, nagy elméjű, a' dolgot hamar átlátó”, bölcsen sáfárkodó asszony volt. Olyan volt, mint a kereskedőhajó, „a' ki messziről is el tudta hozni a szükséges jókat” – mondja Bod Péter a halotti beszédben. Sok jót tett, bőven osztott alamizsnát, és adakozott a közjóra. Ezt Bod Péter saját magán is tapasztalta, „... mert köz jóra el-szánt igyekezetemet nem egyszer, kétszer emelte-ki a' szegénységnek és tehetetlenségnek sárjából”. Támogatta Bod Péter terveit, tetteit, könyvkiadásait. Bod Péter személyes kapcsolatai a Teleki–Ráday családdal meghatározzák az egész beszéd tartalmát és hangulatát. A „kegyes Patrona Asszony” iránti tisztelet és szeretet árad a halotti orációból.

Daniel Polyxena, Wesselényi István özvegye nemcsak nagy műveltségű főúri asszony volt, hanem gyakorlati érzékkel megáldott gazda is. Mindig becsülte, értékelte a munkát. Szorgalmas, erős akaratú és határozott asszony volt. Férjhezmenetele után, 1742-ben Zsibóra került, és Wesselényi István nagy szerencséjére ifjú feleségében, Polyxenában hozzáértő segítőtársra talált. Az ifjú Wesselényi házaspár a meglehetősen leromlott állapotban levő birtokot rendbe szedte, „paradicsommá” változtatta, ahogy a kortársak írták. Nagy építkezésbe kezdtek: felújították és kibővítették a régi udvarházat. A gazdaság gondozásában és irányításában Polyxena intelligenciája, tudása és gyakorlati érzéke révén méltó társa volt férjének, Wesselényi Istvánnak.

Háza nyitva állt mindenki előtt, „az ő Udvara minden jóknak vendég fogadó Házok-is vala” – mondja Szathmári Pap Mihály a halotti beszédében. Polyxena nemcsak kényelmessé, hanem rangjukhoz méltóvá kívánta tenni az otthonát, Zsibót.

1758-ban, 38 éves korában megözvegyült, ettől kezdve egyedül nevelte 6 kisgyermekét, vezette a hatalmas Wesselényi uradalmat, és vitte töretlenül egészen 1775-ben bekövetkezett haláláig. Özvegysége alatt kezdődött el a Wesselényi-udvarház kastéllá váló átépítése.

²⁵Beliczay Angéla: *Kajali Klára, Ráday Pál felesége. = Ráday Pál. 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára.* Bp. 1980. 186.

Polyxena hittel és türelemmel viselte az özvegyiséget, de kemény asszony maradt, tudta, mit akar, a parancsoláshoz kitűnően értett. Nagy fontosságot tulajdonított a mesterségeknek, és sikerült a zsigó uradalmat a „mesterségek színhelyévé” tennie. „Az ő Udvara minden tisztességes mesterségeknek Mívhelyének [Műhelyének] látszanék” – idézet a halotti orációból. „Mindenféle mesterembereket szerzett s azokkal különb-különbféle mesterségeket gyakoroltattott.”²⁶ A műhelyekben dolgozó jobbágyok és jobbágyasszonyok között szigorú fegyelmet tartott, a lustaságot megvetette, igényes volt a munkájukkal szemben, de ha kellett, mindig segítette rajtuk.

A nagyasszony gondoskodott a rábízott emberek, jobbágyok tanításáról is. Létrehozta és fenntartotta a zsigói iskolát. Jövedelmeiből bőségesen juttatott az iskoláknak és az egyháznak, támogatta a külföldre menő diákokat, a peregrínusokat. Úgyhogy halálakor nemcsak családja gyászolta, hanem az egész zsigói uradalom népe is, melyet a tudatlanságból felszabadított, a szegénységből a jólétbe emelt, sőt Erdély főúri és polgári családai is. Kortársa, Rettegi György, az emlékiró így jellemezte Daniel Polyxenát: „Ez igen ritka nagy tudományú és bölcsességű úri asszony volt, hogy egy saeculum alatt ilyen asszonyság nem hiszem [hogy] származik.”²⁷

A 18. század igazi jótévő nagyasszonya a sokat szenvedett Bethlen Kata vagy ahogy magát a másodszori megözvegyülése után nevezte: Árva Bethlen Kata (1700–1759) volt. 59 éves korában halt meg Fogarason. Temetésekor Bod Péter magyarigeni lelkész tartott halotti beszédet. Döbrentei Gábor *Hírek Bod Péter felől*²⁸ c. írásában 1817-ben írja:

„Mindenkori jöltevőjét, gróf Bethlen Katát, ennek előre való rendeléséből 1759-ben prédikálotta el Fogarásban” *Tiszta fényes drága bíbor* címmel²⁹ A hűséges pártfogolt és hajdani udvari pap tiszta fényes bíborba öltözteti patrónáját, aki életével és tetteivel bebizonyította, hogy méltó a „Kristus uniformisára”, a bíborra, az üdvösségre. Bethlen Kata tulajdonképpen életét a halotti prédikáció második részét alkotó verses nekrológból ismerjük meg. Címe: *Néhai Méltóságos Gróf Bethleni Bethlen Kata Asszony Ő Nagysága Világi Életének 's boldog meg-oszlattatásának versekbe foglaltatása*. Az egyszerű négyesrímekbe szedett siratóversből tudjuk meg, milyen volt a jótévő nagyasszony mint gyermek, mint feleség, mint anya és mint gazdasszony, akit a szerző Bod Péter különböző titulusokkal halmoz el: orvosnak, tudósnek, teológusnak mondja patrónáját.

Bethlen Kata mint feleség és mint anya nem volt szerencsés. Családi tragédiák sorozatát élte meg. Két házassága volt, mindkét férjét hamar elvesztette. Négy gyermeke meghalt, az első házasságából született két kisgyermekét pedig vallási okok miatt elvették tőle.

Amikor Bethlen Kata második férjét is elvesztette, mindössze 32 éves volt, még fiatal, újra férjhez mehetett volna, de erre többé nem gondolt. Magát „szedett fához” hasonlítva, társtalannul, mély vallásosságban élt olthévízi és fogarasi birtokán. Hittel és türelemmel viselte a 27 évig tartó özvegyi sorsot. De özvegyen is kiválóan helytállt, eredményesen vezette a gazdaságot. Jó és határozott gazdasszony volt. Anyagi javainak és jogainak éppoly szívós védelmezője volt, mint hitének...

Bethlen Katában sok egyéniségrész fért össze, amelyből kettő különösen szembeötlő: a mély vallásosság és a gyakorlatiság. Átszellemült protestantizmusában, fűtöttségében, áradozó-

²⁶ Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok*. Buk. 1970. 347.

²⁷ Uo.

²⁸ Erdélyi Múzeum. Pest 1817. 7. füzet. 178–179.

²⁹ Bod Péter: *Tiszta, fényes drága bíbor, melyet amaz áldott emlékezetű ... grof Bethleni Bethlen Kata asszony ... magának meg-szerzett és Isten kegyelme által felöltözött ...* Kvár 1762.

sában a „gyakorlati ész” (józsán, rendezettség) mindig is szabályozni tudta az érzelmeit, gondolatait.

A napi istentisztelet és áhítat végeztével példás gazdasszonnyá vált, aki mindent megtervezett, és azt végre is hajtotta. Szorgalmas, erős akaratú, szigorú nemesasszony volt, megáldva jó szervező- és gyakorlati készséggel. Háztáji dolgokat intézett, pereskedett, élénk levelezést folytatott rokonságával, a Telekiekkel és a Rádayakkal, üveghutát, vízimalmot építtetett, mészégetőt rakatott, papírmalmot működtetett. Udvara olyan volt, mint „jól rendelt Klastrom”.

Bod Péter írja:

*Mint jól rendelt Klastrom, az udvara olyan,
Hogy Isten beszéde bővességgel ott foljon,
Van arra nagy gondja: nagy, kicsiny tanuljon,
Kegyességet minden szentül gyakoroljon.*

Mint Olthévíz szigorú és gondos gazdája odafigyelt a falusi gyermekek taníttatására, lelki nevelésére. Tanulásuk megkönnyítésére a „Méltóságos Patróna asszony” könyveket küldött a számukra: „Grammatikákat, rudimentákat [alapvető ismereteket tartalmazó könyveket], öreg és kis katechesiseket, ábécéket, zsolnárokat.” Tudós embereket, papokat hívott a kastélyába, akikkel „társalkodott”, vitakozott teológiai kérdésekben, ahogy Bod Péter írja: „Kiket fáraszt gyakran nehéz kérdésekkel”.

Sok időt töltött könyvek olvasásával, a napi táplálék szükségével forgatta és „tisztelte” azokat. De nemcsak olvasta, hanem gyűjtötte is a könyveket, és létrehozta a „Nagy Bibliotékát”. Bod Péter írói lexikonában, a *Magyar Athenasban* olvassuk: „...Egy igen szép Magyar Bibliotékát állított volt fél magának, minden-félől egybe-szedetvén oda Erdélyből és Magyar országból a' jó Magyar könyveket; mellyet még életében által-adott a' Nagyenyedi Kollégyiom könyves-Házába.” Sikertelenül egybegyűjtötte kétszáz év magyar irodalmának legjavát. Túlnyomó része vallásos, teológiai tárgyú mű, amely az elmélyült napi vallásgyakorlatot szolgálta. Több olyan régi nyomtatvány is volt benne, amelyről ma már csak a Bod Péter által készített két katalógus nyomán tudunk. A könyvjegyzékek alapján az újabb olvasmánytörténeti kutatások kiderítették, hogy Bethlen Kata a Magyar Bibliotékájában közel ötszáz kézíratos és nyomtatott hungarikumot gyűjtött össze.³⁰ Az értékes Magyar Bibliotéka sajnos nem maradt meg, elpusztult 1849-ben, a szabadságharc idején, amikor a harcok során a románok felgyújtották Nagyenyedet.

A lélek és a test ápolásának érdekében jó néhány orvosi könyv is volt Bethlen Kata birtokában. Ismerte a gyógynövényeket, a népi gyógyítást. Ha orvos nem is volt, sokat tanult a korabeli doktoroktól, orvospótlónak számított a 18. századi Erdély primitív egészségügyi körülményei közt. Bod Péter a *Magyar Athenasban* írja: „Vonatott kivált az orvosi Tudományokra, tudta-is azt a tudományt alkalmasint, meg-tanulván Köleséri Sámuel, Simoni Márton és Borosnyai Márton Medicinae Doktoroktól, nevezetesen a' Füveknek természeteket, erejeket, hasznokat; mellyekkel a' szegényeknek felette sokat használt.” Majd a siratóversében is kitér erre:

*Sokszor a' betegek sereggel állottak,
Kik hozzája mentek, 's meg orvosoltattak.*

Bethlen Kata szüntelenül kezdeményezte új könyvek kiadását. A maga költségén ki is nyomtatott könyveket, többek között:

³⁰ Simon Melinda – Szabó Ágnes: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. Szeged 1997. VII.

*Nádudvari Péter tudós, betses könyvét,
Keresztúri Pálnak Egyenes ösvényét,
Udvari papjának Lekszikon 's más könyvét
Világra botsájtá, nem kiméllé pénzét.*

Teológus-írók műveit adta ki, vagy hozzájárult a könyvek kiadásának a fedezéséhez. Bod Péter *Önéletírásában* részletesen megemlékezik patrónája kiadástámogatási és könyvadományozó tevékenységéről. Bethlen Kata nemcsak gyűjtötte, hanem írt is könyveket, és azokat a köz javára ki nyomtatta, így jelent meg 1751-ben *Védelmező erős paizs* című imakönyve. Leírta élete sorát is *Gróf Bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása* címmel. A csonkán maradt kézirat halála után jelent meg 1762-ben. Egész életében jótékonykodott a református egyház javára. Templomokat renováltatott, gyülekezeteket segített pénz- és tárgyi adományokkal:

*Erdélyben két tíznel többnek adakozott,
Magyar országra-is jósága ki hatott,
Segített még ott-is sok Ekklesiákat,
Mellyek árván vagynak, nem tartnak papokat.*

Egyes gyülekezetek és személyek mellett Bethlen Kata az erdélyi református kollégiumokat is támogatta: a nagyenyedit, a marosvásárhelyit, a székelyudvarhelyit. Vállalta több nehéz sorsú, de tehetséges diák taníttatását:

*Kollégiumokban tartott Deákokat,
Kikből lelkiekben várt tudos Dajkákat...*

*Tizenöt Papokat fel-is szenteltetett,
Istent szolgáljanak, arra készítettett,
Kiket udvarába 's Hévízre helyezett,
Onnan jó helyekre viszont szerkeztetett.*

Köztük volt Bod Péter is, a verses nekrológ írója, aki udvari papja volt 1743–1749 között hat évig, és Málnási László, aki 1752-től Bod helyét töltötte be Olthévízen, és később nagyszabeni lelkes lett. Bethlen Kata őszinte ragaszkodással kötődött testvéreihez, rokonait, atyafiait szerette, segítette. Körükben jól érezte magát, közlékeny, derűs és megértő volt. Rokonai közül különösen kedvelte unokaöccsét, Teleki Lászlót és feleségét, Ráday Esztert.

*Kegyesség szerető Ház népet szeretett,
Gróf Teleki László ezért kedveltetett,
Az Asszonnyal együtt véle betsültetett,
Mert Isten házában szentiül tiszteltetett.*

Ez a gyötrődő lélek „sok testi nyavalyától” szenvedve, minden földi nyügtől-kintől megszabadulva, önmagát Istennek teljesen átadva 1759-ben halt meg Fogarason, és ott is temették el.

A hitnek és a tudománynak élő Bethlen Kata hosszú özvegysége alatt formálódott egy másokért önzetlenül munkálkodó igazi keresztyén mecénás gyóasszonnyá.

A korábbi századokhoz hasonlóan a 18. század asszonyai is a magánélet és a vallásos élet keretei között fejtették ki tevékenységüket, és hogy ez a tevékenység milyen gazdag, milyen sokrétű volt, kirajzolódik bizonyos mértékben a halotti beszédekből is. Az élet terheinek hordozása, a felelősségtudat tette lehetővé az asszonyok számára, hogy az adott körülmények között képességeiket kibontakoztathassák. Az emberi környezet jobbításában, a lelki élet gazdagításában, az emberek közötti érintkezési formák finomításában asszonyaink elévülhetetlen érdemeket szereztek.

Életüket a szakadatlanul ismétlődő, mégis korról korra változó események, jelenségek és érzések töltötték ki: születés, házasság, halál, egészség, betegség, gazdálkodás, gyermeknevelés, hit és vallásos élet, öröm és bánat, szerelem és gyűlölet, pereskedés és megegyezés. De sokat köszönhetünk nekik a könyvek gyűjtésében is. A 18. századi könyvgyűjtő asszonyok hagyatékai, tékái a magyar könyv- és könyvtártörténet figyelemre méltó emlékei. Azok az asszonyok, akik tehetségesebbek voltak és kellő műveltséggel rendelkeztek, olvastak, tanultak, érdeklődtek a tudományok iránt, jártasak voltak a Szentírásban és a dogmatikában, írtak imádságokat, verseket, önéletrást vagy fordítottak saját kedvtelésükre, de inkább saját vigasztalásukra. Így műveikkel hozzájárultak a 18. századi magyar irodalom fejlődéséhez és gazdagításához.

Aranka György fordítói munkássága

Aranka közel három évtizedes fordítói tevékenységéről mindeddig nem született összefoglaló leírás, és talán ennek is tudható be, hogy igen kevés információval rendelkezünk az 1785–1800 közötti időszakban keletkezett Aranka-fordításokról. Életrajzírói ugyan megemlítik, hogy Aranka először latinul és majd csak felnőtt korában tanul meg németül, illetve franciául, de kevésbé esik szó arról, hogy a fent említett nyelvek ismerete milyen szerepet játszott kultúrateremtő munkájában. Ezért is kívánom megvizsgálni, hogy az Aranka-életmű szerves részét képező fordítások hogyan kapcsolódnak az anyanyelvű kultúra létrehozását célzó törekvésekhez, illetve, hogy e magyarázatok háttérében tetten érhető-e valamiféle egységes fordítói szándék.

Különböző műfajú és nyelvű szövegeket fordít Aranka magyar nyelvre, és versfordításait leszámítva kilenc fordításról/fordítástöredékről van tudomásom, melyek közül öt még Aranka életében megjelent nyomtatásban.

Három fordításának eredetije francia nyelven (Lezay-Marnézia Charlotte Antoinette de Bresse: *Lettres amoureuses de Julie à Ovide*, Charles Georges de Fenouillot de Falbaire de Quingey: *L' Honnête Criminel*, Victor de Gingins Moiry: *La Bacha de Bude*), három latin (Lucius Anneus Seneca: *Erkölcsei levelek I.*, Anonymus: *Gesta hungarorum*, Berzeviczi Gergely: *De commercio et industria Hungariae*) és egy-egy olasz (Giuseppe Parini: *Il Giorno*), angol (Shakespeare: *King Richard II.*), illetve német nyelven (II. Nagy Frigyes: *Regierungsformen und Herrscherpflichten*) íródott. Három fordítás esetében Aranka nem az eredeti művet használta, hanem annak német nyelvű változatából dolgozott.

Levelek, drámák, verses szatírák, különböző tematikájú értekezések... E sokszínűség láttán felmerül a kérdés, hogy Aranka véletlenül választotta ki és fordította le ezeket a műveket, vagy pedig a szelekció tudatosan történt. Mivel nem maradt ránk Arankától semmiféle fordításról szóló értekezés, kérdésem megválaszolásához különböző forrásokat, elsősorban Aranka leveleit és a fordítások kísérőszövegeit kívánom felhasználni. A továbbiakban megkísérlem azt is rekonstruálni, hogy milyen szerepet szánt Aranka a 18. század utolsó harmadában a fordításoknak, illetve milyen nézeteket vallott a fordítást illetően. A fordított műveket nyomtatásban való megjelenésüknek a sorrendjében fogom tárgyalni, jelezve azt is, hogy milyen fogadtatásban részesültek Aranka fordításai levelezőtársainak körében.

A művek korabeli recepciójának rekonstruálása mellett azonban fontosnak tartottam egyenként is megvizsgálni az Aranka fordításaihoz alapul szolgáló műveket, majd magukat a fordításokat és nem utolsósorban az őket kísérő szövegeket, az ajánlásokat és az előszókat. Feltételezésem szerint mindez hozzásegíthet ahhoz, hogy reális képet kaphassunk Aranka György fordítói munkásságáról és fordítói elveiről.

„...irtam próbául, vagy inkább fordítottam...”

Vizsgálódásom kiindulópontjaként Aranka egyik bemutatkozó levelét választottam. A levél háttérében az 1788 júliusában meginduló Magyar Museum című folyóirat kiadóival való kapcsolatfelvétel szándéka áll, és a konkrét indítékot az Arankának dedikált mutatványpéldány szolgáltatja. A címzett ugyan péceli Ráday Gedeon, de méltán mondhatjuk, hogy ez az a levél,¹ amely révén Aranka kapcsolatba lép Magyarország irodalmi életének több vezető egyéniségé-

¹ Ladányi Sándor: *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz (1789–1791)*. Acta Historiae Litterarum Hungaricum XIII(1973). 162–163. H. n. és k. n.

vel, köztük Kazinczy Ferencsel és Batsányi Jánossal. Ugyanebben a levélben tájékoztatja őket irodalmi munkásságának addigi eredményeiről, kész és félkész munkáiról, fordítási terveiről, illetve arról, hogy miképpen lett „előbbször Poetává”. Még itt jegyezném meg, hogy ez az Aranka-levelezés első olyan szövege, amelyben Aranka fordításairól van szó, illetve amelyben maga Aranka mutatja be röviden saját munkáit.

Ebben a levélben Aranka a következő munkáit ajánlja fel a Magyar Museumnak:

a) *Versek*: 99 darab versről ír, amelyek „időtöltéscskéi” közül valók, „aprosag vers”-nek is nevezi őket. A levélből kis terjedelmű, alkalmi költeményekre lehet következtetni.

b) „*Prosák. Ezeket mindeniket irtam próbául, vagy inkább fordítottam.² Elsőben egyet a' tiszta folyó közönséges beszéd példájára. Ez az Ujj módi gonosztévő³, egy Érzékeny Játék Francziából fordított, melyet még eddig senki sem nem olvasott magyarul, sem olvastatni nem hallott⁴ [...] Másit egyet a' Magoss és felséges beszéd példájára. Ez a' Napnak négy részei a' Városba⁵, egy Olasz Abbé, Parini munkája, nem a' Duseké. Németből fordított, a' Német büz nem érzik rajta. Harmadikat az elmés írás és Leveledzés példájára. Kötött beszéddel (periodusokba) közönséges nem magos beszéddel, de igen elmével vagy elmésséggel teli. Ez a Julia Ovidiushoz írott levelei.⁶”*

Ezenkívül azt is jelzi Aranka, hogy egy újabb fordítást tervez, amelyet a gubernátor feleségének szeretne ajánlani és amely „illendős lenne Személyéhez, és az Olvasástis meg érdemlené”. Sejtésem szerint ez a fordítás lesz az, amely később *A' Budai Basa*⁷ cím alatt jelenik meg 1791-ben, de nem a gubernátor feleségének, hanem Bethlen László gróf özvegyének, Bánffy Klárának ajánlva. Viszont az *Ujj módi gonosztévőt* Palm Jóséfnak ajánlva jelenti meg.

Kulcsfontosságúnak tartom ezt a bemutatkozólevelet az Aranka-művek korabeli recepciója szempontjából is, hiszen a felsorolt művekhez fűzött kommentárjai, valamint a mellékelt költemények révén figyelnek fel az erdélyi poétára, fordítóra a Magyar Museum munkatársai, akiknek későbbi véleménynyilvánítása Aranka műveiről döntő jelentőségű lesz. Batsányi például e levél kapcsán ezt írja Ráday Gedeonnak: „*Aranyka Assesor Urannak Levele valójában nagy betsületére válik Társaságunknak, kivált egy olyan ember létre, a' kinek nagy tudományáról és szerentsés poezissáról szép vélekedéssel vagyon a' Haza.*”⁸

Ráday Gedeon 1789. június 9-én Pesten kelt válaszlevelében elismeréssel nyilatkozik a mellékelt versekről, és kéri Arankától fordításainak megküldését is: „*Emlékezik a M. Úr némelly Prosáirul is, a' mellyeket fordított, ezeknek látásátis szívemből ohajtanám: ugyanis engemet semmitem gyönyörködtet annyira, mintha az nyelvünkön valamely jeles munkát, vagy jó fordítást olvashatok.*”⁹ Aranka eleget tesz a kérésnek, és Ráday július 22-i levelében véleményét is mond a küldeményekről: Aranka verseit és fordításait gyönyörködtetőnek tartja.¹⁰

² Kiemelés tőlem – K. E.

³ *Ujj módi gonosztévő. A fíui szeretetnek jeles példája.* Öt felvonásokra szabott dráma vagy érzékeny játék. Irta frantzia nyelvenn de Falbaire Fenouillot, frantziából fordította az Amszterdami 1768. kiadás szerint Aranka György. Bétsben 1791.

⁴ E levél szerint Aranka nem tudott a darab másik fordításáról, amelyet Wesselényi Zsuzsanna készített. Egy későbbi levelében azonban már említi ezt a fordítást is.

⁵ Giuseppe Parini elbeszélő költeményének fordítása *A napnak négy részei jeles példája a városban* címmel, német fordítás alapján. Nyomtatásban megjelent példánya ismeretlen.

⁶ *Julia ' levelei Ovidiushoz.* Németből szabad fordítás, Kassán, Ellinger János' Királyi privil. Könyv-nyomtatónál, 1790.

⁷ *A' Budai Basa.* Frantziából fordította Aranka György, Bétsben, Alberti Ignátz, Tsász. Kir. Priv. Könyvnyomtatónak betűivel, 1791.

⁸ Lásd Itk. 1907. 82–83.

⁹ Enyedi Sándor: *Id. Ráday Gedeon levelei Aranka Györgyhez.* It. 1981. 701–703.

¹⁰ Lásd uo. 703–704.

Kettejük levelezéséből azt is megtudhatjuk, hogy Aranka négy fordítását küldi el a Magyar Museum kezdeményezőinek Pécelre, kezdetben kéziratos formában.

Az *Ujj módi gonosztévő* kézirata jut el elsőként Rádayhoz, majd ezt követően *A napnak négy részei jeles példája a városban*, amelyet az elolvasás után rögtön Kazinczynak is elküld Kassára. Ezt követően levélben terjed az Aranka-fordítások híre: Ráday 1789. augusztus 3-án például ezt írja Kazinczynak a Parini-mű magyarításáról: „Ezt a’ fordítást valójában a’ jobb fordításaink közzé számlálhatjuk, olyan könnyen folyó ’s minden erőszak nélkül való, ’s az Nyomatást valósággal megérdemlő.”

Ugyanezt a pozitív visszajelzést Kazinczy már tíz nap múlva tolmácsolja Arankának, s ismételen kifejezi azon kérését, hogy más írásait is elolvashassa: „nyughatatlan vagyok látni darabjaidat”, „óhajtom, hogy Munkáidat meg-kaphassam”.¹¹

Harmadikként – még 1789 nyarán – a *Julia Ovidiushoz írott leveleit* olvashatták a folyóirat szerkesztői, majd pedig *A’ Budai Basát*. Aranka fordításai 1790/1791-ben még mindig kéziratos formában terjednek, főleg Kazinczy és Ráday baráti körében, mindaddig, míg nyomtatásban is megjelennek. A visszajelzések pedig nem váratnak sokáig magukra, és ennek köszönhetően az Aranka-levelezés számos darabjában találhatunk információkat Aranka fordításainak fogadtatására nézve. Ezekből a levélrészletekből kikövetkeztethető, hogyan is ítélték meg a kortársak magát Arankát mint szerzőt, és hogy milyen véleménnyel voltak fordításairól.

E rövid bevezető után ismerkedjünk meg Aranka fordításaival, és vizsgáljuk meg közelebbről is Aranka fordítói elveit és a fordításokkal szemben megfogalmazott elvárásait.

Júlia levelei Ovidiushoz

A *Lettres amoureuses de Julie à Ovide* címet viselő gáláns román először 1753-ban jelent meg. Mivel a könyvecske név nélkül látott napvilágot, sokáig Marmontelnek tulajdonították. A szerző kilétét Claude-François-Adrien de Lezay-Marnézia fedte fel 1784-ben kiadott *Plan de lecture pour une jeune dame* című írásában. Azóta tudjuk, hogy szerzője nem más, mint a leplező édesanyja, azaz Lezay-Marnézia Charlotte Antoinette de Bresse (1710?–1785) márkíz. A népszerű kiadvány a felvilágosodás kori regények tipikus és talán legsikeresebb formai eszközével, vagyis a levélforma segítségével kívánja az elmesélt történet valószerűségének illúzióját megteremteni. A közkedvelt levélforma mellett azonban a könyvecske sikerét a leveleknek – az olvasóra nézve igen hatásos – háttértörténete alapozta meg: a római császár által a Fekete-tenger partjára száműzött Ovidius és Rómában maradt Júliájának tragikus szerelme teszi hitelessé a leírtakat.

Csupán találgathatjuk, hogyan esett Aranka választása erre a műre. Mindenképp döntő fontosságúnak feltételezem azt, hogy – a magyar nyelvterület oktatási rendszerének köszönhetően – a latin nyelvű műveltség és a római irodalom beható ismerete jó előfeltétele és egyben garanciája is lehetett a fordítás sikerének.

Aranka is a történet igaz voltáról szóló közhellyel él, amikor *Az Olvasóhoz* intézett előszóiban a könyvecske forrásaként egy kéziratot jelöl meg, mely „nem régeből a’ föld gyomrából kiásottat, az Anglusok által”. A befejezésben ismételen utal erre a kéziratra, mégpedig a Júliához intézett Ovidius-levél kapcsán: „A’ kéz írásban ez a’ jegyzés vagyon: hogy alig vette Júlia ezen Levelet, maga is számkivettvén, az Ovidius keserű sorsára jutott.”

¹¹ Kazinczy Ferenc *Levelezése*. I–XXI. Kiad. Váczy János. Bp. 1890–1911. I. 424.

A mű formája, a közismertnek tekinthető háttértörténet mindenképp döntő kritériumként szolgálhatott, amikor Aranka a Júlia-leveleket fordításra méltónak találta. Viszont eléggé nehezen békélt meg azzal, hogy ez a román nem tett eleget a korabeli, a regénnyel szemben megfogalmazott talán legfontosabb elvárásnak: teljességgel hiányzott belőle az erkölcsnemesítő szándék. Aranka többször is vallott ezzel kapcsolatos vívódásairól, és ennek nyomát a kiadvány is magán viseli. Az eredeti szöveg erkölcstelen voltával kívánja például azt is megmagyarázni, hogy a 41 darab Júlia-levél mellé beillesztette „Ovidius válaszoló Levelét” is, amelyet valójában a német fordító elhagyott: „*A’ materia kényes lévén, tettem az homlokára egy olyan előljáró Beszédet, és a’ végire toldottam még egy olyan Levelet, mellyek az olvasót reménlem a’ botránkozástól megőrzik.*”¹²

A jó erkölcsök megrontásának veszélyével indokolja Aranka azt is, hogy a könyvecske saját nevének feltüntetése nélkül jelent meg 1790-ben Kassán. Erről így nyilatkozik Rádayhoz írt levelében, 1789. szeptember 26-án:¹³

„*Kazinczi Urnak [...] a’ Julia leveleitis ki küldvén [...]ki akarja őket nyomtattatni, ’s kér, hogy Engedgyem meg, hogy nevémet tégye alája. Én ugyan a’ mint a’ fordítást szabad fordításnak neveztem, úgy minden igen ébresztő ’s Ifjuságot gerjesztő dolgokat kívántam benne lágyítani. Sőt hozzájok toldottam egy olyan Leveléti Ovidiusnak, melly az Ifiakat a’ szerelem veszedelmes tüzeitől eléggé elijesztheti: mindazáltal mégis igen félek a’ Világ ítéletétől. Azért nem akarom Nevémet homlokára függeszteni a’ könyvecskének.*”

A potenciális olvasók reakciójától való félelmét igazolja az előszóba illesztett magyarázkodása is:

„*Lésznek, nem kétli a’ Fordító, a’ szebb és szelídebb elmék között olyanok, kik ezen fáradságát első tekintettel nem igen nagy köszönettel fogják venni, azt az erköltsökre nézve veszedelmesnek, leg-alább kétségesnek és félelmesnek ítélvén. De reményli, hogy az elsőbb rendbéli elmék, ha szép tehetségeiket egy kevéssé mentő-okai meglátására kívánják fordítani, megbékélnek, a’ másod’ rendbéliek pedig, hogy ditséretes nevezeteket meg ne sértsék, megszenvedik, hogy azokat elejekbe terjessze.*”

Arankának Ráday Gedeonnal és Kazinczyval folytatott levelezéséből tudhatjuk meg, hogy 1789 nyarán már készen állt *Júlia leveleinek* a magyarított változata, amely – a címlap tanúsága szerint – nem a francia eredeti, hanem egy német nyelvű kiadás alapján készült, és a magyar nyelvű szöveg számos átdolgozáson, javításon esett át, míg 1790-ben Kassán nyomtatásban is megjelent.

A fordítás kézírata ismeretlen, emiatt nehezen rekonstruálható, mennyiben módosította Aranka fordításának nyelvezetét művének első olvasója és bírálója (Kazinczy) megjegyzései következtében. Viszont Kazinczyval folytatott levelezésének alapján nyomon követhetjük, hogyan is lett a kéziratból könyv, és milyen fogadtatásban részesült a kiadás után.

1789. augusztus 26-án kelt levelében Kazinczy rajongással ír a műről, és jelzi azon szándékát, hogy szívesen megjelentetné Kassán. De ugyanebben a levélben Arankához hasonlóan ő is megfogalmazza félelmeit a könyvecske esetleges erkölcsromboló hatása miatt: „*...Kezemenél vannak Munkáid... ’s a’ Júlia Leveleit gyönyörködve olvastam-el [...]’s óhajtanám, hogy hagyjad nállam, hogy Kassán ki-botsátasson. Azok igen szépek, de nem tudom, miként fogja el a’ Magyar Olvasó.*”¹⁴

¹² Lásd Ladányi: *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz (1789–1791)*. 162–163. H. n. és k. n.

¹³ Lásd uo. 168.

¹⁴ Lásd Kazinczy 1798. augusztus 26-án kelt levelét.

Az elismerő szavak mellett a levél azonban Kazinczy bíráló megjegyzéseit is tartalmazza, amelyeket a fordítás „gyönyörködő kétszeri el-olvasása alatt egész bizodalommal” tesz, mivel „az Orthographia benne igen rossz”.¹⁵ Kettejük 1789-es levelezése további adatokat tartalmaz, amelyek révén rekonstruálható a kézirat könyvvé válásának a folyamata.

„A Julia levelei úgy jönnek ki, a mint parancsoltad, magam rajzolk hozzá egy képet a homloklevélre. Amor jajgatva mégyen, s lábait béklyó szorítja, íveit pedig mérgesen elhintve lehet látni. Közülök egy kígyó furakodik ki. Ezt én Bécsben metszetém – írja Kazinczy Arankának, aki egy másik kortárs reakcióját is közvetíti:

„B. Orczy László abauji főispán s a banderiumnak fővezére csaknem kiugrott a bőréből, midőn mondtam, hogy az ő kedves Lettres de Julie a’ Ovide általad lefordítottak s általam igen csinosan adatnak ki.”

A Julia megjelenését is azonban részvétlenség és balszerencse kísérte. Kazinczy belőle egy nyalábot a debreceni vásárkor kolozsvári kereskedőkre akart bízni, de azok nem jelentek meg ott a rossz útviszonyok miatt. Pedig azt remélte, hogy a 165 forintnyi nyomdaköltség egy része legalább megtérül az erdélyi eladásokból, „írója einheimisch lévén ott”. De valójában csak a díszpéldányok fogytak el, amelyeket ismerősei körében szétosztogattott.

Az olvasástörténeti és -szociológiai kutatások eredményei alapján¹⁶ ma már köztudott, hogy a 18. század végén a szélesebb olvasóközönség körében mennyire kedveltek voltak a kalandban gazdag szerelmi történetek, mint például a Rózsa Szín Gyűjtemény (1798–1803) darabjai. Az érzékeny románok pallérozottabb darabjai (*Bácsmegyei, Julia levelei* stb.) pedig kevesebb sikert arattak.¹⁷

Aranka fordításának népszerűségét viszont más mércével kell mérnünk, mint a ponyvákét. Ugyanis Aranka *Juliája* teljességgel megfelel a korabeli fordításokkal szemben felállított elvárásnak: színvonalas, külföldön közismert és nagy sikerű könyvet magyarított, mégpedig élvezhető magyar nyelven. El is nyeri méltó jutalmát: a mű és fordítója ismertté válik Kazinczy baráti körében, valamint az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság¹⁸ levelezőtársai előtt is.

Az utókor megítélésében teljességgel feledésbe merül a mű, a fordítás és fordítója, helyette a nyomtatásban megjelent írás kivitelezésére, a könyv szépségére helyeződik a hangsúly, amit már teljességgel Kazinczy érdeméért könyvelnek el. György Lajos *A magyar regény előzményeit* vizsgálva megjegyzi, hogy a 18. század végén „csak kivételesen akad kezünkbe egy-két jobban gondozott román, mint például Aranka György Juliája. Ez is Kazinczy ízlésének, gondosságának és sok fáradozásának köszönhető.”¹⁹ Ennek oka talán abban keresendő, hogy maga Kazinczy is eldicsekedett vele: „szebben még magyar munka nem jött ki... Magyarországon”, s idővel – e művet illetően – Kazinczy kiadói érdemei teljességgel elfedték a fordító személyét.

A napnak négy részei jeles példája a városban

Giuseppe Parini (1729–1799) satirikus költeménye, az *Il Giorno (A nap)* négy összefüggő részből áll, amelyek az egyes napszakok neveit viselik: *A reggel (Il Mattino)*, *A dél (Il*

¹⁵ Uo.

¹⁶ Vö. Trócsányi Zoltán: *A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma*. Magyar Könyvszemle 1941/1. 22–37; Kulcsár Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1943; Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978.

¹⁷ Lásd erről pl. Kulcsár: *i. m.* Románok című fejezetét.

¹⁸ A továbbiakban EMNyT.

¹⁹ Vö. György Lajos: *Itk.* 1939. 108.

Mezzogiorno), *Az este (Il Vespro)*, *Az éjszaka (La Notte)*. Az első két rész 1763-ban, a harmadik rész 1765-ben, míg a negyedik, befejezetlenül maradt rész halála után, 1801-ben jelent meg nyomtatásban. Az olasz felvilágosodás egyik főműveként számon tartott *Il Giorno* egy milánói nemesúr henyelésben eltöltött napjának eposza és ennek az életmódnak a karikatúrája.²⁰

A napnak négy részei jeles példája a városban címet viselő Aranka-fordításról viszonylag kevés információnk van, csupán néhány levél szövege tartalmaz a műre adatokat, amelyek főleg a kézirat fordítás útjára és recepciójára vonatkoznak.

Az előbbieken említettük, hogy az *Ujj módi gonosztévő* kéziratát követően jut el *A napnak négy részei jeles példája a városban* – ugyancsak még 1789 nyarán – először Pécelre Ráday Gedeonhoz, majd pedig Kassára Kazinczyhoz. Erről ezt olvashatjuk Rádaynak Kazinczyhoz írott levelében:

„A múlt napokban egy Fordítását küldötte hozzám Manuscriptumban Aranka Úr, olly véggel, hogy azt az Urnak kezéhez szolgáltatassam. De mivel arra fel szabadított levelében, hogy én is fel nyithassam, és el olvashassam, ezen adatott szabadsággal éltemis.”²¹ A kézirat átolvasása után Ráday két levélben is kifejti véleményét a küldeményről: Arankának írt levelében megdicséri a fordítást („ez valósággal igen jó fordítás, úgy hogy alig lehet meg esmerni, hogy más nyelvből fordítottat”),²² Kazinczy figyelmét pedig 1789. augusztus 3-i levelében hívja fel Aranka munkájára, amikor nyomtatásra ajánlja azt.²³ Kazinczy is elismeréssel nyilatkozik erről a fordításról, bár az eredeti mű *declamatioja* nem nyerte el a tetszését; a *Julia* kapcsán írja Arankának, hogy „mind a kettő mesteri kézzel van fordítva, csak az originalis teszi előttem egyiket kedvesebbé a másiknál”.²⁴

E visszajelzések szerint Arankának sikerült e munkájával elérni mindazt, amire a fordítás során törekedett: bevallása szerint ugyanis annak bizonyítására fordította le Giuseppe Parini híres elbeszélő költeményét, az *Il Giorno*t – igaz, a német fordítás alapján –, „hogy a’ Magyar nyelven magossan erőltetés nélkül lehet írni”.²⁵

Az Arankáról szóló szakirodalomban Jakab Elek említést tesz arról, hogy ez a fordítás is annyira elnyerte Kazinczy tetszését, hogy *A napnak négy részei jeles példája a városban* 1790-ben, akárcsak a *Julia*, nyomtatásban is megjelenik Kassán.²⁶ Enyedi Sándor is úgy tudja, hogy ez a mű megjelent, mégpedig az év és a kiadás helyének feltüntetése nélkül. Mindeddig azonban nem sikerült sem a fordítás kéziratának, sem kiadott példányának a nyomára bukkannom. Az is előfordulhat, hogy kis példányszámban jelent meg, s ezért Erdélyben sem vált igazán ismertté. Székely Márton marosvásárhelyi református lelkész, Aranka egyik legjobb barátja, munkatársa és első életrajzírója sem ismerte ezt a művét.²⁷ Sárközy Péter is említi ezt az információt egyik tanulmányában, amikor Aranka Parini-fordításával a 18. század utolsó két év-

²⁰ Vö. Sárközy Péter: *Az olasz XVIII. századi művelődés szerepe a magyar felvilágosodás kiformálódásában. = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás korának időszerű kérdései.* Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen 1996. 184.

²¹ Kelt Pesten, 1789. augusztus 3-án.

²² Lásd Enyedi: *Id. Ráday Gedeon levelei Aranka Györgyhez.* 704.

²³ „Ezt a’ fordítást valójában a’ jobb fordításaink közzé számlálhatjuk, olyan könnyen folyó ’s minden erőszak nélkül való, ’s az Nyomatást valósággal megérdemlő.”

²⁴ Kazinczy 1790. március 25-i levele Arankához. Kazinczy Ferenc *Levelezése.* I–XXI. Kiad. Váczy János. Bp. 1890–1911. II. 51–55.

²⁵ Lásd az *Ujj módi gonosztévő* ajánlását.

²⁶ Vö. Jakab Elek: *Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság.* A Figyelő különlenyomata. Bp. 1884. 1–66.

²⁷ Lásd Székely Márton: *Méltóságos Aranka György Úrnak élete.* Tudományos Gyűjtemény, Pest 1818. XII. 68–91.

tizedében érzékelhető olasz kulturális hatások meglétét bizonyítja, de ő sem nevezi meg az adat forrását.²⁸

Aranka 1789-es és 1790-es levelezése alapján azonban bizonyítható, hogy a marosvásárhelyi királyi tábla hivatalnoka valóban lefordította és kézirat formájában küldte el levelezőtársainak Parini szatirikus művének magyarított változatát.

Ha annak okát keressük, miért pontosan ezt a munkát választotta ki Aranka fordítása tárgyául, nem akadunk túl sok válaszra. Az egyedüli magyarázatot a már idézett bemutatkozó levélben adja, amikor kijelenti, hogy Parini művét „a’ *Magoss és felséges beszéd példájára*”, azaz a fennkölt stílus szemléltetésére fordította. Akár úgy is mondhatjuk, hogy bizonyítani akarta, a magyar nyelv alkalmas az ilyen stílusú művek írására is, no meg ki akarta próbálni a verselés figyelembevételével történő fordítást. Arról, hogy a forma és tartalom viszonyát illetően milyen elveket kell a fordítónak szem előtt tartania, Aranka versfordításainak tárgyalásakor fogunk szólni.

Ujj módi gonosztévő²⁹

Aranka György fordítása Charles Georges de Fenouillot de Falbaire de Quingey *L’Honnête Criminel* (1767) című érzékeny játékanak magyarított változata. Egy nagyon népszerű szerzőnek³⁰ a 18. század utolsó harmadában Európa-szerte híres és nagyon közkedvelt írásáról van szó. A népszerű történet román formájában is megjelent, *A gályarab, avagy egy üldözött protestáns igaz története* cím alatt,³¹ de sokkal elterjedtebb volt a történet színjáték-változata. Ezt bizonyítják a korszak könyvtermését rendszerező bibliográfiák is.

Fenouillot de Falbaire *L’Honnête Criminel* című darabja a számos francia nyelvű kiadás mellett (pl. Yverdon, 1767,³² Amszterdam, 1768,³³ Stockholm, 1770³⁴ és 1785 [Kiesweter],³⁵ Coburg, [Riemann], 1796³⁶) a német nyelvű fordításváltozatok révén vált ismertté, amelyet a kiadók/fordítók a legkülönbözőbb címekkel láttak el. A címváltoztatás okát az 1768-as lipcsei kiadás előszavában közli a kiadó olvasóközönségével:

„*Man hält für nöthig, hierdurch anzuzeigen, dass das nachstehende Stück eben dasjenige sen, das im Originale L’ honnête Criminel heißt. Es sind wider diesen Titel Critiken gemacht worden (Siehe Journal Encyclop. 1 Janv. 1768. p. 110). Daher meldet die Leydner französische*

²⁸ Lásd erről Sárközy: i. m. 184.

²⁹ A fordítás kézirat másolatban, javításokkal megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban (a továbbiakban OSZK), jelzete 854 Oct. Hung.

³⁰ *Le Fabricant de Londres* című darabját maga Wieland fordította német nyelvre. Nagyon ismertek voltak még ebben az időszakban *Les deux avarés* és *Les Jammabos, ou les moines japoais* címet viselő darabjai is.

³¹ *Der Galeerensklav, oder die wahre Geschichte eines verfolgten Protestanten*, Copenh. Rothe 1775. I. *Alphabetisches Verzeichnis der Romane und Schauspiele, welche in Deutschland und in den durch Sprache und Literatur damit verwandten Ländern von 1700 bis zu Ende 1815 gedruckt erschienen sind. Zum Gebrauch der Leih- und Lesebibliotheken aus dem allgemeinen Bücher-Lexikon besonders abgedruckt. Leipzig, 1819 bey Johann Friedrich Gleditsch. 78.*

³² Bécs, ÖNB. Jelzete: 132452-A Alt. Mag.

³³ Aranka fordításának címlapján jelölte meg ezt a francia nyelvű kiadást, amely alapján ő is dolgozott.

³⁴ Bécs, ÖNB. Jelzete: 212819 B2 Alt. Mag.

³⁵ Bécs, ÖNB. Jelzete: 260275 B. Fid.

³⁶ Lásd *Vollständiges Bücher-Lexikon enthaltend alle von 1750 bis zu Ende des Jahres 1832 in Deutschland und in den angrenzenden Ländern gedruckten Bücher*. In alphabetischer Folge von Christian Gottlob Kayser. Leipzig, Verlag von Ludwig Schumann 1836. 28.

*Zeitung dieses Jahres im Supplement zu No. XIV. unter dem Untertitel von Paris, daß der Verfasser diesen Titel geändert und sein Stück La pieté filiale recompensée benennt habe.*³⁷

A címváltoztatás mögött azonban ott rejlik az a tény is, hogy Fenouillot de Falbaire darabjának bemutatását 1767-ben, közvetlenül a megjelenése után Párizsban betiltják. Az érzékeny játék azonban nemsokára az uralkodói udvarokban is bemutatásra került. Így számolhat be az 1769-es bécsi kiadás előszava a darab sikeres előadásáról von Dilleroy hercegnő házában vagy az orléans-i herceg jelenlétében.³⁸

Ha számba vesszük a német nyelvterületen, emellett az Osztrák–Magyar Monarchia országaiban megjelentetett, még fellelhető német nyelvű változatokat, valóban el kell ismernünk ennek az érzékeny játéknak a korabeli népszerűségét:

– *Der ehrliche Verbrecher*. Ein Schauspiel in fünf Aufzügen, aus dem Französischen übersetzt, h.n., 1768.³⁹

– *Die Belohnung der kindlichen Liebe*. Ein rührendes Lustspiel in fünf Aufzügen von dem Herrn Fenouillot von Falbaire. Aus dem französischen übersetzt, Leipzig, bey Siegfried Lebrecht Crusius, 1768.⁴⁰

– *Der Galeerensklave, oder Belohnung der kindlichen Liebe*. Ein rührendes Lustspiel in 5 Aufz. V. Herrn Fenouillot von Falbaire, aus dem Französischen übersetzt, Wien, beym Logenmeister, 1769.⁴¹

– *Die Belohnung der kindlichen Liebe*. Ein rührendes Lustspiel in 5 Akten, Leipzig, Crusius (W.Vogel), 1773.⁴²

– *Der Galeerensklave*. Ein rührendes Lustspiel in 5 Aufz., Münster, Perrenon, 1777.⁴³

– *Der Galeerensklave*. Münster, Copenrath, 1777.⁴⁴

– *Der edle Verbrecher*. Schauspiel in 5 Akten aus dem Spanischen übersetzt und herausgegeben von Leonini, mit dem beygedruckten spanischen Original, Berlin Lagarde, 1796.⁴⁵

A francia és német nyelvű kiadások/fordítások sokaságát szemlélve azon sem lepődhetünk meg, hogy Fenouillot de Falbaire darabját magyarul is kezébe vehette az olvasó, mégpedig két különböző fordításban. Hogy ez valójában nem történt(hetet) meg, az az erdélyi könyvterjesztés korabeli viszonyaival magyarázható. Maga Aranka sem tudott arról, hogy ez az érzékeny játék már 1785-ben megjelent Kolozsvárott *Gállya Rabb a' vagy Jutalma az fiui vagy magzati szeretetnek*⁴⁶ cím alatt, mégpedig Wesselényi Zsuzsanna fordításában. Id. Ráday Gedeonhoz intézett második levelében így ír erről:

³⁷ Lásd Nachricht an das Publikum, *Die Belohnung der kindlichen Liebe*. Ein rührendes Lustspiel in fünf Aufzügen von dem Herrn Fenouillot von Falbaire. Aus dem französischen übersetzt, Leipzig, bey Siegfried Lebrecht Crusius, 1768.

„Szükségesnek tartatik ezennel bemutatni, hogy az itt következő darab ugyanaz, mint amely eredetileg a L'honnête Criminel címet viseli. E cím ellen bírálatok születtek (Lásd a Journal Encyclop. 1768. jan. 1-i számának 110. lapját.) A leyden-i francia újság ez évi melléklete jelenti Párizs alcím alatt, hogy a szerző ezt a címet megváltoztatta és darabját La pieté filiale recompensée-re cserélte.”

³⁸ Lásd Vorbericht, *Der Galeerensklave, oder Belohnung der kindlichen Liebe*, Ein rührendes Lustspiel in 5 Aufz. V. Herrn Fenouillot von Falbaire, aus dem Französischen übersetzt, Wien, beym Logenmeister, 1769.

³⁹ Bécs, Theatermuseum. Jelzete: 625924. A. The.

⁴⁰ Bécs, Theatermuseum. Jelzete: 845000. A. 177 The.

⁴¹ Vö. Bibliographie deutscher Übersetzungen aus dem Französischen 1700–1948, von Hans Fromm, Verlag für Kunst und Wissenschaft, Baden–Aachen, 1950–1953, 3. Bd. (1951).

⁴² Lásd Gleditsch, 256.

⁴³ Lásd Gleditsch, 285.

⁴⁴ Lásd Kayser, 28.

⁴⁵ Lásd Gleditsch, 364.

⁴⁶ *Gállya Rabb a' vagy Jutalma az fiui vagy magzati szeretetnek*. Egy Felindító Játék, vagy Komédia, ött részből álló, Fenouillot Falber uramtól Frantziából Németre Fordítottott Most ujjabban a' Németből Magyarra fordítottott L. B. Vesselényi Su'sannától. Kolozsvárott 1785.

„...az Ujjmódi Gonosztévő nevezetű, francziából fordított *Érzékeny Játékkal is udvarlok Nacsádnak. Nem akarom meg csalni Nacsádat. Ez a' Játék Németre fordítatván Gálya Rab Nevezet alatt, ugyan azon nevezet alatt Németből meg vagyon még fordítva, a' Néhai érdemes Grofné, Gr. Teleki Ádámné*⁴⁷ *Ő Nacsága által, én abbann nem tudtam semmit, mikor megfordítottam: azután akadt kezembe a' N. Grofné fordítása. De nem bántam meg. Szégyenleném a' magam munkáckámat avar tenni érdemesebbé, hogy a' másét gyalázzam, azért nemis kívánok semmi egybe hasonlítást tétetni részenként vagy rendenként: csak azt mondom, hogy ha kinek ideje lenne, olvassa meg mindeniket egészszen: és kövesse a maga érzékenységit.*”⁴⁸

Aranka és Ráday Gedeon levélváltásából az is kiderül, hogy egy a magyar nyelvterületen is ismert darabról van szó és hogy a történet – a könyvnyomtatók kockázatvállalásából ítélve – különös sikert remélhetett az olvasóközönség körében is:

„...az *Uj modi Gonosztévőnek fordítása énnékem annyira tetszett, hogy nem is tartottam szükségesnek az nevezett Grofnéjával össze vetnem, noha annakis betsületét megadom. Én ugyan ezen Tragédiát repraesentaltatni Teatrumon eleget láttam, de német fordításból soha sem olvastam, hanem az Frantzia originalis előttemis eléggé esméretes.*”⁴⁹ „*Ha pedig azt ki akarja az Úr nyomtattni, az ide valo Kőnyv nyomtatók az Urnak költsége nélkül ki nyomtatták*”⁵⁰ – közli egyik levelében Ráday e nem mindennapi ajánlatot Arankával.

Ráday ajánlata mondhatni késve érkezett, mert 1791 tavaszán már zajlanak az *Ujj módi gonosztévő* kiadási munkálatai, mégpedig Bécsben Alberti nevű könyvnyomtatónál. Aranka pár hónap múlva tájékoztatja fordításainak megjelenéséről a gróft: „*En az Ujjmódi Gonosztévőt és a Budai Basát nyomtatatom igen szépen az Alberti Betüivel Hollandus Papirusra Bétsbe, meg hagytam a' Leveledzömnek, hogy Nacsádat részeltesse belőlek.*”⁵¹ A kiadással kapcsolatos tennivalók elintézését Görög Demeter vállalta fel, beleértve a kézirat hibáinak javítását, a megfelelő papír kiválasztását, a nyomtatási költségek kifizetését és az elkészült könyvek szétosztását és postázását is.⁵² Leveleiből azt is megtudjuk, hogy már a sajtó alatt lévő munkát nagy érdeklődéssel várták a Bécsben tartózkodó magyarok is:

„*nem kell-é Pálffy 's Teleki Cancelláriásoknak 's egynihány Magyar Méltóságoknak aján-dékba, vagy pénzért adni, mivel már megszollítottak iránta.*”⁵³

Az *Ujj módi gonosztévő* egyrészt a történetnek, másrészt pedig Aranka mesteri fordításának köszönhette nagy sikerét, melyre több szövegben is találunk bizonyítékot. Arról, hogy milyen hatással bírt ez a mű a korabeli olvasókra, maga Aranka számol be egyik levelében:⁵⁴

„*A' mely deákkal le irattam volt, ugyan irta elsőben le a' Nap négy részeitis [...] mikor el végezte kérdettem tőle, Hogy tettik, – értié? Vállat vonított, nem érti, azt mongya. Mikor azután aztaz Ujjmódi Gonosztévőt le irta, arrolis megkérdettem, és azt felelte: hogy két három levél után félbe kellett az irását szakasztani, és egészszen által olvasta.*”

Seelmann Károly gyulafehérvári városi tanácsos, aki a budai és a kolozsvári színtársulat számára több darabot is lefordított és kiadott, 1792. január 30-i levelében írja: „*Az Ujj módi*

⁴⁷ Aranka a fordítást tévesen tulajdonítja Wesselényi Máriának, gróf Teleki Ádámnének.

⁴⁸ Aranka Rádayhoz, h. n. és k. n. Lásd Ladányi: *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz (1789–1791)*. 164.

⁴⁹ Ráday Arankához 1789. július 22-én. Lásd Enyedi: *Id. Ráday Gedeon levelei Aranka Györgyhez*. 704.

⁵⁰ Ráday Arankához 1791. április 20-én. Lásd Enyedi: *i. m.* 715

⁵¹ Aranka Rádayhoz Kolozsvárról 1791. július 10-én. Lásd Ladányi: *Aranka György levelei Ráday Gedeonhoz (1789–1791)*. 171.

⁵² Lásd erről Görög Demeter két levelét: Enyedi Sándor: *Bécsi levelek Aranka Györgyhez*. Magyar Könyvszemle 1991. 132–133.

⁵³ Lásd uo.

⁵⁴ Aranka Rádayhoz, h. n. és k. n. Lásd Ladányi: *i. m.* 164.

Gonosztévőt valójában érzékenységgel olvastam, a' Tárgynak választását, és a' réája tett Betses munkát nagyobbra Betsülöm, hogy sem azt ki-magyarázhassam.”⁵⁵ A darab és a fordítás sikerét mutatja az is, hogy az *Ujj módi Gonosztévőt* 1793-ban Kolozsváron is előadták, mégpedig Őri Fülöp István, illetve Kótsi Patkó János szereplésével. Őri Fülöp Lisimont, a gályarabságra ítélt protestáns lelkészt, Kótsi pedig fiát, az apja helyett önként raboskodó Andrást alakította.⁵⁶ Kótsi alakításáról és a közönség reakciójáról gróf Bethlen Elek tudósít 1793 márciusában *A vándorszínészetről* című írásában: „Őri úrral együtt az érzékeny játszásáról az Újmódi gonosztévőben hallgatóinak könnyhullatásai bizonyságok.”⁵⁷

A' Budai Basa⁵⁸

Victor de Gingins⁵⁹ Moirynak(1708–1776), a svájci Yverdon helytartójának *La Bacha de Bude* című remekműve 1765-ben jelent meg Fortunato Bartolomeo de Felice yverdoni nyomdájában.⁶⁰ A budai basa történetét még ugyanabban az évben kiadják nyomtatásban német nyelven is.⁶¹ A mű keletkezéstörténete nyilván felcsigázta a korabeli olvasók érdeklődését, hiszen a szerző neve és tudta nélkül megjelenő, műfajilag is problematikus írás mellé a kiadók egy egységes történetre összeolvasó magyarázatlancot fűztek.

A német kiadás előszavában az írás születését egy fogadással magyarázzák, mely szerint egy hölgy a lovagjának egy hónapnyi időt ad, hogy olyan történetet írjon számára, amely sem nem regény és nem is tündérmese, és amelyben ne essék szó nőről vagy szerelemről.⁶² Aranka György is felelegeti fordításának⁶³ *Elől-Járó Beszédében* ezt a játékos háttértörténetet, de nála a hangsúly a 18. század második felében oly nagy teret hódító érzelmes románok világával szembehelyezkedő attitűdön van:

„A' ki Frantzia nyelven ezen Könyvetskét írta, annak iratásának ilyen alkalmatosságát adja elé: Hogy beszélgetvén edgykor edgy olvasást szerető Aszszonysággal, kívánt volna azon Aszszony edgy olyan emlékezetes történetet látni és olvasni, mellyben a' szerelemnek, mint közönségesen, kívált az idő töltésre, 's mulattságra írott történetekbe szokás, semmi bé-follyása ne lenne, még-is magát kedveltető volna. Gondolkodván edgy keveset, és jutván eszébe az Apti Basa élete, jelentette, hogy edgy olyan kívánt történettel tudna udvarolni, és azt parantsolatjára meg-is írta.”

Érdekes az, hogy Aranka elhagyja a történetnek azt a részét, amelyből kiderülhetne, miért ismeretlen a mű szerzője, és milyen módon került ez az írás kinyomtatva a nagyközönség elé. Talán azért, mert a háttértörténet konklúziója a nőkről sérthette volna báró Bánffy Klárát, gróf Bethlen László özvegyét, akinek a fordítását ajánlotta. Az eredeti keletkezéstörténetben ugyan-

⁵⁵ Lásd Enyedi Sándor: *Seelmann Károly levelezése Aranka Györggyel*. Magyar Könyvszemle 1992. 352–358.

⁵⁶ Vö. *Magyar színház-történet*. I. 1790–1873. Szerk. Kerényi Ferenc. Bp. 1990. 97.

⁵⁷ Uo. 29.

⁵⁸ Kézirata ismeretlen.

⁵⁹ Enyedi Sándor tévesen Gingiusként tünteti fel. Lásd uő: *Id. Ráday Gedeon levelei Aranka Györggyhez*. 717.

⁶⁰ Egy példánya fellelhető Bécsben, az ÖNB állományában. Jelzete: 76888-B Alt. Mag.

⁶¹ Lásd *Der Bassa von Ofen*. H.n., 1765. A német nyelvű fordítás egy példánya megtalálható Bécsben, az ÖNB állományában, jelzete: 721970-B Alt. Mag.

⁶² Lásd Vorbericht „Eine verständige Frau sagte eines Tages zu einem Vernünftigen Mann, dass er ihr zu ihrem Vergnügen eine hübsche Geschichte aufsetzen möchte, welche weder ein Roman, noch ein Feen Märchen wäre, und worinne weder vom Frauenzimmer noch von Liebes-Händeln geredet würde [...] Einen Monat erwiderte das Frauenzimmer, und keinen Tag länger.“

⁶³ *A' Budai Basa*. Frantziából fordította Aranka György, Bétsben, Alberti Ignátz, Tsász. Kir. priv. Könyvnyomtatónak betűivel, 1791.

is az áll, hogy az Apti basa életéről egy hónap alatt elkészült írást a fogadást kötő hölgy – ígérete ellenére – továbbadja egy barátjának, aki azt lemásolja és kinyomtatattja. Mindezt a szerző tudta nélkül, aki meg fog lepődni, ha az olvasók kezében látja majd könyvecskéjét, amelyet csupán a hölgy számára írt:

„*Der Autor[...] wird sich also sehr wundern, wenn er eine Kleinigkeit in den Händen des Publicums sehen wird, die doch verborgen bleiben sollte und die bloß in dieser Absicht geschrieben worden war.*“⁶⁴

Feltételezhetjük, hogy Aranka lovagiassága miatt maradt el az *Elöl-Járó Beszéd*ből az a végkövetkeztetés is, mely szerint a nők a lényegesebb dolgokban nagyon öntudatosak, apróbb dolgokban annál kevésbé.⁶⁵ No meg ez az előtörténet csak kibéleltette volna a budai Apti basa példamutató életének az olvasókra kifejtett hatását. A basa élettörténete ugyanis annak megmutatására íródott, „*hogy edgy jó és nemes lélek mennyire emelkedhetik fel*”. A fordítás nevelő célzata mellett nem elhanyagolható Aranka azon szándéka sem, hogy egy valóságosnak vélt történeten keresztül kíván hatni olvasóira, illetve oktatni is őket: „*A' Fordító ezt, vizsgálódási után úgy találta, mint valóságos lett történetet, és úgy ajánlani nem fél.*”

Hogy valóban folytatott vizsgálódásokat a történet valóságát illetően, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a történetet kiegészíti Buda várának történetével. A francia és a német változathoz hiányzik a vár krónikája, csupán az előszóban beszélnek erről.

De nem tartom azt sem véletlennek, hogy Aranka ezt a művet választotta ki a fordításra. Hiszen a magyar történelemhez való kapcsolódása Buda vára révén nagyobb érdeklődésre tartott számot a magyarul olvasó közönség körében. Ezenkívül a muzulmáná lett keresztény Cugny története kiváló alkalmat szolgáltatott arra, hogy a magyar történelem egyes eseményeit is belophassa az olvasmányba.

Aranka választása és fordítása valóban sikeresnek mondható, ha hihetünk a kortársak visszajelzéseinek, amelyek fordításait illetően a 18. század kilencvenes éveinek különböző szövegeiben találhatók.

Aranka két fordítása: az *Ujj módi gonosztévő. A' fiui szeretetnek jeles példája* című érzékeny játékának, valamint *A' Budai Basa* című prózai művének a története összefonódik, és ily módon befogadástörténetük is mondhatni azonos. Ennek a jelenségnek a hátterében több ok is meghúzódik: mindkettőt francia nyelvből fordítja, mindkét fordításnak a kéziratát elküldi a Magyar Museum kezdeményezőinek, egyszerre nyomtatattja ki őket Bécsben, megjelenésüket követően egyszerre küldi el az ajándékpéldányokat barátainak, ismerőseinek, az EMNyT egyes tagjainak, és ennek következtében egyszerre érkeznek a visszajelzések is.

Teleki Sámuel kancellár is részesül Aranka Bécsben kiadott fordításaiból, és egyik levele arról tanúskodik, hogy elnyerték tetszését: „*A Budai Basát, és a fiui szeretetnek jeles példáját gyönyörködve olvastam, a betűk is igen szépek.*”⁶⁶ Bodola Sámuel székelyudvarhelyi tanár levélben fejezi ki háláját, mivel Aranka „*a fiui szeretetnek jeles példáját, érzékeny játékoknak elő ado Munkájával*” a „*Gymnasium Könyvei Számát*” gyarapította.⁶⁷

Joggal feltételezhetjük: Aranka fordításai közkedveltek voltak levelezőtársai körében. Benke Mihálynak, a nagyenyedi kollégium bölcselettanárának a *A' Budai Basa* átvételekor megfogalmazott megjegyzése is ezt sugallja: „*mind a kiadás tsinossága, mind főképpen a*

⁶⁴ Lásd Vorbericht, 1765-ös német nyelvű kiadás.

⁶⁵ „*Die Frauenzimmer, die in allen wesentlichen Pflichten sehr gewissenhaft sind, sind es selten in Kleinigkeiten.*“ Lásd uo.

⁶⁶ Lásd a kancellár 1791. szeptember 14-i levelét. OSZK Kt. Quart. Hung. 1994/164.

⁶⁷ Vö. Enyedi Sándor: „*...én is magyarul kezdettem művelgetni...*”. *Két levél Aranka Györgyhez.* = Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793 – 1993). Kvár 1994 (Erdélyi Tudományos Füzetek 218). 38–39.

*fordito nevének látása ugyanannyira ajánlott, hogy alig várom a Könyv kötötől való viszsza érkezését.*⁶⁸

Benkő József is egyszerre – még 1791 novemberében – kapja kézhez Aranka két fordítását, a „*Hollandiai papirosra nyomtatott*” *A’ Budai Basát* és az *Ujj módi gonosztévőt*, és 1792. január 18-án kelt levelében mond köszönetet a küldeményért. Érdekesek azonban a levél 2. pontjában tett megjegyzései e műveket illetően:

„*A’ Budai Basát minden ember szereti; és igen nagy kár is lett volna annak Magyarra nem fordíttatni: mivel ha tsupa költemény volna is, nagy gyönyörűségre szolgálna; de annál is inkább ditséretes, hogy nintsen Valóság nélkül.*

Az Ujj módi gonosztévőhöz minthogy a’ tudósabb Olvasók értenek; de a’ Kösségbéliek az ilyen színű dolgokhoz Nemzetünkben még nem szoktanak: azért ugyan ezek koránt sem kapnak úgy ezen, mint a’ Basán; a’ Tudósoknál pedig nem kisebb, hanem nagyobb betsűjű.”⁶⁹

Bár Benkő József csupán egy szűkebb, kifinomultabb ízlésű közönség számára látta élvezhetőnek Aranka György Fenouillot-fordítását, mégis a művek kapcsán érkezett visszajelzések-ből ítélve ezek a könyvecskék igen sikeresnek mondhatóak.

Aranka népszerűségét illetően azonban fontosnak tartok még néhány megjegyzést tenni. Nem ismerjük pontosan a fent említett kiadványok példányszámát, olvasottságukat illetően sincsenek adataink, csupán az Arankához intézett levelek alapján következtethetünk a fordítások sikerültségére és sikerére. Természetesen csupán egy kisebb olvasótábor elvárásait és visszajelzéseit követhettük nyomon, de ők nemcsak olvasóként, hanem ízlésformáló kritikusként is megvizsgálták ezeket a fordításokat. További kételyekre adhat okot, hogy az Arankához intézett levelek esetében nem számoltunk a feladók levélbeli szerepjátékával, azon szándékával, hogy a címzett kedvébe járjanak. Mégis azt mondanám: noha a 18. század végének levelezésében meghatározó a levélírók viszonyát illetően az önreprezentáció,⁷⁰ minek következtében hajlamosak túlzásokba esni, főleg az elismerések osztogatásakor, mégis hihetünk Aranka fordításainak sikerében és a korabeli – mind erdélyi, mind magyarországi – szűk értelmiségi réteg körében való pozitív megítélésükben.

Ennek bizonyítéka lehet egy 1792-es nyomtatásban megjelent szöveg, amely Horányi Elek *Nova Memoria Hungarorum* című kiadványának első részében található. A két Bécsben kiadott Aranka-fordításra reflektálva írja a szerző: „*E két műben [azaz A’ Budai Basában és az Ujj módi gonosztévőben⁷¹] az író most a magyar nyelvnek vele született szépségét s egyszerűségét mutatja meg, a mi nem csuszik a porban, majd a szók bőségét és méltóságát, mely nem áradoz túlságban, annyira feltünteti, hogy ez a jeles szerzőnek a hazai nyelv művelői között kitűnő helyet biztosít.*”⁷²

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Benkő József levelezése. = *Commercium Litterarium Eruditorum Hungariae (Magyarországi tudósok levelezése)*. Szerk. Szabó György és Tarnai Andor. Bp. 1988. 332.

⁷⁰ Vö. Mezei Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Bp. 1994. 82–96. és Király Emőke: *Szövegkritikai és műfaji problémák az Aranka-levelezésben*. Magiszteri dolgozat. Kvár 2001.

⁷¹ Megjegyzés tölem – K. E.

⁷² Horányi Elek: *Nova Memoria Hungarorum*. Pars I. 1792. 181–184. Jakab Elek fordítása.

Az igazgatás formáiról és az uralkodók kötelességeiről edgy proba

II. Nagy Frigyes porosz király 1777-ben kiadott, *Regierungsformen und Herrscherpflichten* című munkájának keletkezése arra vezethető vissza, hogy életének minden fázisában nagy intenzitással próbálta elméleti és filozófiai síkon is uralkodó mivoltának és hivatalának jogosságát igazolni. Az uralkodó hivatalának eredetét egy, a nép és az uralkodó közötti szerződésre vezeti vissza, s ennek következtében felfogásában az uralkodó mint polgártárs (concitoyen/ Mitbürger) nem más, mint a nép és a közjó szolgálatában álló, védelmet és jogi biztonságot garantáló állami intézmény, amelynek létjogosultsága megkérdőjelezhető, amennyiben nem képes e feladatok teljesítésére.⁷³

Aranka ezen fordítása nincs előzmény nélkül, hiszen már 1790-ben megjelent *Anglus és magyar igazgatásnak egyben-vetése* címet viselő államelméleti munkája. *Az igazgatás formáiról és az uralkodók kötelességeiről edgy proba. A II. Fridrik prussiai király munkái közül. Fordítás a VI. darabbol* címlappal rendelkező könyvecske pedig 1791-ben jelenik meg Kolozsváron.⁷⁴ Arankának ezt a munkáját viszonylag ritkán emlegetik. Ennek hátterében talán Jakab Elek állítása lehet, mely szerint Aranka csupán kiadója volt a műnek. Ezt a feltételezést azonban több bizonyíték birtokában teljes bizonyossággal cáfolhatjuk: Székely Márton, Aranka első életrajzírója tudott erről az írásról, no meg három levélszövegben is említik, mégpedig Aranka fordításaként: Arankának 1791. június 4-én kelt és Prónay Sándorhoz intézett levele is bizonyítja, hogy elküldte neki *Az igazgatás formáiról* című munkáját, Prónay válaszevele szerint igen jól sikerült fordítását.

Feltételezhetően kis példányszámban jelent meg, és csupán közeli barátait részesítette belőlük. (Benkő Józsefhez például 1792 márciusában juttatja el Aranka ezt a fordítását Középpajtára.⁷⁵) Talán ezzel magyarázható, hogy az Aranka-levelezés más darabjaiban nem találunk utalást erre a műre vonatkozóan.

Béla király notariususa⁷⁶

Anonymus *Belae regis notarius Gesta Hungarorum* először a Schwandtner-féle *Scriptores rerum Hungaricum* gyűjtemény első kötetében jelent meg nyomtatásban 1746-ban, Bécsben. A kiadványról Aranka is tudomást szerez, és – a kiadás után majdnem 40 évvel – 1787. május 11-én kelt, Cornides Dánielhez írt levelében arra kéri a tudásáról és gyűjteményéről híres levelezőtársát, hogy vegye meg és küldje el neki „*A Béla Notariussát*”. Több mint bizonyos, hogy ezt követően a kiadvány Aranka birtokába került, mert négy év múlva a levelezés szövegei arról tudósítanak: 1791 nyarán Aranka a latin szöveg fordításán dolgozik.

Prónay Sándor 1791. június 4-én kelt levelében közli Arankával, hogy „*ama Bela Notarius Magyar fordítását*” olvassa, amely Pesten jelent meg. Feltételezésünk szerint Lethenyey István pécsi kanonok 1791-ben kiadott fordításáról lehet szó. Ugyanitt jelzi Prónay azt is, hogy kíváncsian várja a latinul írt mű Aranka-féle fordítását, és közli levelezőtársával: „*Németországban*

⁷³ Lásd Helmut Neuhaus (Hg.): *Zeitalter des Absolutismus. Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung*. Bd. 5. Stuttgart 1997. S. 231 ff.

⁷⁴ A püspöki betűkkel. Több mint bizonyos, hogy ezt a művét is az országgyűlés ideje alatt nyomtattatta ki.

⁷⁵ Benkő utal erre 1792. május 12-én kelt levelében. Lásd *Benkő József levelezése*. 341.

⁷⁶ Kézirata a kolozsvári Állami Levéltár kéziratárában, Aranka-gyűjtemény, 7-es csomó, 192–217.

találtak egy diplomát, mely szerint ez a Nótárius III. Béla királyé lett volna és Pál a neve.” Egy hónap múlva már folynak a fordítás kiadásának munkálatai. „Szebenbe... nyomtattatom a’ Bela Notarius fordítását” – írja Aranka Ráday Gedeonnak Kolozsvárról, 1791. július 10-i levelében.⁷⁷

A fordítás kéziratos és cenzori jóváhagyással ellátott⁷⁸ példánya a kolozsvári Állami Levéltár Aranka-gyűjteményében található. Címlapján ez áll: *Magyar eredeti történet irok I. Darab Béla K. Notáriussa és Brassai Kronika, Béla király notáriussa’ magyarok verselt dolgai az Hét Kapitányok v. Vezérek alatt deákból fordította Aranka György.* A könyv, amelyet Bánffy György gubernátornak ajánlt, feltehetőleg még 1791 nyarán megjelenik,⁷⁹ és Aranka meg is ajándékozza a kiadvánnyal levelezőtársait, köztük Teleki Sámuel kancellárt is.

Tudjuk, Teleki feltett szándéka volt, hogy könyvtára számára megszerezze a Magyarország és Erdély történetére, politikájára, statisztikájára vonatkozó legfontosabb műveket, így aztán behatóan ismerte „a leg régibb, és leg nevezetesebb hiteles Irónk” (azaz Anonymus) munkája körüli kutatásokat, többek között Tomka Szászki János pozsonyi tanár és Cornides Dániel jegyzeteit. Ezért is közli a megküldött fordítás kapcsán Arankával, hogy „Béla Notáriussa sok jobbitást, és a történeteknek meg-világosításokra munkás jegyzéseket kíván”. A kancellár bevallása szerint sokszor unszolta „szegény Cornidest [...] ezen derék kis könyvünknek megvilágosítására”. És talán nem eredménytelenül, ha Cornides egyik főművének, a *Vindiciae anonymi Belae regis notarii* 1802-es Engel-féle kiadására gondolunk, mely a névtelen jegyző híres művének első igazán tudományos taglalása és egyben számos vita elindítója is. Aranka fordítását méltán tekinthetjük a későbbi forráskutatások és tudományos viták előzményének, amelyek a *Gesta Hungarorum* hitelességét célozták meg.

Aranka György kiadatlan/kéziratban maradt fordításai

Shakespeare: *II. Richard* (1785)

Aranka talán legelső fordításkísérletéről emlékeznek meg a szakirodalomban a leggyakrabban, mégpedig a magyarországi Shakespeare-recepció kapcsán. Ugyanis az első magyar Shakespeare-töredékfordítás Aranka György tollából született meg 1785-ben: „egy kis mustra” Wieland nyomán a *II. Richard királyból*.⁸⁰

Érdekes módon keveset tudunk Arankának az 1780-as években kifejtett tevékenységéről, talán mert ebből a periódusból nagyon kevés Aranka-levél maradt ránk, pedig feltételezésem szerint életének egyik legfontosabb szakaszáról van szó. Itt elsősorban az 1783–1785 (?) közötti időszakra gondolok, amelyet hipotéziseim szerint Borgóprundon töltött.

Mint ismeretes, II. József 1783-as rendeletének következtében a borgói birtokot – katonai és védelmi célokot szem előtt tartva – 700 000 forint ellenében a Bethlen családtól visszavásárolják, és a határőrség, pontosabban a II. oláh gyalogezred tulajdonába helyezik. A borgói falvak II. József 1784-es közigazgatási reformja következtében pedig Torda vármegyéhez csatolódnak. Ezek a változtatások vonták maguk után főleg a borgói birtokper kapcsán a királyi tábla hivatalnokainak helyszínelését. Ily módon kerül Aranka 1783 nyarán Borgóprundra. Itt hiva-

⁷⁷ Kolozsvár, 1791. július 10.

⁷⁸ Die 4 febr. Claudiopoli Imprimatus Johannes Nepomuk Esterházy.

⁷⁹ Jakab Elek szerint megjelent nyomtatásban.

⁸⁰ A kézirat a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirtárában található meg. Ms. 252. Ferenczi Zoltán egészében közli a fordítástöredéket a *M. Shakespeare Tár V.* kötetében. Aranka az I., II., III. és V. felvonásokból fordít néhány jelenetet. (Vö. M. Sh. Tár. 1912. 268–281.)

talnoki teendői mellett német nyelvű könyvek, folyóiratok olvasása és jegyzetelése révén ismerkedik a Beszterce vidéki szász, illetve a szász közvetítéssel Erdélybe érkező német kultúrával. Erre engednek következtetni fennmaradt jegyzetei is, amelyek a kolozsvári Állami Levéltár Aranka-gyűjteményében találhatóak. Ugyanebből az időszakból származnak gróf Bánffy Györgyhez, a későbbi gubernátorhoz intézett első levelei, valamint Carl von Heydendorff tábornokkal való ismeretsége is. A határőrségnél szolgáló tábornokon keresztül veszi fel a kapcsolatot Aranka Michael von Heydendorff-fal, aki később lehetővé teszi számára a leghíresebb szász történetírókkal való tudós levelezést.⁸¹

Nem véletlenül tértem ki Aranka életének erre a viszonylag ismeretlen szakaszára: feltételezéseim szerint ugyanis Shakespeare életével és műveivel való ismerkedése is erre az időszakra tehető: kéziratos jegyzetei⁸² szerint 1785-ben, azaz borgói tartózkodásának ideje alatt lefordította, illetve kijegyzetelte – több híres ember élettörténete mellett – Shakespeare életrajzát is, mégpedig a *Kurze Biographien oder Lebensabrisse merkwürdiger und berühmter Personen neuerer Zeiten* című kétkötetes munkából.⁸³ Ezt azért is tartottam szükségesnek felelegetni, mert az életrajzok jegyzetein található dátumok alapján (1785. július 29., 30., 31., augusztus 1., 15., 16., 17., 24.) kijelenthetjük, hogy ezek a Shakespeare *King Richard II.* jeleneteinek fordításaival egy időben és Borgón keletkeztek az 1785. augusztus 9. és 13. közötti időszakban.

A német nyelvű változat használata miatt nem tekinthető Aranka eljárása különlegesnek. Hiszen az első Shakespeare-fordítások egy-két kivételtől eltekintve nem angol nyelvű szövegekre támaszkodtak, hanem közvetítő nyelv, a német segítségével történt meg az egyes drámák magyarítása. Az sem lehet meglepő, hogy Aranka prózában fordította le az általa kiválasztott drámarészleteket. Öt évvel később ugyancsak prózában fordítva készül el a *Hamlet* első teljes fordítása Kazinczy tollából.

A fentiek ismeretében talán azon sem kell csodálkoznunk, hogy Aranka első fordításaihoz német nyelvű kiadványokat használt, amelyekkel talán a Besztercétől 20 kilométerre fekvő Borgóprundon találkozhatott először.

Seneca: *Erkölcsei levelek. I. levél* (1799)

Aranka Seneca-fordításáról 1799-es levelezéséből szerezhetünk tudomást: ez év tavaszán ugyanis három levelezőtársának is elküldi Seneca első levelének magyar változatát:⁸⁴ Pyber Benedeknek,⁸⁵ aki maga is Seneca leveleinek fordításán dolgozott; 1799. május 15-én Teleki Józsefnek;⁸⁶ majd 1799. május 18-án gróf Fekete Jánosnak.

Ez utóbbi küldeményt igen érdekesnek tartom a levelek korabeli funkcióját illetően: Aranka ugyanis a megszólítás után rögtön így folytatja: „*Szabad é Nagysádnál közelebbi aprobe foglatosságaimnak mássait le tenni? Itt vagynak: L. Ann. Senekának I. Levele: Ugy tégy K. Lucilim...*” – és mellékeli az éppen lefordított Seneca-levél teljes szövegét, majd hozzáfűzött megjegyzéseit.⁸⁷

⁸¹ Lásd erről: Binder Pál: *Aranka György levelezése Michael Heydendorff-fal*. Korunk 1971. 1576–1579.

⁸² A jegyzetek kézirata a kolozsvári Állami Levéltár kézirattárában található: Aranka-gyűjtemény, 68-as csomó, 1–23.

⁸³ Von H. G. Hoff. Brunn 1782. Az első kötetből 38 életrajzot magyarított, illetve jegyzetelt (pl. James Cook, Thomas Morus), a második kötetből csak egynéhányat, köztük a Rousseau-ét és Byronét is.

⁸⁴ Vö. Kovács Eszter: *Aranka György Seneca-olvasata. Szövegfilológiai vizsgálódás*. Az emberarcú intézmény. Tanulmányok Aranka György köréről. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár 2004. 155.

⁸⁵ Ényedi Sándor: *Aranka György és Pyber Benedek levélváltása*. Magyar Könyvszemle 2000. 343–346.

⁸⁶ A kézirat lelőhelye: OSZK kézirattára, Levelestár, Aranka-levelezés jelzet alatt.

⁸⁷ A levél lelőhelye: OSZK kézirattára, Levelestár, Aranka-levelezés jelzet alatt.

A levélben postázott fordítás egy kisebb vita elindítója lesz, mely során Aranka nemcsak a sztoicizmushoz való viszonyáról, hanem a fordításokról is értekezik. Ha 1799. július 6-án kelt levelét olvassuk, a befejező résznél önkéntelenül is az EMNyT egyik 1791-ben megfogalmazott célkitűzésére kell gondolnunk, mely szerint a cél: „*Elkezdvén a görögökön, által a rómaiakon, le a mai szép elméig, rövideden, de fontosán és érzékenyül úgy megemérinteni, hogy az olvasó ne csak betűit esmérje meg az írásnak, és nevit az írónak, hanem ennek nagy lelkét is.*”⁸⁸ A Feketéhez intézett levélben is⁸⁹ az olvasóközönség nevelését jelöli meg a fordítások elsődleges céljaként, és érdekes módon itt is megjelenik – saját fordítására vonatkozóan – a próba szó, ugyanakkor a példamutatás szándéka is:

„...a' czél a' lévén, hogy mind a' Görög, mind a' Deák Classicusok lassan lassan magyarra, és tiszta jó magyarsággal fordíttassanak: hogy ebben az ember példáját adja a' szép és jó fordításnak és a' közönséggel azokat előre is megizeltesse, nem árt mindenikből próbát tenni rendibe.”⁹⁰

A „a' szép és jó fordítás” eszményét követve Aranka többször is átdolgozza Seneca levelének magyar változatát. Ezt tükrözik a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában található fordításváltozatok is.

E magyaritás kapcsán talán így összegezhetnők az Aranka-fordításokat motiváló elemeket: igényesen elkészített fordítások révén példát statuálni más alkotók számára is, hogy újabb és újabb fordított művek révén művelt magyar olvasóközönséget nevelhessenek.

Berzeviczi Gergely: *De commercio et industria Hungariae* (1800)

Aranka fordításainak sorában az utolsó Berzeviczi Gergely *De commercio et industria Hungariae* című, 1797-ben Lőcsén kiadott munkájának a magyaritása. Ez volt Magyarországon az első olyan közgazdasági munka, amely Adam Smith 1776-ban megjelent *A nemzetek gazdagsága* (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, röviden: *The Wealth of Nations*) című könyvének hatása alatt íródott. Smith könyve a kor divatos, a gazdagság forrását a földben kereső merkantilista tanaival szemben a munkaérték és a munkamegosztás elméletében kereste a keletkező új értéket, és könyvének egyik központi gondolata a szabad kereskedelem. Smith tanainak hatására Berzeviczi Gergely a külkerkedelem szabadsága mellett és a merkantilista bécsi gazdaságpolitika ellen érvelt, és élesen rámutatott annak elnyomó tendenciájára Magyarországgal szemben.

Berzeviczi latin nyelvű munkájának fordítását, amelyről az eddigi szakirodalomnak nem volt tudomása, Aranka 1800 őszén fejezte be. A fordítás létezésére két különböző levél is bizonyítékot szolgáltat. Az egyik Arankának 1800. szeptember 11-én kelt, Fekete János grófhhoz intézett levele, amelyben egy rövid utalást találunk a fent említett könyvre: „*Minekutánna a Berzeviczi Ur Magyar Kereskedésről való Munkájának fordítását elvégeztem, az eszemis nem engedte magát terhelteni.*” Az Aranka-levelezés egy másik darabjában több információt is találunk Aranka fordítását illetően: gróf Dessewffy József 1800. szeptember 7-én Arankához intézett levelében írja, hogy Aranka „*magyar köntösbe öltöztette Berzeviczi munkáját*”, majd hozzáfűzi: „*én prémet adok, s varrok reá. Azon leszek, hogy eleget tegyek a Szücs kötelességének.*”

⁸⁸ Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság iratai*. Buk. 1955. 114–115.

⁸⁹ Aranka Feketéhez, Marosvásárhely, 1799. július 6. Enyedi Sándor: *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben*. It. 1990. 457.

⁹⁰ Kiemelés tőlem – K. E.

E levél szerint Dessewffy egy előszóval és különböző jegyzetekkel kívánta Aranka fordítását kiadni, illetve kiadásra előkészíteni. Azonban nincs tudomásunk arról, hogy a mű magyar nyelvű kiadása valaha megvalósult volna. A levelezésben sem találunk arra utaló jeleket, hogy Aranka a fordítás kéziratát – Dessewffyn kívül – más levelezőtársának eljuttatta volna.

Aranka György versfordításairól

Aranka nevét a versfordítások kapcsán elsősorban az antik irodalom nagyjainak nevéhez szoktuk társítani, hiszen egyrészt csupán Horatius- és Catullus-fordításai jelentek meg nyomtatásban,⁹¹ másrészt pedig ezekről levelezett legtöbbször fordítótársaival. Egy Horatius-fordítás kapcsán például így értekezik a verses fordításokról 1798. augusztus 19-én Edes Gergelyhez írt levelében:

*„Dicséret ugyan az eredetit annyi versbenn ki tenni, a mennyibe iratott: de meg-kell mellette aztis tartani, hogy a’ nyelv és értelem tiszta legyen, kivált képpen pedig ha nem érzékenyebb, legalább olyan érzékeny legyen a’ fordítás, mint az eredeti munka. Erre nézve kivált az ilyen Satyricumokat a’ Frantziák és Németek példái szerént travestiálni kell okvetlenül. Különösen a’ munka ha szép, tudós munkának ugyan megmarad: de közönséges izü soha se leszen.”*⁹²

E néhány sorból kiderül, hogy Aranka a forma és a tartalom kellő egyensúlyban tartását tartja a sikeres fordítás zálogának, és szerinte ugyanez az egyensúly kell jellemezze a fordítás stílusát is.

Szóhasználat, stílus/manier és forma/verselés – ezen fogalmak köré szerveződik véleménynyilvánítása Vergilius *Aeneis*ének Baróti Szabó Dávid-féle fordításáról⁹³ írt cikkében, amelyet az *Annalen der Literatur und Kunst in dem Österreichischen Kaiserthum*ban 1811 júniusában megjelent recenzió kapcsán – talán 1811-ben – fejt ki. Bár Aranka nem ismerte Baróti fordítását – de hexameteireit annál jobban –, mégis – barátságukra hivatkozva – védelmébe veszi „*az érdemekkel diszes Ősz Fordított*”, mivel „*a’ tudos Német iro az Érdem Párnájann nyugvo 73. esztendős Őreg Szabo Urtol is azt láttatik kívánni, hogy manieras legyen*”. Ennek kapcsán írja Aranka, hogy „*a fordittás legnagyobb manierja a használt szavakban és a verselésben áll*”, majd megfogalmazza a következő formára vonatkozó követelményt: „*...a’ fordittás versbenn, még pedig a’ versnek ugyan abban a’ hozzá hasonlithatatlan szépségü nemébenn legyen*”.

A fentiekből láthattuk, milyen elvárásai is voltak Arankának a verses fordításokkal szemben, és feltételezésünk szerint ezeket az elveket követte saját fordításainak elkészítésekor is.

Kéziratos hagyatékában található például Horatius *De arte poetica* című költeményének (eredeti címén *Epistula ad Pisones*) egy fordítástöredéke több fordításváltozatban, Aranka újabb és újabb javításaival.⁹⁴ A költői hitvallás három, a nyelv megújulására vonatkozó, sorát 2 különböző változatban jegyezte le:

*Ut silvae foliis pronos mutantur in annos,
prima cadunt, ita verborum vetus interit aetas,
et iuvenum ritu florent modo nata vigentque.*

⁹¹ Lásd pl. *Catullus versei*. Ford. Aranka György ... et al. Bp. 1978.

⁹² Abafi Lajos: *Aranka György levele Edes Gergelyhez*. Figyelő 1876. 240.

⁹³ Kézirata és két másolata a kolozsvári Állami Levéltár Aranka-gyűjteményében, 22-es csomó, 67–71 (eredeti), 72–81 (másolat Aranka jegyzésével), 86–97 (másolat Aranka jegyzésével).

⁹⁴ Kolozsvári Állami Levéltár, Aranka-gyűjtemény, 26-os csomó, 193. lap.

1. változat: Hullattyák Levelek' 's esmét zöldelnek az erdők
*Vénülnek 's ifjadnak. A' Nyelvnek a' Sorsais illyen:
 Megvénülnek a' szok 's ifjabbak jönnek helyekbe.*
2. változat: Mint változnak az esztendők folyo rendibe Erdők
*Rügyei, 's zöld Levelek: megavulnak a' szokis a Nyelvben:
 Jönek elé ujjak 's csinosobbak a' vének helyikbe.*

A két változat mellett az első sor egy másik változatát is megtaláljuk a következő formában: *El fonnyadnak (El hullnak 's) az esztendők folyo rendibe a' fák...*

Mindez nagyon jól mutatja, hogy az igényes fordítás követelményét („...addig simítsa, s addig gyalulja a fordítót, míg éppen olyan szépek, elmések, kellemetesek, érzékenyek s magokat olvasatók lesznek, mint az eredeti nyelvben”⁹⁵) Aranka valóban komolyan vette, és gyakorlatba is ültette.

Ugyanez a műgond jellemezte franciából fordított költeményeit is, amelyek a Fekete Jánoshoz írt levelekben bukannak fel. Amikor a gróf például egy francia költemény magyar változatát kívánja főtí házának a homlokzatára vésetni, Aranka válaszlevelében a kész fordítással kedveskedik barátjának. A négy soros költemény első változatát még az eredeti levélre rájegyzí,⁹⁶ de válaszlevelében François Maynard (?) versének már egy másik változatát küldi el Feketének.⁹⁷

*Las d'espérer et de me plaindre
 De l'Amour, des grands, et du sort,
 C'est ici que j'attends la mort,
 Sans la désirer ni la craindre.*

1. változat: *A' kétségben esést s panaszt
 szerentsére,
 Nagyokra megünván 's szerelem
 tüzére,
 A' jól tévő Halált csendesen
 itt várom,
 És ugy: hogy sem félem, se pedig
 kívánom.*
2. változat: *A' kétségben esést, 's
 panaszt a' Sorsra
 's Szerelemre unván, 's
 a' kevély Nagyokra:
 Ugy, hogy sem nem félem, se pedig
 kívánom,
 A' joltevő Halált csendesenn itt
 várom.*

Mint láttuk, Aranka saját bevallása szerint első fordításait a nyelvvel, a stílussal való kísérletezés termékeinek, afféle retorikai gyakorlatoknak tekinti. Később azonban, a tudományszer-

⁹⁵ Lásd Jancsó: *i. m.* 115.

⁹⁶ Fekete János Arankához. Pest, 1799. október 9. Enyedi Sándor: *Aranka György és Fekete János levelezése 1799-ben.* It. 1990. 476.

⁹⁷ Aranka Feketéhez, Marosvásárhely, 1799. október 27. Uo. 481.

vező munka kontextusában az idegen nyelvű munkák magyarra való fordítása egybefonódik a nyelvmívelő és -újító törekvésekkel, és a fordítás egy egész közösség számára fontos eszközzé válik. Ezt a szemléletet tükrözi Aranka *Újabb elmélkedése* is az Erdélyi Nyelvmívelő Társaságról, amikor a fordítások szükségességét („...fordításra kellene serkengetni az alkalmas elmélet”) hangsúlyozza.

De talán a 18. század végén oly sokat emlegetett, az új nemzeti kultúra létrehozásának egyik hatásos formájaként tételeződő fordítások tézise mellett sokkal fontosabb az, amit Aranka ebben a szövegében a lefordítandó művekről ír. A befogadó kultúrára, az akkori történelmi és társadalmi helyzetre nézve fogalmazza meg azt a követelményt, mely szerint: olyan műveket kell fordítani, amelyek valamilyen vonatkozásuk révén aktuálisak, és így hatni képesek az olvasóra:⁹⁸

„...arra vigyázni és abban segélleni s utasítani a jó fordítókat, hogy elsőbe olyan darabokat válasszanak, amelyek a fordításba a lelkeket és érzékenyítő erejüket el ne veszítsék. Mert olyannak tartom p.o. Vergilius pásztori verseit, amint hívják eclogáit, melyeket érzékenyül és egész erejében lehetetlen fordítani, az akkori helybéli állapotokra és körülményekre igen erős célozás lévén benne, melyek ma megszűnván, minket eléggé nem érzékenyíthetnek. A görög pásztori énekek, mint a Teokrité sat., sokkal alkalmasabbak a fordításra, mint ezt a nagyérdemű munkás hazafi professzor Révai úr gyönyörű érzékeny próbái bizonyítják.”⁹⁹

E szövegrész alapján tehát elmondható, hogy Aranka szerint a lefordítandó művek kiválasztásánál a meghatározó szempont a célnyelvi közösség fogékonysága. Innen nézve talán érthetővé válik, miért is esett választása az általa lefordítandó művek esetében a fentebb tárgyalt szövegekre. A választás hátterében egyrészt feltételezhetjük az eredeti művek közkedveltségét és korabeli népszerűségét, ami kellő garanciát jelenthetett a magyar olvasók tetszésének az elnyerésére is. Másrészt pedig ott találjuk Aranka azon törekvéseit, amelyeket a tudós társaságok alapításakor is megfogalmazott: az ismeretek terjesztése (pl. a nemzeti múltrol), a magyar nyelv kiművelése, illetve a magyar nyelvű színjátszás létrehozása (pl. érzékeny játékok fordítása révén).

Fordításméleti eszme-futtatásában is valójában a célnyelvet tartotta szem előtt:

„...úgy kell lenni a külső és idegen írók minden fordításoknak, hogy magyarra általtétetvén, addig simítsa, s addig gyalulja a fordító, míg éppen olyan szépek, elmések, kellemetesekek, érzékenyek s magokat olvastatók lesznek, mint az eredeti nyelvben. Hogy röviden a fordítás közönséges és egyetlen egy reguláját kimondjam: olyan légyen, hogy nemcsak a fordításnak semmi büze, amint mondják, ne érezzék rajta, hanem hogy ha ki nem tudná igazán, hogy fordítás, azt gondolja, hogy általtétetvén egy eredeti szép magyar pennából folyt ki.”¹⁰⁰

Ha hihetünk Aranka kortársainak – gondolok itt Aranka és Kazinczy visszajelzéseire –, akkor valóban sikerült neki ennek az elvárásnak megfelelni és fordításai révén élvezhető magyar nyelvű olvasmányokat létrehozni. Annak okát, hogy az elmúlt majdnem kétszáz év során ezek a valamikor oly sikeres fordítások miért merültek feledésbe, talán az eddigi szakirodalomban kereshetjük: ezek a szövegek ugyanis folyamatosan Aranka tudományszervező munkájára helyezték a hangsúlyt, és a legtöbb esetben az életmű tárgyalásakor eltekintettek Aranka fordítói tevékenységétől.

⁹⁸ Vö. Benő Attila: *Fordítási elvek a XIX. században*. „Szabadon fordította...” Fordítások a magyar színjátszás céljaira a XVIII–XIX. században. Szerk. Egyed Emese. Kvár 2003. 8.

⁹⁹ Lásd Jancsó: *i. m.* 115.

¹⁰⁰ Uo. Kiemelés tőlem – K. E.

Levélelmélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban

Tanulmányomban a felvilágosodás kori magyar irodalom levélfelfogását vizsgálom. A levélirodalom iránt az utóbbi időben ismét megélenkülő érdeklődés legfontosabb eredményei elsősorban a leveleknek a nyilvánosság sajátos magyarországi alakulásában betöltött szerepét kutatják.¹ Emellett jelentős eredményekkel jártak a retorikai vizsgálatok, a lejeune-i önéletrírói paktum felőli közelítések,² valamint a műfaj irodalomtörténeti forrásként történő vizsgálata.³ Engem azonban elsősorban az érdekel, hogy a gyakorlati célú magánlevelezés megítélésében a 18. század folyamán lezajlott változások miként jelentek meg a magyarországi levélelméletekben. Ez az elméleti fordulat, amely elsősorban Gellert és Stockhausen nevéhez fűződik,⁴ az alapvetően retorikai szemléletű magyar levélirodalomban is megfigyelhető. Ennek bemutatására teszek kísérletet a következőkben.

Hogy a fordulat jelentőségét megértsük, érdemes először egy olyan retorikát megvizsgálni, amely e fordulat előtt keletkezett, és Magyarországon a 18. század folyamán végig használták. A latintanítás hagyománya szerint a gimnáziumok ötödik, poétikai osztálya volt a levélokztatás fő színtere. Az itt tanítottakról jó áttekintést nyújt a katolikus oktatásban használt Alvarus-tankönyv, a *Candidatus Rhetoricae*.⁵ A levélhez kapcsolódó antik toposzok⁶ – a Philophronesis (barátság), a Parusia (jelenlét), valamint a Homilia (társalkodás) – és a stílusra vonatkozó általános megállapítások (világosság, egyszerűség, rövidség) nyomai Alvarus tankönyvének vonatkozó fejezeteiben is fellelhetők. Így például a levél „távollévők beszélgetése”, stílusának rövidnek és egyszerűnek kell lennie. Ezekhez az antik toposzokhoz kapcsolódik az a kijelentés is, hogy a deáktalan (illiteratus), ám jó ízlésű és ítéletű ember természetes szónoki tehetségénél fogva (nativa facundia) szóban és írásban (így a levelekben is) egyaránt képes ügyét jól előadni. Továbbá e közhelyekből származik az a megállapítás is, hogy miként egyetlen megszólalásból, úgy egyetlen levélből is meg lehet állapítani írója jellemét (ingenium scribentis). A hangsúly azonban a tankönyv céljából adódó gyakorlati szempontok miatt mégis a levelek retorikai osztályozására s ezzel összefüggésben szerkezetükre, szerkesztésükre és az egyes típusok jellemzésére esik.

A leveleket Alvarus a három retorikai beszédnemnek megfelelő csoportokba osztja. Részei pedig a beszédek általános sorrendjét követve az *exordium*, a *propositio*, a *confirmatio* és az *epilogus*. Az egyes részek szerepe azonban a beszédnemek és a levéltípusok kívánalmainak megfelelően módosul. Az *exordium* például nem szükséges akkor, ha a levélíró barátjának vagy valamely családtagjának ír: el is lehet hagyni vagy a megírás körülményeinek kötetlen

¹ Mezei Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Bp. 1994.

² *Levél, író, irodalom. A levélirodalom történetéről és elméletéről*. Szerk. Kiczenkó Judit, Thimár Attila. Piliscsaba 2000.

³ Hász-Fehér Katalin: *Levélirodalom és irodalomtörténet-írás*. Irodalomtörténet 2003/1. 43–54.

⁴ Werner Jung: *Zur Reform des deutschen Briefstils im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zu C. F. Gellerts Epistolographie*. Zeitschrift für deutsche Philologie 1995/4. 481–498; Angelika Ebrecht, Regina Nörtemann, Herta Schwarz (kiad.): *Brieftheorie des 18. Jahrhunderts. Texte, Kommentare, Essays*. Stuttgart 1990. 211–224.

⁵ Emmanuelis Alvari: *Institutionum Grammaticarum Liber III. de syllabarum dimensione, cui adjunguntur Ars Metrica, candidatus rhetoricae, aliaque, quae in humanitatis, seu poseos schola fere praelegi solent*. Tynnaviae, Typis Colleg. Academ. Soc. Jesu, An. 1769.

⁶ Regina Nörtemann: *Brieftheoretische Konzepte im 18. Jahrhundert und ihre Genese*. = Angelika Ebrecht, Regina Nörtemann, Herta Schwarz (kiad.): *i. m.* 212–213.

kifejtését lehet itt megejtteni. Ellenben ha a levélírónál magasabb rangú a címzett, akkor e részben az illető jóindulatát kell megnyerni. A propositióban fejtheti ki röviden a levélíró a levél tárgyát, valamint érveit. A confirmatióban az előbb ismertetett érveket kell kibontania az írónak, a *genus deliberativum*ba tartozó levelek esetében az esetleges ellenérveket is itt cáfolhatja meg. Az epilógusban röviden meg kell ismételni a felhozott témát és az érveket. A levelek stílusára vonatkozó lakonikus megjegyzések – legyen világos, egyszerű, rövid, de ne homályos – kiegészítéseként ajánlja Buchler „silvā”-ját, amely az egyes típusok és részek szerint gyűjti össze a legkiválóbb levélírók fordulatait.⁷

A *Ratio Educationis* gyakorlati szempontú alapvetése nem változtat a latintanítás célkitűzésén: a korábbiakhoz hasonlóan továbbra is a szabatos írás és szólás készségének kifejlesztése a cél – összhangban a tanulók társadalomban később betöltendő szerepével.

E társadalmi rendeltetésből fakadóan a *Ratiót* már az előszóban is idéző Zachar-tankönyv, a *Paradigmata Orationis* részletesen foglalkozik a levéllel.⁸ És jóllehet a célok alapvetően nem változtak, a levélelmélet szellemisége gyökeresen más az Alvarus-féle tankönyvhöz képest. Mindezt már a Zachar által választott fejezetmóttó („Meliora sunt ea, quae natura, quam quae arte perfecta sunt”) is elárulja. A különbséget még inkább kiemeli az *A kötelességekből* mindkettőjük által, tehát mind Alvarus, mind Zachar által idézett gondolat, mely szerint „[a]z emelkedett beszéd szabályait a szónoklat mesterei megalkották, nem úgy a beszélgetését”, s amelynek közvetlen folytatása egyértelműen elméletellenes: „nem tudom, mit lehetne ott megállapítani”.⁹ De míg Alvarus rögtön idézi Cicero gondolatmenetének folytatását – „[e]nnek ellenére a szavak és mondatok használatának szabályai a csevegésre is vonatkoznak” –, majd pedig minden fenntartás nélkül sorolja a már ismertetett előírásokat, addig Zachar a móttó mellett az episztoláról szóló fejezetet is igen szkeptikus felütéssel kezdi. Figyelembe véve a levelek előfordulható nagyszámú variációját, nem csoda – írja –, hogy ahányan csak levelet írtak, annyiféle szabályt fogalmaztak meg: ezeket olvasva éppen ezért semmi biztosat nem lehet megállapítani. Ezután is oldalakat szentel a prózai levélről szóló, e szkepticizmust erősítő újabb elképzelések ismertetésének.

A századközép levélelméleti fordulatainak – amely során a természetesség, a szabálytalanság került a középpontba – már az ismertetett antik toposzokban is megvan az előzménye. Joggal kapcsolja tehát Zachar a Cicero-idézethez az újabb szakirodalmat, Gellert maga is többször hivatkozik elképzeléseinek antik előzményeire.¹⁰ Zachar tankönyvében azonban nem pusztán az elméleti fordulat regisztrálása az érdekes, hanem sorrendjük és a hozzájuk fűzött kommentár is, melyek módosítják a hangsúlyokat. Gellertől a bevezető fejezet legelején a *Praktische Abhandlung* egyik központi fogalmát, a természetességet emeli ki: „nincs semmi könnyebb a levélírásnál, csak a természetet vegye [az író] vezetőül a gondolkodásban és írásban”.¹¹ Zachar magyarázata szerint az újabb elméletírókban az a közös, hogy nem hiszik, a levél akkor is levél

⁷ Thesaurus conscribendarum epistolarum ex variis, optimisque Authoribus desumptus, Praeceptio quidem paucis comprehensus, Exemplis vero plurimis e M. T. Cicer. Libris illustratus & editus, Opera Joannis Buchleri a Gladbach, Editio secunda, Tyrnaviae, Typis Colleg. Academ. Soc. Jesu, An. 1762.

⁸ [Andreas Zachar]: *Paradigmata orationis solutae ex usu hodierno eloquentiae cum tractatu de stilo bene latino iterum in lucem edita*, Timnaviae, Typis Regiae Universitatis, Anno M.DCC.CXIV. [!], 85–114.

⁹ Cicero 1974. 300–301. Vö. Markus Tullius Tzitzerónak ki válogatott levelei, melyeket a ’tanuló ifjuság’ hasznára magyar nyelvre fordított, ékes deák mondásokkal meg toldott, és példák által Követésre alkalmaztatott Hegyi József, a’ kegyes iskoláknak szerzetes papja, Szegeden, Nyomtat. Grün Orbán’ Betüivel, 1804.

¹⁰ *Briefe, nebst einer Praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen*, von C. F. Gellert, Mit Röm. Kays. auch Königl. Pohln. und Churfl. Sächs. allergn. Privilegien, Leipzig, [1751], 2–3, 7–8.

¹¹ Zachar: *i. m.* 87.

marad, ha elhagyja a természetesség elvét, és pusztán retorikai szabályok (az exordium, a propositio stb., vagy a chria) alapján fejtegetik lényegét. Nem veti el azonban a retorikát, mivel ez a felfogás azoknak kíván segíteni, akik retorikai képzésben nem részesültek, ám kiváló leveleket írhatnak. Zachar, feltehetően Gellert nyomán, a nők „gyakran megcsodált” leveleit hozza fel ennek példaként.¹²

Az episztolafogalom részletesebb tárgyalásakor, a második fejezet legelején, Zachar ismét elítéli a levelekre vonatkozó retorikai szabályokat. Felhossa Cicerót, és hozzá kapcsolva tárgyalja az újabb irodalmat. A német nyelvű Batteux-idézet elmélyíti és a tankönyvi szerepnek megfelelően pontosítja a gellerti természetesség-fogalmat. Elveti a szabályokat, mivel csak az érzelmek adhatnak előírásokat („die Empfindung allein muß die Vorschrift geben”). A következő mondat mégis megengedi azok alkalmazását, amennyiben a szabályok alávetik magukat az érzelmeknek. A rákövetkező Mayer-idézet pedig konkrétan ki is jelöli az elvetendő szabályok körét. A természetesség eszerint csak ellenfogalom,¹³ amely a kancelláriai stílus előírásai ellen irányul: „Die Briefsteller, die uns die Sätze eines Briefes in einer Schlußrede, in einer ordentlichen, oder umgekehrten Chrie, oder durch ein Antecedens, Connexion, Consequens lehren wollen, verderben also vielmehr den Geschmack an den Briefen. Sie machen dieselben ängstlich, und eckelhaft; sonderlich wenn sie noch auf die Kanzleysprache verfallen, welche durch ihr langes periodisches Wesen die Sache so verwickelt, daß man einen Brief zwey bis dreymal durchgehen muß um einen vollkommenen Begriff davon zu bekommen.”¹⁴

Zachar összegzése szerint a levélnek természetesnek kell lennie (tota Epistola [...] natiua esse debeat), de csak azon szabályoknak nincs helye a levélben, amelyek e természetes színezetet (natiuum [...] colorem) megváltoztatják. A tankönyvíró csak e hosszú kitérő után folytatja Cicero gondolatát: szerinte mind a régebbieknél, mind az újabbaknál így kell érteni, hogy a szónoklat szabályai érvényesek a beszédre is.

Zachar előírásai a levélírás retorikai szituációjából indulnak ki.¹⁵ Felfogása ebben természetesen a többi kortárs levélelmélettel rokon: azt kell szem előtt tartania a levélírónak, hogy ki az, akinek ír (a címzett társadalomban betöltött szerepe, műveltsége számít), miről és milyen szándékkal ír, továbbá figyelnie kell a természetes, egyszerű, világos fogalmazásra, a helyes és szépírásra. A harmadik fejezet az addig csak általánosságban megfogalmazott kritériumokat részletezi, és ismerteti, a két alapvető levéltípus (családiás, vidám, illetve komoly, emelkedett) egyes aleteinél (pl. szerencsekívánó, vigasztaló, köszönő, családi stb.) mire kell ügyelni; ám itt Buchlerhez és Alvarushoz képest nem nyújt újat.

Zachar a harmadik fejezetben részletesen foglalkozik olyan másodlagos műfaji jegyekkel is, amelyek számos információt hordoznak, és a levél céljának eléréséhez elengedhetetlenek, mint például a címzés, megszólítás, dátumozás, az írottak elrendezése. E másodlagos jegyek fontosságára utal, hogy Mészáros leveleskönyvének¹⁶ alig kétoldalmi elméleti összefoglalása is kitér ezekre, s hogy a legifjabbak levélírás-oktatásának egy kézikönyv tanúsága szerint ez a legfontosabb része,¹⁷ de még Verseghy 1820-as években írt munkájában is alaposan tárgyalja e jellemzőket.¹⁸ A misszilis és az irodalmi levél viszonyának szempontjából az elrendezésre vo-

¹² Zachar: *i. m.* 86. Vö. Gellert 1751. 75–79.

¹³ Nörtemann 1990. 222.

¹⁴ Zachar: *i. m.* 91.

¹⁵ Mezei: *i. m.* 14–15.

¹⁶ *Minden esetekre el-készült magyar szekretárius*. Ki-botsátotta Mészáros Ignátz, Pesten, Nyomt. Trattner Mátyás' betűivel, 1793.

¹⁷ [Tóth Pápai Mihály]: *Gyermek-nevelésre vezető út-mutatás*. Kassán, Ellinger Janos Cs. és Királyi privil. Könyvnyomtatónál, 1797. 66.

¹⁸ Verseghy 1973–1977. V:506.

natkozó szabályok tartoznak az érdekesebbek, fontosabbak közé. Alább Mészárosot idézem, aki Zacharral azonosan adja elő ennek kritériumait: „Úgy hozta-bé tovább a’ szokás, hogy a’ fő-személyeknek szóló levelekben a’ fellyül-írás, vagy titulus fellyül valamivel nagyobb betűtskékkel tétetvén, a’ levél három, vagy négy újnival alább kezdődik, a’ névnek alá-írása pedig a’ levél után hagyott alkalmas üreggel a’ papiros vége felé, vagy végére tétetik, és balról-is a’ papirosnak vagy három újni ürege hagyattatik: a’ hasonló személyek között egész formában közép mód tartatik; az alatonobbakhoz való levelekben pedig se fellyül, se balról, sem alól olyan szélek, és üregek nem hagyattatnak.”¹⁹

Nyilvánvaló, hogy az elrendezésre vonatkozó szabályok alapvetően a kézzel írt misszilizsek esetében érvényesek, mivel a nyomtatás átforgálja a szöveggépet. Ami persze megmagyarázhatja, hogy Mészáros miért említi meg ezeket az előírásokat *nyomtatott* szekretáriusában. Mindenesetre „az egyazon levél két formája, a nyomtatott és a privát, csak szövegében egyezik” provokatív gondolatát²⁰ alátámasztja ez az előírás.

Fontos azonban kitérni arra a különbségre is, amely a századközép levélelméleti fordulata és annak Zachar-féle interpretációja között van. Döntő jelentőségű ugyanis, hogy Gellert, majd nyomában Stockhausen, a gondolkodás, valamint a levélírás természetességét szorosan összekapcsolták a levélíró individuumával: „Wenn man endlich selbst Briefe schreiben will, so vergesse man die Exempel, um sie nicht knechtisch nachzuahmen, und folge seinem *eigenen Naturelle*. *Ein jeder hat eine gewisse Art zu denken und sich auszudrücken*, die ihn von andern unterscheidet.”²¹ A tankönyvíró azonban másképp értelmezi mind a természetesség, mind a gellerti értekezés másik jelentős fogalmát,²² az érthetőséget, értelmességet is. Zachar ugyanis a harmadik fejezet példaleveleiben nem távolodik el a retorikában az anyag feldolgozását segítő kérdésektől (quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando), amelyek közül a *kicsoda?* problematikája egyedül a társadalmi hierarchia és az életkori sajátosságok kapcsán kerül elő.

Összességében megállapítható, hogy Zachar elképzelései nem lépnek túl a levélelméleti fordulat recepciójában Gottsched felfogásán, akinek persze a századközép elméletírói, köztük Gellert is, igen sokat köszönhetnek.²³ Gottsched ugyanis szemben kora tanításával és gyakorlataival, a kancelláriai és a gálans levélstílussal, a fő hangsúlyt a természetes, érthető-értelmes, a (kifejezések megválogatásában) mértéktartó írás- és gondolkodásmódra helyezte. Gellert szerint viszont a természetességnek pusztán az érthetőségre-értelmességre való redukálása nem eredményez unalmas és tartalmatlan tisztaságnál egyebet.²⁴

Zachar szoros kötődése a retorikai hagyományhoz természetesen általában is jellemző a magyar leveleskönyvekre,²⁵ s bár a retorikákon kívül is egyértelmű a korabeli magyarországi érdeklődés a levélműfaj iránt, ezek sem mutatnak más képet. Molnár János több levelezéssel foglalkozó munkát ismertet, de ezekből az derül ki, hogy az ő felfogása Zacharéhoz hasonlóan szintén gottschediánus. A *Die Kunst schön, richtig, und vernünftig zu schreiben* recenziójában²⁶ a levelek írásának általános szabályai a következők: a dolgok „valódi” rendje szerint kell az írónak gondolkodnia, „értelmesen és nem paraszt módra” írnia, tehát oly sza-

¹⁹ Mészáros 1793. 452.

²⁰ Nickisch: *i. m.* 100.

²¹ Gellert 1751. 71–72.

²² Jung: *i. m.* 491.

²³ Reinhard M. G. Nickisch, *Gottsched und die deutsche Epistolographie des 18. Jahrhunderts*. Euphorion 1972/4, 365–382. 371.

²⁴ Jung: *i. m.* 491.

²⁵ Mezei: *i. m.* 13–22.

²⁶ *Magyar Könyv-ház*. Írá Molnár János. II. szakasz, Posonyban, Landerer Mihály’ költségével és bettűivel, 1783. 348–357.

vakkal, melyek „a’ betsületesebb emberek előtt fen-forognak”. Hogy valóban eltér a gellertianus elképzelésektől e könyv felfogása (legalábbis Molnár interpretációjában), azt jelzi, hogy a társalkodás és az olvasás nem elegendő a megszólaló képzésére, az író az iskolai tanulmányokat is feltételül szabja.²⁷

Mezei Márta egyik megjegyzése is utal rá, a bemutatott elméleti írások is bizonyítják, hogy a korabeli a magyar levélelméleti recepció „kevésbé foglalkozik az *alany* szempontjával”.²⁸ Az individuum problematikájával szorosan összefügg, és szintén kimarad a magyar recepcióból, a levélelméleti fordulat egy másik jellemzője, a nők levélírási kultúrájának hangsúlyozása, amely egyszerre fejezi ki a gellerti elképzelések hagyománykövető és -törő jellegét. A nők józan ízlésének nincs szüksége szabályokra. Olyannyira erős ez a felfogás, hogy a természetes levél írásának képességét egyenesen a nőknek tulajdonították, és a levelet a különböző teoretikus írásokban a 18–19. század fordulójára francia és német nyelvterületen a nők irodalmi megjelenésének egyedüli adekvát formájaként tartották számon.²⁹ Zachar a bevezető fejezetben hivatkozik ugyan érintőlegesen a nőkre mint akik csodálatra méltó leveleket képesek retorikai ismeretek nélkül írni, de a későbbiekben eltekint ettől, s így az individuum, a lelkialkat (Naturell) döntő szerepét is elhanyagolja, amely pedig a gellerti elképzelések egyik legfontosabb újdonsága.

Mindez nemcsak azért meglepő, mert Decsy a *Pannóniai Fénikszben* a „Magyar Aszszonyságok” olvasmányai között magától értetődőként tartja számon Gellert leveleit,³⁰ hanem azért, mert Gellertnek az 1760-as évek elejétől, közepétől datálódó népszerűsége nem korlátozódik sem Bécsre, sem a német nyelvre, sem a „szépirodalom” körére.³¹ Mindezek ellenére a korabeli levélelméleti recepció Zacharhoz hasonlóan a női levélírást marginálisan kezeli. Még akkor is igaz ez, ha több olyan nevelési kézikönyvet lehet idézni, amelyek a nők levélírási (-olvasási) képességeit fejlesztik.³² A levélírást viszont pusztán a társadalmi szükséglettel magyarázzák, ennek révén „sok alkalmatlanságtól” menti meg magát a nő. Mészáros levelezőkönyve például a gazdag példatár ellenére, vagy éppen azért, csupán ötvenhárom olyan levelet közöl, amelyben valamelyik fél nő. De ezekben is a rendi társadalom, a család férfiszerepeit magukra öltve írnak a nők. Mindezek ellenére vannak elszórt nyomok, amelyek a korabeli levélelméleti tanításoktól eltérően a női egyéniségnek a levél alakításában szerepet szának: „De én itt egy kérdést teszek, tudnia illik: melly rendbéli tudományokban kívántatik nekik [ti. a nőknek] leg-inkább a’ tanítás? abban-e’, hogy annak rendi szerént írni, nemesen gondolkodni, és *magok kedves inyek szerént* egy levelet fel-tenni tanuljanak?”³³

Decsy és Mészáros példája arra figyelmeztet, hogy a magyar irodalmi diskurzus ugyan nemigen foglalkozik a női levélírással, valamint ennek elméletével, ám – feltehetően a kortárs külföldi irodalom hatására – sajátos jellegét mégis számon tartották. E hatás feltételezését a

²⁷ Vö. Jung: *i. m.* 491.

²⁸ Mezei 1994. 16.

²⁹ Nörtemann 1990. 222. Lásd még Annette C. Anton: *Authentizität als Fiktion. Briefkultur im 18. und 19. Jahrhundert.* Stuttgart–Weimar 1995. 21.

³⁰ *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv mellyet irt* D. Decsy Sámuel, Bétsben. Nyomtatottat Nemcs Trattner János Tamás Könyv-nyomtató Műhelyében, 1790. 169.

³¹ Várady Imre: *Gellert hazánkban.* Bp. 1917.

³² *Barátságos oktatás, Hogy Kellenség Egy Ifju Aszszony Embernek magát a’ díszes erkölcsökben méltóképpen formálni.* Irattatott Német nyelven Meyer András által. Magyarra fordította Szerentsi Nagy István. Nyomtatottat Po’sonban és Budán a’ Benedickt Mihály és Társai költséggel, 1783; Fábri Anna: *Köziró vagy szerepiró?* Nagy Beáta, Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás.* Debrecen 1997. 61.

³³ Mészáros 1794. 3r.

francia kultúrához sok szálon kötődő Fekete János egyik levele is valószínűsíti: „Ugyan [...] mi férjfiak, bár tanultak legyünk, nem tudunk olly gyönyörű együgyűséggel levelezni, mint a’ Szép Nem. Sevigne Aszszonyságnak levelei, még eddig is a’ Francziák által el érhetetlen remekeknek tartatnak.”³⁴

A tankönyvi előírásokról, a korabeli levélelméleti irodalomról, valamint a recepció egyéb forrásairól adott elemzést megerősítik az iskolában tanultakat számon kérő kérdések is. A nagyszombati egyetemhez tartozó gimnázium év végi vizsgáján 1775-ben a költői osztály hallgatóinak költészettanból (ahol Arisztotelész és Horatius mellett Batteux, Du Bos és Bodmer is tananyag), szónoklattanból és a levelekre vonatkozó előírásokból is külön feladataik voltak.³⁵ A kérdések felölelik a legfontosabb tudnivalókat a legegyszerűbb definíciótól (Quid est epistola?) az alapvető szabályokon, az alkalmazandó stílus, a levéltípusok száma, jellemzőik, valamint a rájuk adandó válasz ismertetésén keresztül az olvasás és a külalak (íráskép, hajtogatás, címzés) kérdéseire. Az eddigi tankönyvek egyedül a „Quomodo legendi?”-re nem adtak választ. Az általam forgatott iskolai jegyzet³⁶ alapján az olvasás általános szabályait tekintették itt is érvényesnek, azaz arra kell ügyelni, milyen típusú episztoláról van szó, mivel a kifejezések, a szerkesztés ennek vannak alárendelve. A részletesebb utasítások a nyugodt olvasás és az imitáció szabályaihoz kapcsolódnak: végig kell olvasni a levelet, hogy az egészről valamiféle kép alakuljon ki, majd újraolvasni és az egyes részek tartalmát kell felfogni, s fokozatosan vissza kell nyomozni a megírás fázisait (inventio, dispositio, elocutio), elgondolni, mely tárgyakra és miként tudja majd a tanuló később az egyes szöveg(rész)eket, fordulatokat használni.

A többi vizsgált tétel sor, a lőcsei, a budai és a váci³⁷ a nagyszombatihoz képest ugyan kevésbé informatív, ám az eddigi megállapításokat néhány újjal lehet kiegészíteni. Bár a *Ratio* célja, hogy a diákok már a kisgimnáziumok végeztével jól tudjanak latin nyelvű levelet írni, és Zachar tankönyve is az első három év ismeretanyagához sorolja ezt az anyagot, a levéllel azonban – a kérdések alapján legalábbis – csak a humaniorák első évében foglalkoznak részletesen. (A humaniorák második évében már csak a latin stílusra vonatkozó szabályok között került elő a műfaj.) A példaanyagot Molnár *Chrestomathiája*³⁸ szolgáltatja, amely Alvarus kevesebb szöveget és szerzőt közlő gyűjteményével szemben 59 antik és 6 újabb levelet tartalmaz. A feldolgozás megkívánt módja a hangsúlyokról tanúskodik: először ismertetni kellett a levél témáját, a szerző célját, majd a levél nyelvi elemzése következett, végül egyes szófordu-

³⁴ Néhai Galántai Gróf Fekete János *Magyar Munkái*. I–II. Th., o. D. (Ms.) – MTAK Kt. K 684. (Mf. B 8244/VI–8245/I.). II. 104.

³⁵ *Materia examinis pvblici quod in alma, ac celeberrima Regia Vniversitate Timaviensi ex scholasticis anni labentis explanationibvs svbivnt exevnte anno scholastico MDCCLXXV*. Typis Timaviensibvs.

³⁶ Rivalta: *De lectione librorum*. Pannonhalmi Főapátság Kézirattára, BK 129/2, 31r.–35v. (töredék), 33r. Lásd még Szabó Flóris: *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*. ItK. 1980/4. 469–485.

³⁷ *Progressus secundi semestris, quem in regio majori gymnasio Leutschoviensi sub institutione PP. Ord. Minor. S. Franc. conventualium exhibuerunt nobiles, ac ingenii secundae humaniorum classis alumni*. Leutschoviae, Ex typographia Podhoranszkyana, 1778; *Materia 1779, Materia tentaminis pvblici, ac sollemis, quod primo semestri hmanitatis anni vtrivsque stvdiosi svbivervnt in Gymnasio Regio Vacienis Provinciae Bvdensis apud Scholas Pias, mense Martio Anno M. DCC. LXXX*. Vacii, Typis Francisci Ignatii ambro, regii privileg. et Episcopalis typographi.

³⁸ *Chrestomathia ex optimis linguae latinae autoribus concinnata in usum gymnasiarum, et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas* [szerk. Molnár János]. Editio quarta, Novis accessionibus locupletata, Cum generali Privileg. Sac. Caesar. Regiae Apost. Majest. Prostant Budae, et Tynaviae, Budae, Typis Regiae Universitatis.

latokat kellett felmondani.³⁹ A vizsgaanyag is alátámasztja tehát, hogy a levélírás-oktatás során a tanulóknak elsősorban az írás (és értelmezés) képességét kellett megszerezniük. Igaz, az oktatás hatékonyságát esetenként maguk a tanárok is megkérdőjelezték: a „deákol tanuló ifjak [...] a' levél írásban olly gyengék maradnak, hogy azt újra tanulni kénytelenek [...], minekutánna ki állottak az iskolából.”⁴⁰

Mindezek ellenére mégsem lehet tagadni, hogy a levél Magyarországon is olyan gyakorlati médiummá vált, a gondolatok és vélemények cseréjének azon helyévé, amely kívül esik a nyilvánosság bevett intézményi keretein, s egy újabbnak (a német viszonyok között ez a polgári) előkészítője. Példaként idézhetni erre Orczy Kazinczyhoz írott levelét, amely szövegszerűen is szembeállítja a levelezés régi és új korszakát,⁴¹ de részletesen alátámasztják ezt Mezei Márta elemzései.⁴²

A levélelméleti fordulat felemás recepcióját és vele szemben a gyakorlatnak a gellerti elképzelésekkel való rokonságát az magyarázza, hogy e fordulat alapvetően csak a barátságos levelekre korlátozódott.⁴³ Fekete János is a barátságos levelekre vonatkoztatva írja Aranka Györgynek: „Én sem követem Leveledet, Barátom! Minden pontjaiban; mert tsak szívem vezérelti pennámat, midőn néked írok, és átáljában azt tartom, hogy mennél könnyebben foly a' Levél, annál nagyobb annak érdeme.”⁴⁴

Ebből a szempontból nyernek különös jelentőséget Batsányi bevezető sorai a Báróczyhoz írott *Barátságos levél*hez. Itt összekapcsolódik „az Írók jó baráttaikkal váltott Leveleik”-nek kiadása *A Bessenyei György Társaságában* megjelenő episztolázással, valamint ennek mintaadó volta az addig megjelent magyar nyelvű leveleskönyvekkel szemben. Ezzel ugyanis Batsányi a korabeli (akár verses, akár prózai) episztolákkal kapcsolatos egyik lehetséges olvasási módra világít rá, amely a magánszférától elkülönülő irodalmi nyilvánosság megteremtésében a (barátságos) prózai levelek és az episztolák funkcióbeli azonosságát vallja.

³⁹ *Materia tentaminis pbylici et solennis* quod secundum institvtvm regivm I. semest. exhibitvm est in Archi-Gymnasio Regiae Vniversitati Bvdensis mense Martio MDCCLXXIX. Bvdiae Typis Regiae Vniversitatis Anno vt svpra. – SK Gi 2000/V (Dugonics Analecta V. kötet).

⁴⁰ Cicero 1804. I.n. Vö. még Csaplár 1881–1889. II. 424–425.

⁴¹ *Kazinczy Ferenc levelezése*. I–XXIII. S.a.r. Váczy János, Harsányi István, Berlász Jenő et alii. MTA. Bp. 1890–1960. I. 80. 115.

⁴² Mezei: *i. m.*

⁴³ Jung: *i. m.* 493.

⁴⁴ Fekete: *é. n.* II. 103–104.

Kőváry Endre festőművész (1832–1918)

A régi erdélyi családok kedvelt portréfestője volt, de képei ma már inkább csak közgyűjteményekben láthatók. Egyházi (püspöki, teológiai) dísztermek falán örök időtlenségben őrzik művei a vásznakról reánk tekintők arcvonásait. Múzeumi raktárakból legfennebb restaurálás után lehetne a hányattatásoktól megviselt portréiból bármelyiket is bemutatni; vázlatkönyvének rajzai az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum Kézirattárából 1941-ben kerültek utoljára kiállításra.

Igencsak nemes hangzású a Kőváry név Erdély és Kolozsvár történetében. A festő bátyja, Kőváry László történétíró és statisztikus, az Erdélyi Múzeum megálmodója, a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt. Híre-neve mindig előtte járt az öccsének, és mára földeríthetetlen, hogy ez a primátus a kisebbik testvért, a festőt nyomasztotta volna-e. Családi neveltetésük a testvéreket – haton voltak, négy fiú és két leány – egyébként is a munkaszeretetre, a választott szakmájukban való jelességre predesztinálta. László jogi pályáról kapcsolódott be a viharos közéletbe, s lett szülőföldje múltjának kutatója. Józsat, a legidősebbet, a korán elhunyt testvért költői ambíciók hevítették. Mihályt, a kolozsvári ügyvédet a magyar kardvívás élvonalbeli mestereként tartja számon a sporttörténet. Endre, a későbbi festő hazafias lelkesedéssel szinte még gyermekként állt be a szabadságharc honvédői közé.

Kőváry Endre¹ köztiszteletnek örvendő unitárius család gyermekeként Tordán (pontosabban Újtordán) született 1832-ben.² Apja, Kővári József a tordai szűcsök céhmestere volt.

Iskoláit szülővárosában az Unitárius Algimnáziumban kezdte, majd Kolozsvárra került válásfelekezete, az unitáriusok nevezetes kollégiumába. Teológus lett, papnak készült, mikor közbejötték a forradalom eseményei. Őrmesterként küzdött a szabadságharcban. 1849. augusztus végén Kazinczy Lajos tábornok honvédeivel tette le Zsibónál a fegyvert az oroszok előtt. Akkor mindössze tizenhét éves volt.

Ezután, korábbi szándékát megváltoztatva, festészetet kezdett tanulni. Egész komolysággal a művészpálya mellett kötelezte el magát. Kezdeti rajzi-anatómiai ismereteit Pesten szerezte, de hogy kinek az irányításával, arról nem maradt följegyzés. Az mindenképpen bizonyítható, hogy mesterétől vagy tanítóitól szakszerű, akadémiai jellegű eligazítást kapott. Vázlatkönyvének 1852-ből megmaradt korai rajzai erről tanúskodnak. A ceruzarajzok között száj- és orrtanulmányok, női modellekről (szemből és profilból) készült skiccek, egy fiatal lány finoman megrajzolt portréja és egy kardot tartó kéz biztosan rögzített képe sorakozik egymás mellé.³

Útja innen az akkori idők gyakorlata szerint a Bécsi Akadémiára vezetett. Lyka Károlynak a német Thieme–Becker lexikonban róla írt szócikke szerint 1857-ben már biztosan a császárváros művészeti akadémiáján tanult.⁴ Szó szerint megerősítik ugyanezt az erdélyi sajtóban róla megjelent első tudósítások. A Kolozsvári Közlöny 1859-es híradása szerint Kőváry Endre „már két év óta képezi magát Bécsben a képzőművészetek akadémiáján”.⁵

Bécsbe érkezése idején készülhetett egy különösen érdekes rajza, mely évre és napra pontosan datált. A rajzlapon a romantika úttörő mesterének, Delacroix-nak portréját örökítette meg,

¹ A festő, éppúgy, mint bátyja, hol y-nal, hol i-vel (Kővári) írta a nevét.

² Művészeti lexikonok szócikkei csak születésének évét közlik, a hónap és nap pontosítása nélkül. A kiegészítésre, minden igyekezet ellenére, alig van remény. A tordai anyakönyvek az 1944-es orosz bevonuláskor elpusztultak. A festő szüleinek (Kővári József és Miklós Kata) Újtordán, a Szaniszló utcában volt családi házuk.

³ A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár rajz- és metszetgyűjteményében (Colecția de stampe), XXV/52–56.

⁴ Thieme–Becker: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Band 21, Leipzig 1927. (Megjelölt forrás: Matrikel d. Wiener Akad.)

⁵ *Kőváry Endre*. Kolozsvári Közlöny, 1859. március 27. IV. évf. 25.

vele szemben egy női képmással. Már életes, szép a rajz, kifejező képe a dús hajjal, kis állszakkal ábrázolt festőfejedelemnek. Alatta a felirat, majd a dátum: „Eugene Delacroix festő”, „február 3-án 1856”.⁶ A Delacroix-portré alighanem csupán egy másolat, de így is érdekes, mert Kőváry tájékozottságára és alkotói vonzódásaira utal. Még korábban Pesten Munkácsyval került kapcsolatba. Több időt töltött a pályakezdő Munkácsy társaságában, aki egy nemzedékel fiatalabb volt nála.

A bécsi éveket messzemenően kihasználta arra, hogy képtárakat, gyűjteményeket látogasson. Mint ez más pályatársakra is jellemző volt, klasszikusok műveinek másolásával igyekezett régi korok festészeti technikájával és kompozíciós megoldásaival megismerkedni. Ezekből a hazahozott képekből, kópiákból állított ki első ízben az 1859-es év tavaszán. A Kolozsvári Közlöny fentebb idézett híradása arról tudósított, hogy Stein János könyvkereskedésében mutatott be a Bécsben készült művészi másolatokból, köztük egy Raffaello nyomán festett képet.⁷ Valamivel későbből, 1860-ból maradt meg apjáról festett kisméretű képe (akvarell és ceruzarajz), mely gyermeki szeretettel örököltette meg a családfőt, a nem sokkal később, 1861 őszén elhunyt Kővári Józsefet.⁸

Önálló munkáival, feltehetően első ízben, 1864-ben mutatkozott be Kőváry. A tárlatot november 1. és 6. között a kolozsvári Nő-Egylet szervezte a Vigadó (az erdélyi diétáknak is helyet adó Redut) emeleti termeiben. Olyan szokatlan eseménye volt ez még az akkori erdélyi társadalomnak, hogy például a Kolozsvári Közlöny első oldalas tudósításban számolt be róla.⁹ Három művész mutatkozott be az abszolutizmus korabeli város közönségének: Barabás Henriette (a festő Barabás Miklós leánya), aki rövid ideig férjével Kolozsváron élt, 13 olajképét, Kissolyosi Simó Ferenc, a Kolozsvári Normál Rajzoda tanára 2 festményét és Kőváry Endre meghatározatlan számú, több munkáját mutatta be. Kőváry képei között a kor neves publicistája, K. Papp Miklós a festőnek Bécsből hazahozott egyik kópiáját („egy belvederi csinos másolatot”), *Búsuló leány* című életképét és egy gyümölcsesendéletét említi.

Magára Barabás Miklósról is hálásan emlékezett a festő. Biztatást kapott tőle tanulmányai és munkája folytatására. Egy alkalommal az akkor már idős mester Kővárynak cigánycsaládot ábrázoló festményéről mondott elismerő szavakat.

A kiegyezés után kapott igazán lendületet Kőváry Endre pályája, portréfestői termékeny munkássága. Akkor már évek óta Kolozsváron élt (1860-tól telepedett le végleg a városban), és a sajtó mindvégig tudósítások sorában számolt be tevékenységéről. Ám a név szerint említett alkotások természetesen csak egy kisebbik részét képezik a megrendelésre készült műveknek.

Az 1877-es év decemberében fiatalabb festőkollégájával és unitárius hitfelekezeti társával, Sárdi Istvánnal a kolozsvári „ipar- és ipartörténelmi kiállításon” mutattak be festményeikből. Ezen Kővárynak Zsigmond Elekről, Nagy Ferencről, Graef Edéről és nem utolsósorban Teleki Sándorról, Petőfi egykori barátjáról festett portréit említik.¹⁰ 1880-ban Polcz kolozsvári papírkereskedő kirakatában állította ki báró Kemény Ferencről, Nagy Lajos unitárius lelkészről, a kollégium tanáráról, Adler Rózáról festett képeit és Kőváry Mihálynak (testvérének) gyerme-

⁶ A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár rajz- és metszetgyűjteményében, XXV/56.

⁷ Stein János (1814–1886) könyvtáros és nyomdász-kiadó nevezetes könyvesboltja Kolozsvár központjában írók és művészek számon tartott találkozóhelye volt.

⁸ A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár rajz- és metszetgyűjteményében, XXV/30. – A szülőknek egyébként fiuk, Kőváry László hozzájárulásával az őtordai temetőben díszes emlékoszlopot emeltek.

⁹ K. Papp Miklós: *A nő-egylet tárlatára*. Kolozsvári Közlöny, 1864. november 8. IX. évf. 132. 1–2.

¹⁰ Justus: *Kolozsvári ipar- és ipartörténelmi kiállítás*. Kelet, 1877. december 20. VII. évf. 291.

kéről készült portróját.¹¹ Festményeknek ilyenformán történő „közszemlére tétele”, nagyobb üzletek kirakatában való kiállítása megszokott gyakorlat volt végig a 19. században.

Köváry festői renoméjét igencsak emelte egy megtisztelő közületi rendelés 1879-ben. Az uralkodópár ezüstlakodalma alkalmából tőle rendelték meg I. Ferenc József életnagyságú képét huszártábornoki egyenruhában. Festményét a kolozsvári városháza nagytermében helyezték el.¹²

Többen vidékről is hozzá fordultak arckép-megrendelésekért. A szamosújvári örmény katolikus egyház előljárói például őt kérték fel, hogy számukra az elhunyt Lukácsy Kristóf (1804–1876) főesperesnek, az erdélyi örménység jeles kutatójának portróját megfesse. Köváry, egy híradás szerint, 1877 júliusában a kép befejezésére Szamosújvárra utazott.¹³

Ezekből a megrendelésekből komoly jövedelme származott, amit tanári fizetése is megpótol. Egykori iskolájában, az unitáriusok kollégiumában kapott rajztanári állást. A Főtanoda értesítői szerint 1870 és 1891 között állt a rajzkatedra élén; ugyanott, ahol korábban öt évig Sárdi István működött. Szabadkézi és mértani rajzra oktatta a gimnáziumi növendékeket.

Amint anyagi helyzete megszilárdult, bérelt műtermét (melyet 1863-ban a Híd utca 315. szám alatt nyitott meg) feladta, és saját házában rendezkedett be. Annyira keresett festő volt, írta róla évekkel később a Kolozsvári Közlöny, hogy bármily képtelenségnek, sőt nevetségesnek hangzik, „risum teneatis – magyar festő létére házat is vett művészetéből”.¹⁴

Kicsit árnyalja ezt a derűs képet, hogy háztulajdonosi státusba módos testvére, Köváry László támogatásával jutott. Ez a ház a Sétatér (később Bartha Miklós) utcában ma is áll.¹⁵ Ugyanolyan kertje lehetett, csak kisebb, mint az utcának a Sétatér felé eső részén a nagy híró fotográfusnak, Veress Ferencnek. Veress-sel egyébként Köváry a kezdetektől a legjobb kapcsolatban állott. Fényképész műtermének kirakatában állította ki 1875-ben egyik festményét, a már említett gyakorlat szerint.¹⁶ A kép Mátrai B. Ferenc színművészt ábrázolta a *Mondecanus* tragédia címszerepében. Tipikus színpadi szerepkép volt tehát, amilyen nem is egy készült, szintén a kor szokásainak megfelelően.

Köváry Endre: *Böloni Farkas Sándor* (olaj, vászon, 70x58,5 cm, jelzés nélkül. A kolozsvári Unitárius Püspökség tulajdona. Ltsz. UE. 643.)

¹¹ *Köváry Endre*. Kelet, 1880. március 31. X. évf. 73. 3.

¹² *Köváry Endre*. Magyar Polgár, 1879. április 23. XIII. évf. 92. 3.

¹³ *Köváry Endre*. Magyar Polgár, 1877. július 12. XI. évf. 157. 3.

¹⁴ Kolozsvári Közlöny, 1883. március 1. II. évf. (Új folyam) 48. 3.

¹⁵ „Kövári Endre képiró” lakását az 1899. évi kolozsvári cím- és lakásjegyzék a Sétatér utca 8. szám alatt jelzi. A későbbi kimutatásokban (1910, 1914), feltehetően a telekosztások miatt az ingatlan a Bartha Miklós (volt Sétatér) utca 12. szám alatt szerepel.

¹⁶ *Veress Ferenc*. Kelet, 1875. augusztus 13. V. évf. 184. 727.

Kőváry Endre: *Kovács János portréja* (olaj, vászon, 75x59,5 cm, jelzés nélkül. A kolozsvári Unitárius Püspökség tulajdona. Ltsz. UP. 61.)

A festő legkorábbi ismert képmását a fényképész Marselek Ferencnek 1860 körül készült felvétele őrzi számunkra. Tipikus 19. századi alkatú, délceg, egyenes tartású férfi áll előttünk a régi fotográfián. Széles, magas homlokát dús haj keretezi, bajuszt és kis állszakállt visel. Öltözéke hosszú, gombos redingót és lábszárközépig érő csizma.

A lassan éledező erdélyi művészeti életnek fontos mérföldköve volt az 1883-ban szervezett első kolozsvári csoportos kiállítás.

A város befogadókészségét honorálva az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat gróf Zichy Jenő közreműködésével 43 művész közel 250 alkotását hozta le a nagy sajtóvisszhanggal fogadott vidéki tárlatra. A megfelelőnek látszó terem kiválasztása és a terep előkészítése a kolozsváriakra várt.¹⁷ Ebben a munkában az akkor még igen kisszámú kolozsvári művészközösség éppúgy részt vett, mint az építész Pákei Lajos, a fotográfus Veress Ferenc s az akkor már tíz éve működő egyetem néhány tanára. Menet közben született döntés arról, hogy a kolozsvári festők munkáikkal csatlakozzanak a Pestről érkezettekhez.

Így nyílt meg 1883. február elején a Bel-Farkas utcai Katolikus Líceum emeleti dísztermében és a rajzteremben az egy hónap alatt mintegy 2000 látogatót vonzó kiállítás. A pestiek többnyire a műcsarnokbeliek közösségét vontatták föl. Olyan ismert festők műveit mutatták be, mint Ébner Lajos, Eisenhut Ferenc, Feszty Árpád, Karlovszky Bertalan, Ligeti Antal, Margitay Tihamér, Mészöly Géza, Spányi Béla, Thán Mór. Mellettük állított ki, de külön teremben 40 munkával a kolozsváriakat képviselő három festő: Kőváry Endre, Melka Vince és Sárdi István. Közöttük Kőváry volt a legidősebb, Melkával egy nemzedékbeli, míg az 1843-ban született Sárdi a legfiatalabb.

Az élete deléhez ért Kőváry ezt az alkalmat választotta, hogy teljes műfaji regiszteren adjon számot addigi munkásságáról. Nagyobb súllyal portréival volt jelen, köztük K. Papp Miklósnéról festett arcképével, az etnográfiai érdekességű *Kalotaszegi leány* című festményével és korai, az erdélyi román népeletről vett zsánerképeivel. Utóbbiak között *Első lopás* és *Szerelmi nyilatkozat* című alkotásait említik a beszámolók.¹⁸

Pár évvel később, 1890-ben a Képzőművészeti Társulat újabb vidéki kiállítást szervezett. Ennek során az erdélyi részeken Kolozsváron és Brassóban léptek föl. Telepy Károly, a szervezet fáradhatatlan titkára és műtárosa ezzel a kezdeményezéssel azt is ösztönözni szerette volna, hogy a művészeti élet vérkeringésébe a fővárostól távol élő alkotók minél jobban, hatékonyabban bekapcsolódhassanak. Így az természetes volt, hogy a vidéken élő festők most már

¹⁷ *Képzőművészet*. Magyar Polgár, 1883. január 14. XVII. évf. 11. 4.

¹⁸ *A kolozsvári képművészeti kiállítás*. Ellenzék, 1883. február 8. IV. évf. 31. 1–2.

minden elkülönülés nélkül részt vegyenek a tárlaton. Kolozsváron a tornavívoda termében az említett év tavaszán megnyílt kiállításon a helyi festők között Kövály Endre (*Női arckép*), Sárdi István és Peielle Róbert képeiből láthattak.¹⁹

Leginkább nyitottnak az 1894-ben alakult Nemzeti Szalon bizonyult. Első vidéki kiállítását az egyesület Kolozsváron már a következő év tavaszán megrendezte. A város akkor már a rohamos építkezések és millenniumi készülődések lázában égett. A Nemzeti Szalon tárlatának látványos előkészületei és ünnepi megnyitása igencsak beleillett ebbe a hangulatba. Lejött Kolozsvárra az egyesület képviselőjében Vastagh György és Kacziány Ödön, az a két festő, aki az erdélyi viszonyokat legközvetlenebbül ismerte. Ők rendezték el a Redut nagytermében a műveket, valahogyan megküzdve a tárlatok szervezésére egyébként alkalmatlan helyiség hátrányaival, a vörösre festett falakkal, a rossz világítással. Segítséget ezúttal is a városvezető értelmiségiektől kaptak, igen hatékonyan a gyakorlati ügyekben járatos Sándor Józseftől, az EMKE főtítkárától és maguktól a helyi festőközösség tagjaitól, akik természetesen módon a kiállításnak résztvevői is voltak.²⁰ A kolozsváriakat a tárlaton Melka Vince, Kövály László, Sárdi István, Marselek Endre és Gráf Jakab képviselte. Kövály két életképével és dr. Brandt József egyetemi tanárról festett portréjával volt jelen.²¹ Az 1895. május 19-én tartott megnyitón ott volt a Nemzeti Szalon majdnem teljes vezetősége. Vásárlások történtek, kolozsvári festőktől is.

A század legvégén az erdélyi régió egészére kiterjedő önálló művészegyesület megalakítását kezdeményezte Kolozsvár. Sokan és joggal érezték úgy, hogy az a város, ahol az Erdélyi Múzeum-Egyesület létrejött, ahol az ország második egyeteme és nagy múltú iskolái működtek, s az évszázados zenei-színházi kultúra tartotta ébren a szellemet, igényt tarthat erre a vezető szerepre is. Ami a megmozdulás ellen szólt, és hosszabb távon az eredményes működés gátja lett, az az országrésznek a fővárossal szembeni hátrányos helyzetéből adódott. Budapest vonzása erőteljesen érvényesült; különösen a művészetek és irodalom területén szívta el sorra az igazi tehetségeket. A szervezők kitartásán múlott, hogy a millenniumi idők lendületéből, a Mátyás-szobor fölavatásának ünnepi eseményeire időzítetten életre tudták hívni és pár évig fönntartani az Erdélyrészi Szépművészeti Társaságot.

A kolozsvári művészközösség aktív részvételével 1899 végén kezdődött meg az egyesületalakítás érdemleges szervezőmunkája. A következő év tavaszán, miután a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz fölterjesztették az alapszabályokat, az egyesület megválasztotta tisztikarát. Ebbe az akkori kolozsvári művészársadalomnak szinte minden tagját bevonták. Ügyve-

A pályakezdő Kővály Endre –
Marselek Ferenc felvétele az 1860-as évek elején

¹⁹ fb.: *A képkiallítás megnyitása*. Erdélyi Híradó, 1890. április 2. III. évf. 78. 2–4.

²⁰ *A Nemzeti Szalon Kolozsvárra*. Kolozsvár, 1895. május 1. IX. évf. 99. 1; Kacziány Ödön: *Emlékeimből – A Nemzeti Szalon első vidéki kiállítása Kolozsvárra*. Pástortűz, 1930. XVI. évf. 24. 552–554.

²¹ Dr. Brandt József orvos, egyetemi tanár portréját tanítványai megrendelésére festette Kővály 1893-ban.

zető igazgató lett az egyesület megalakításában kezdeményező szerepet játszó Peielle Róbert, titkár Veress Zoltán, igazgatósági tagok Kőváry Endre, Melka Vince, Marselek Endre, Papp Gábor, Stein János. A „világi” vezetőségi tagok között a kor szokása szerint notabilitások, politikusok szerepeltek, de több olyan értelmiségi is helyet kapott, humán vagy reál érdeklődésű ember, akikre bármilyen kérdésben támaszkodhattak. Ilyen volt a tárlatok installációjában segédkező dr. Széchy Akos és az építész Pákei Lajos.

A régiónak ez az első képzőművészeti egyesülete a Mátyás-szobor fölavatásának idején, 1902 októberében mutatkozott be. Erdélyi és magyarországi művészek közös kiállításával léptek a közönség elé. Egy év múlva ugyanilyen fölállásban az Erdélyrészi Szépművészeti Társaság második és egyben utolsó tárlatára került sor.

A 19–20. század fordulóján a Sétatér (Bartha Miklós) utcában a számban gyarapodó kolozsvári művészek több műterme működött. Az öregedő Veress Ferenc, az európai rangú fotográfus műtermében egy időre fia, a festő Veress Zoltán és annak felesége, a szobrász Kozma Erzsébet kapott otthont. Közéleben állott Kőváry Endre és a vele sok éven át együtt dolgozó Marselek Endre műterme. Szemben, az utca másik oldalán az igen módos Peielle Róbert rendezkedett be. Mind a Peielle-, mind a Kőváry-ház találkozóhelye lett a közösségre, szervezeti életre vágyó művészeknek.

Nagy megtiszteltetésnek érezték mindnyájan, amikor Walter Crane, az Erdélybe is ellátogató angol művész, a szecessziós mozgalmak ihlető mestere Kolozsvárra érkezése után e műtermeket sorban meglátogatta. Crane 1900. október 30-án, sűrű kolozsvári programjába iktatva előbb Melka Vince otthonát kereste föl a Beltorda utcában, majd képeket-szobrokat nézett meg Veress Zoltán, Kozma Erzsébet, Peielle Róbert és Kőváry Endre műtermeiben.²²

Egy-két riportszerű írás is fölbukkan a század fordulója körüli sajtóban, amely betekintést enged a családi otthonok tartozékaként kialakított műtermekbe, megidézi hangulatukat.

Ifj. Téglás Gábor, a fiatalon elhunyt költő és publicista 1897-ben Kőváry Endre és Veress Zoltán műtermeiben járt, erről tudósította a Kolozsvár című lapot.²³ Kőváry, mint írja, akkor fejezte be Kölcsény Ferencről készült portréját, melyet Szilágy vármegye törvényhatósága rendelt meg tőle. A festmény egy rézmetszet után készült. A költő kezében egy félig nyitott tekerccsel áll, melyen a Himnusz kezdő sorai látszanak. Háttérben dombos táj enyhíti a jelenet száraz klasszicitását. Műtermében látja Bethlen Katalin grófnő éppen befejezett arcképét, továbbá dr. Haller Károly és Móricz István portréit, melyek a tornavívó egyesület számára készültek. „Együtt dolgozik a vénülő mesterrel a fiatal Marselek Endre – olvassuk a tudósításban –, ki pár év előtt a müncheni akadémián Knirr és Höcker tanárok egyik legkedveltebb tanítványa volt.”

Nem sokkal később, 1900-ban a kolozsvári Újság riportsorozatban nyújtott körképet a műtermek alkotóiról. Kőváryról a névtelen tudósító a pályarajz ismert adatait mondja el, megjegyezve, hogy az idős mester Kovács Gyula portréján dolgozik a Vigadó (a Redut) számára.²⁴ E. Kovács Gyula, Kolozsvár ünnepelt színésze nem sokkal korábban, 1899-ben hunyt el, dombozműves sírköve a Házsongárdi temetőben áll.

Festők és szobrászok jutottak jelentős közületi rendelésekhez a század fordulóján a kolozsvári Unitárius Kollégium építéskor. Az új kollégium impozáns épülete a Kossuth Lajos (Belmagyar) utcában Pákei Lajos tervei nyomán 1901-ben készült el. Maga Pákei, de az egyházi vezetőség is szorgalmazta, hogy az épület dísztermének és előcsarnokának ünnepélyességét képzőművészeti alkotások is hangsúlyozzák. Így készült el és került körbe a díszterem falá-

²² Murádin Jenő: *Walter Crane a száz év előtti Kolozsváron és a Kalotaszegen*. (kézirat)

²³ Ifj. Téglás Gábor: *Kolozsvári képirók*. Kolozsvárt, 1897. június 25. XI. évf. 142. 2.

²⁴ *Atelier látogatás*. Újság, 1900. február 14. II. évf. 44. 3.

ra az a tizenöt dombormű, melyet Veress Zoltánné Kozma Erzsébet az unitárius egyház történelmi személyiségeiről mintázott. Ugyancsak Kozma Erzsébet műve a főbejárati lépcsőház pihenőjét díszítő Brassai Sámuel-büsztt, míg azzal szemben a Berde Mózes-portrét Margó Ede budapesti szobrász tervezte, s mindkét alkotást a nevezetes újpesti Beschorner cégnél öntötték bronzba. Az egyház képviselői tanácsstermében Stein János, a fiatalabb nemzedékhez tartozó kolozsvári festő Ferencz József unitárius püspök portréját örökítette meg („Lenbach modorában”), Veress Zoltán Dániel Gábor főgondnok portréját festette meg, Kőváry Endre pedig Berde Mózesnek, az egyház jötevőjének képmására kapott rendelést.²⁵

A Berde Mózes-portré esetében arról is tájékozódást kaphatunk, hogy az ilyen közületi megrendelések esetében körülbelül milyen honorárium illette meg a festőt. Megmaradt Kővárynak ugyanis egy beadványa, melyben az egyházi hatóságtól a festmény árának kiegyenlítését kéri.²⁶ Ez az összeg 600 koronára rúgott, amely akkor egy közepes keresetű hivatalnok félévi fizetésének felelt meg.

E képek Kőváry egy másolatát (vagy változatát) a székelykeresztúri unitárius gimnázium számára festette meg.

Idős kora ellenére a művész a századelőn is mindvégig folyamatosan dolgozott. Munkásságáról azonban mind kevesebb hír érkezett. Néhány alkalommal részt vett a budapesti Műcsarnok tárlatain. Egyetlen önálló kiállításának a Művészház egyesület adott otthont. A Budapesten az 1912-es év elején szervezett tárlatának azonban kevés visszhangja volt.²⁷ Az idő akkorra már messze túllépett a müncheni szellemű akadémizmust képviselő festészeten. Legutoljára kolozsvári művészek 1918 januárjában szervezett jótékonyági kiállítására küldött képeiből.

Aki műtermében Kőváryt fölkereste, majd mindig tanítványa, a fiatal Marselek társaságában látta dolgozni.

A fotográfus Marselek Ferenczel Kőváry sok év óta baráti kapcsolatban állott. A család festőpályát választó fiának, Marselek Endrének (1867–1941) keresztapja, nevelője, mestere volt. Ő irányította Münchenbe, hogy ott akadémiai tanulmányokat végezzen. Közben a Marselek-féle fényképészeti műterem 1894-ben átköltözött a Sétatér utca 6. szám alá, ahol a tulajdonos családi házat vásárolt magának.²⁸ Így a Münchenből kétévi tanulmány után 1895-ben hazatért pályakezdő festő már közvetlen szomszédságba került mesterével. Munkásságáról keveset tudunk. A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár rajz- és metszetgyűjteményébe került akvarelljei a realista-naturalista tájképfestészet iránti érzékenységét mutatják. Több képe a régi Kolozsvár helytörténeti emlékeit örökíti meg.

Miután Kőváry Endre bátyja, László 1907-ben elhunyt, a festő magányossága még nyomasztóbb lett. Család nélkül örökös egyedüllétét akkor már valóban csak tanítványának látogatásai oldották föl. Ez időből vagy valamivel korábról származhatnak azok a felvételek, melyeket Kolozsvár neves fényképészei, a Dunky fivérek készítettek róla. Kiváló képek a „Podmaniczky-szakállú” öreg festőről.

Kőváry Endre 1918. augusztus 3-án, 86 éves korában hunyt el,²⁹ éppen az ancien regime végét jelző történelmi korszakhatáron. Hamvai a Házsongárdi temető unitárius sírkertjében nyugszanak.

²⁵ *Három kép.* Keresztény Magvető, 1901. XXXVI. köt. 5. füzet, 787.

²⁶ Az Unitárius Egyház Gyűjtő Levéltára, Kvár 1901/207.

²⁷ *Művészeti krónika.* Új Idők, 1912. március 17. XVIII. évf. 12. 292–293.

²⁸ Miklósi-Sikes Csaba: *Fényképészek és műtermek Erdélyben, 1839–1916.* Székelyudvarhely 2001. 164–165.

²⁹ *Kőváry Endre meghalt.* Újság, 1918. augusztus 4. XX. évf. 180. 3; *Újtordai Kőváry Endre.* Keresztény Magvető, 1918. LIII. évf. 5. füzet. 168. (Az unitárius egyház folyóiratának pár soros nekrológia az egyház tanácsosaként említi az elhunytat.)

Köváry Endre a kolozsvári művészközösség legidősebb tagjaként élte meg az új évszázad elejét. Olyan mélysége ez az időeknek, mely stíluskorszakok egész során ível át. Éppen ő az és egy-két pályatársa, kiknek művészete még kapcsolódási pontokat őriz az erdélyi biedermeier kihunyó világával, és tart a historizmus oly sokáig megingathatatlanak tűnő kánonja felé. Szemlélete innen kezdve moccanatlan állóképet mutat. Átsuhantak felette a szecessziós mozgalmak, és az már nem is kérhető számon rajta, hogy érintetlenül hagyták az azután történetek.

Bécsben, az akadémián a mesterségbeli tudás biztonságát szerezte meg. Ilyen irányú elmélyülését segítették azután az ottani gyűjteményekben végzett képmásolásai, melyekből egész kollekciót hozott haza. Az akadémia falain kívül még láthatta, hogy a biedermeier divatja nem múlt el egészen. Bécsi otthonokban változatlanul népszerűek voltak Kriehuber miniatűr munkái, litográfiái és Waldmüller kicsit édeskés festményei ugyanúgy. Egyébként az oktatás me-revségei ellen mindig lázadó Waldmüllert éppen tanulmányai kezdetén, 1857-ben távolították el az akadémiáról, hogy azután rehabilitálják. Köváry bécsi rajzai között maradtak késő biedermeieres ízű ábrázolások, de fontosabb lehet a tiszta romantika ízlésére mutató Delacroix-képmás, melyről már szó esett. Az életképfestészet is bécsi örökség, melyet itthon sokáig kultivált.

Hazatérése után a biedermeier formákhoz külsőségekben még mindig ragaszkodó pályatársak közösségére talált. Sikó Miklós, Vastagh György és a mindnyájuknál idősebb Simó Ferenc éltette tovább a letűnt kor és divat hagyományait. Különösen a Pesten és Bécsben tanult Vastagh György példája hatott reá, azé a festőé, aki egy ideig Kolozsváron telepedett le. A zsánertémák, leginkább a cigányok életéből vett jelenetek mindkettejük pályáját tartósan elkísérték.

Mint korábban a reformkor vándorfestői, vagy akár Barabás Miklós, a hazatért Köváry is nemesi portré-galériák kiegészítésében jutott rendelésekhez. Rendszerint nem egyetlen kép megfestéséről volt szó, hanem a családtagok mindegyikének megörökítéséről, tönkrement képmások felújításáról vagy éppen újraalkotásáról. Ez huzamosabb ott-tartózkodást, kastélybeli életet jelentett a kor festői számára. Köváryval kapcsolatban az Erdélyi Posta 1863. december 10-i száma arról tudósított, hogy a festő „a múlt tavaszt és nyarat b. [báró] Radák Ádám ózdi birtokán tölté, hol a Radák nemzetség nagyszerű képtárából még hiányzó családtagokat festette le”.³⁰ A négy sarokbástya, egykor impozáns magyarózdi kastély a 19. század utolsó negyedéig, a család kihalásáig állt a Radákok birtokában.³¹

Az is igencsak jellemzője a kornak, hogy a festők közül sokan megpróbálkoztak a fényképéssel. Volt, aki saját műtermet nyitott, és volt olyan, aki fotográfusokkal társulva a mechanikus képrögzítés tökéletesítésében – fényképek színezésében – segédkezett. Kolozsváron erre több példa is akad a fényképészet hőskorából. Vastagh György 1858-ban Veress Ferencel társult, majd Urlaky Jánossal önálló műtermet nyitott. Pár év után, 1865-ben ismét Veress mellett működött, 1876-tól pedig Borsos József pesti fényképészetében dolgozott. Köváry Endre az ugyancsak jeles kolozsvári fotográfusnak, Tauffer Gyulának lett a segítőtársa. A módos kereskedőcsaládból származó Tauffer az Óvárban, a Mátyás-szülőházzal szemben levő épületben Kolozsvár második jelentősebb fényképész műtermét 1865-ben nyitotta meg. Köváry a következő évben társult vele, és éveken át segítségére volt a sokszor még tökéletlen fényképek színezésében.³²

³⁰ *Jeles ifjú festésziünk, Köváry Endre...* Erdélyi Posta, 1863. december 10. I. évf. 40. 161.

³¹ Horváth István: *Magyarózdi toronyalja*. Kvár 1971. 24–25.

³² Miklósi-Sikes Cs.: *i. m.* 202.

Ez a munka, a kereset a portré-megrendelésekhez képest a napi kiadások aprópénze lehetett. A festőt pedig egyre többen keresték föl megbízatásokkal. Az említetteken kívül ezekről próbálunk itt számot adni.

Bátyjáról, Kőváry Lászlóról festett portréja a Magyar Történelmi Képcsarnok számára készült. A képrendelés annak a megbecsülésnek volt a kifejezője, mellyel a magyar tudományos élet Kővárynak, elsősorban mint statisztikusnak úttörő munkásságát honorálta.

Schütz Jánosról fénykép után készült festménye 1886-ban annak a lelkes embernek állított emléket, aki Kolozsvár városrendezésének úttörője volt.

Egyéni megbízatások váltakoztak a közületekkel.

Az 1876-os új vármegyei beosztás után a megyeházák közgyűlési és tanácsstermeinek díszítése számos alkotónak, így a kolozsvári Melka Vincének és Kőváry Endrének egyre több megrendelést juttatott. Kőváry 1886-ban készült el báró Kemény György, Torda-Aranyos vármegye főispánjának életnagyságú képével a megyeházi díszterem számára. 1893-ban az uralkodó képét festette meg, ugyancsak életnagyságban Szilágy vármegye megbízásából. A Szilágy megyei vezetőséggel kialakult jó kapcsolatára jellemző, hogy a fenti és a már említett Kölcsény-kép mellett 1899-ben tőle rendelték meg a merénylet áldozatául esett Erzsébet királyné képmását.

Kései munkái között 1901-ben készült a Bartha Miklósról, gr. Almási Imréről és Ugron Istvánról készült képmása. Utóbbi azért is érdekes, mert Ugron István egyike volt Kolozsvár jelentős műgyűjtőinek.

Az említett művek jelentős részét a történelem viharai szerteszét szórták. A megyei vagy városi tanácsstermekben elhelyezett képeket a közhatalomváltozás után mindenütt leszedték a falakról. Padláson, pincékben hányódtak az impozáns méretű alkotások, melyeket gyakran díszes kereteikért bontottak szét.

Ettől a sorstól nagyrészt megkímélődtek az egyházi rendelésre készült festmények. Ezek a püspökségek képgyűjteményében, az egyházi főhatóságok, illetve a protestáns teológia dísztermében látható portrégalériában maradtak meg.

Kőváry Endre festményei legnagyobb számban érthetően saját felekezete, az unitárius egyház birtokában találhatóak föl. Kolozsváron a püspökség tanácstermében áll kiemelkedően szép alkotása: Kovács János (1846–1905) képmása.³³ A festő minden külsőség nélkül elevenítette meg az élénk tekintetű, szép, komoly, szakállas férfit, kinek arcára a fehér ingmell és gallér vetít világító fényt. Kőváry igen jól ismerte képének modelljét, hiszen Kovács az unitárius kol-

Kőváry Endre: *Bordó ruhás nő*
(Olaj, vászon, 38x28 cm, jelezve jobbra lenn: Kőváry,
Kolozsvár, magántulajdon)

³³ Olaj, vászon, 75×59,5 cm, j. n. Ltsz. UP-61.

légium tanára, majd igazgatója volt. Egyébként is érdekes alakja a korabeli Kolozsvárnak, akit angolbarát megszállottsága miatt ismerősei csak „Mister”-nek neveztek. Az általa életre keltett „Kolozsvár English Conversation Club” az angol nyelv szélesebb körű társadalmi elterjedését szolgálta. Walter Crane-t ő kalauzolta egész kolozsvári és kalotaszegi útján, és a műtermekben is ő mutatta be neki a festőket. Ugyanebben a tanácsteremben áll Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) portréja.³⁴ A festmény kimutathatóan Simó Ferenc ismert litográfiája nyomán készült; egész beállítás, megkomponálása erre vall. Pengevékony arcú, aszketikus alkat képmása rögzítődött a vásznon. A reformkor nagy alakjának magasrendű szellemisége sugárzik a képről.

Unitárius egyházi rendelésre készült Nagyajtai Kovács István (1799–1872), Kaáli Nagy Elek (1816–1878) portréja s az említett két, Berde Mózeset ábrázoló festmény. Ezek a püspökség képgalériájában jó állapotban megmaradtak. Ugyanitt még számos festménye látható, közelebről meg nem határozható portrék (köztük egy női képmás is), illetve a kolozsvári unitárius templomot ábrázoló, 1885-ből keltezett olajkép.

A kolozsvári evangélikus egyház birtokában maradt meg Schuster Károly idősebb kori portréja.³⁵ E rendeléssel a valamikor sokkal népesebb egyházközség annak a kiváló tanítómeszternek állított emléket, aki az egykori lutheránus elemi iskolának 1848 és 1888 között megbecsült vezetője volt.

Az Egyesült Protestáns Teológiai Intézet kolozsvári székházának történetileg is igen értékes képgyűjteményében több azonosítatlan Kőváry-portré lehet. Aláírt-jelzett képmás azonban mindössze egy van a díszterem portrégalériájában. Ez a festmény Bartók György (1845–1907) református püspököt ábrázolja,³⁶ és Kőváry kései munkái közé tartozik. A simán eldolgozott képfelület és szuggesztív kifejezés a festő nagy gyakorlatára utal.

Műtermében azonban ez a korszakokat átívelő portréfestő gyakorlat sokszor rutinná sekélyesedett. Különösen akkor, ha nem élő alak után, hanem emlékezet vagy fénykép nyomán készült a megrendelt kép. Ilyenkor a festő a részletek kidolgozottságával ellensúlyozta a szemtől távol eső részletek merevségét. Díszes öltözékek, kardhüvelyt és markolatot díszítő drágaköves foglalatok (például a Berde Mózes-portrén) kötik le a néző tekintetét. De ez volt – legalábbis kezdetben – a „képírókkal” szembeni elvárás is. A modorosság, a rutin csapdájával kellett a kor portréfestőinek szembenéznie. Nagyon megszívlelendők azok az észrevételek, melyeket már az 1883-as első kolozsvári csoportkiállítás kapcsán leírva találunk: „Oly körülmények között, amidőn a közönség a szigorú hasonlatosságra fekteti a legnagyobb súlyt, igen kevés tere maradt a művészi alkotóerőnek. A közönség nagy része zokon veszi a festőtől, ha nem ragaszkodik az utolsó részletekig tárgyához, és sokszor egy családi aranylánc vagy értékes csipke kirívó kidolgozására nagyobb súlyt fektet, mint a képen levő művészi összhangra.”³⁷

Mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy nem csak ezek a művészeteken kívüli elvárások szürkítettek el ígéretes alkotókat, hanem az elszigeteltség, a kapcsolatok hiánya is.

Kőváryra nagyon ráillik ez az alaphelyzet. Igazságtalanok lennénk azonban vele szemben, ha csupán a megrendelésre festett portrék egymásba érő sorából következtetnénk képességeire. Amikor igazán kedvére való témán dolgozott, messze túl tudott lépni a modorosságokon és középszerűen. Kolozsvári magángyűjteményben maradt meg egy kisméretű festménye, mely a modorosságtól azonosíthatatlansága miatt a *Bordó ruhás nő* címet kapta.³⁸ Gondolataiba merült fiatal nőt ábrázol, elegáns tartással és dekoratív öltözetrel. Modellt ül a festőnek, még sincs rajta

³⁴ Olaj, vászon, 70×58,5 cm, j. n. Ltsz. UE-643.

³⁵ Olaj, vászon, 80×58 cm, j. n., a kolozsvári evangélikus templom karzatán.

³⁶ Olaj, vászon, 80×60 cm, j. j. I. Kőváry. Az Egyesült Protestáns Teológiai Intézet tulajdona, Kolozsvár.

³⁷ Kolozsvári Közlöny, 1883. március 1. II. évf. 48. 3.

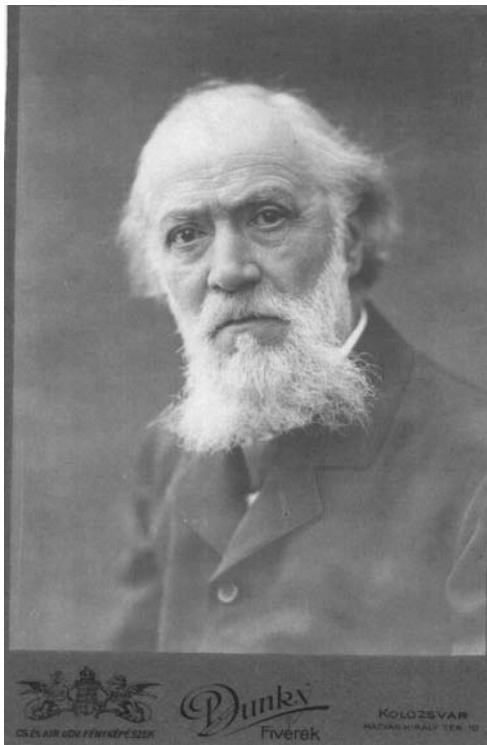
³⁸ Olaj, vászon, 38x28 cm, j.j.l. Kőváry. Nicolae Giurgiu hagyatékában, Kolozsvár.

semmi beállítottság, egyszerűnek és meghatóan őszintének érezzük. A festő hagyatékában ez a kép nem lehet egyedülálló; lappangó művek sora társulhat hozzá. Mindenképp a legmagasabb mércét mutatja, melyet Kőváry elérhetett, amíg az idejétmúlt historizmus az ő képalkotását is kiszikkasztotta.

A portrék mellett, melyekre a leginkább volt társadalmi igény, a festőt nem a tájbrázolás, hanem a zsánertémák foglalkoztatták. Bécsi tanulóéveitől kezdve születtek ilyen művei, és ez az elhaló műfaj kísérte idősebb korának munkásságát is. Lyka Károly lexikoni szócikke Kőváry zsánerképei között a *Szerelmi valomás*, *Kútnál*, *A libatolvaj* és a kedvelt cigánytémák között a *Bogrács körül* című festményeit említi. Utóbbi azonos lehet az Erdélyrészi Szépművészeti Társaság 1902-es tárlatán bemutatott *Cigányvacsora* című képével. Műtermében járva ifj. Téglás Gábor *Incselkedés* című tipikus zsánerképét írja le. Szegényesen bútorozott szobában fiatal nő néz mosolyogva egy három-négy éves leánykára.³⁹ Ritkábban egy-egy csendélet is kikerült műterméből. Egyik ilyen munkája az egész képfeületet betöltő, vázában álló dús szegfűcsokor.⁴⁰ A surlófénybe állított váza szokványosságát nagy mesterségbeli tudással megfestett virágszirmok ellensúlyozzák.

Kővárynak a tájkép iránti érzéketlensége is egyik oka annak, hogy érintetlenül hagyták a műtermekből a szabadba kilépett festészet forrongó nagy színeváltozásai. Megmaradt a műcsarnoki festészet kánonjainál. Ahhoz már túl idős volt, hogy a francia impresszionisták vagy közelebbről megtapasztalhatóan a nagybányaiak festészete hitében megingathassák. Így meg kellett érnie a 20. század kezdetén azokat a támadásokat, melyek festészetét a múltba utalták, és a kolozsvári alkotók közösségén belül személyében is bántották. „A »Kőváriádákkal« itt az ideje egyszer s mindenkorra »végezni«” – olvasható egy pamfletszerű tárlatbemutatóban az 1902-es évben.⁴¹

Halála után sokáig művészeti írásokban is alig-alig esett szó róla. Az első világháborút követően az erdélyi művészetben is olyan új tendenciák nyertek mind erőteljesebben teret, melyeknek kevés kapcsolódása volt a múlttal. Emlékét inkább csak jelzésszerűen idézte meg az 1941-ben Kolozsváron rendezett *Erdélyi művészeti kiállítás*. A Felvinczi Takács Zoltán által szervezett nagyszabású rendezvény képanyagában kapott helyet Kőváry Endre vázlatkönyve és a Schuster Károlyról készült portré, utóbbi a kolozsvári evangélikus egyház birtokából.⁴²

Az idős Kőváry Endre a Dunky fivérek felvételén, 1905 körül

³⁹ Ifj. Téglás Gábor: *Kolozsvári képirók*. I. h.

⁴⁰ Olaj, vászon, 50x34,5 cm, j.j.l. Kővári. Gacsó Bertalan tulajdona, Budapest.

⁴¹ Dr. Szimplícus: *Kolozsvári művészek a tárlaton*. Újság, 1902. október 19. IV. évf. 289. 1–2.

⁴² *Erdélyi művészeti kiállítás*. Kolozsvár 1941. Katalógus, Felvinczi Takács Zoltán előszavával.

A kolozsvári Művészeti Múzeum raktárában őrzött Kőváry-portrék (köztük Szentmihályi Zsigmond arcképe) már lepusztult állapotuk miatt sem voltak kiállíthatók.⁴³

Kőváry Endre alkotói hagyatékában virtuális értéket képviselnek olyan művek, melyekről csak címük nyomán van tudomásunk (mindeddig nem bukkantak elő), mégis kiemelt fontossággal bírnak. Ilyenek néprajzi érdeklődését dokumentáló képei.

Meglepően korai próbálkozások ezek, melyekről az etnográfiai irodalom aligha vett még tudomást. Pedig Erdély néprajzilag színes vidékei, Kalotaszeg vagy Torockó táji ikonográfiájához igencsak hozzátartoznak. Az 1883-as első kolozsvári csoportkiállításon, mint erről már szó volt, *Kalotaszegi leány* című képével tűnt föl Kőváry. Ez a festmény azonban korábbi keltezésű, és van egy „párképe” is, a *Torockai leány*. Mindössze egy rövid hír, alig fölfedezhető tudósítás szól arról, hogy a festő ezzel a két művel nevezett be az 1873-as bécsi világkiállításra.⁴⁴ Néprajzi témákra, melyek ilyen korai időkből feltétlen dokumentumértékkel bírnak, valószínűleg Kőváry László hívta föl öccse, a festő figyelmét. A múlt minden értéke iránt érdeklődő Kőváry László ugyanis az elsők között írt Kalotaszeg magyar népéről.⁴⁵

⁴³ Muzeul de Artă Cluj-Napoca – Catalog patrimonial, 1976. 54–55.

⁴⁴ Kolozsvári Közlöny, 1873. április 13. XVIII. évf. 85. 3.

⁴⁵ Kőváry László: *A kalotaszegi magyar nép Erdélyben.* = *Magyar- és Erdélyország képeiben.* Kiadják és szerkesztik Kubinyi Ferenc és Vahot Imre. Pest 1854. II. 135–137.

A moldvabányai ferences templom régí rovásjegyei

1. Tánczos Vilmos egyetemi előadótanár, néprajzkutató – a Csángóföld jó ismerője – 2005 nyarán Moldvabányát (Baia) is fölkereste. Elidőzött a „nagyon szép, izgalmas és titokzatos” egykori katolikus templom maradék romjainál, és több fényképfelvételt készített. A torony egyik támpilléren néhány falba karcolt rovásjelre is fölfigyelt, amelyeket lefényképezett.

2005. december 15-én Tánczos meglátogatott Kibédén. Színes fényképet hozott, tehát ekkor szembesültem először a moldvabányai templomrom néhány rótt jelével. Nyomban feltűnt a lineárisan elhelyezett grafémák szoros kötődése a székely (magyar) rovásíráshoz, néhány jelnek pedig a cirill ábécéhez. Beszélgetés közben csakhamar közös nevezőre jutottunk: érdemes volna a kutatókkal és más érdeklődőkkel megismertetni a moldvabányai ferences templom előtörténetét, ugyanakkor közölni kellene a rovásjegyeket. Magam elvállaltam a jelek „megtanulmányozását”, és ehhez további fényképfelvételeket kértem.

2. Tánczos 2006. január 29-én levelet írt, amelyhez több fényképfelvételt mellékel, és megküldte *Egy 16–17. századi magyar ferences moldvabányai sírkövéről* című dolgozatának kéziratát,¹ a következő levélbeli megjegyzéssel: „Sok információt találsz benne, aminek a felirathoz is van köze.” Nos, a tél – sok minden egyéb más mellett – azzal telt el, hogy alaposan szemrevételeztem a fényképeket. Több rajzvázlatot készítettem, a betűk jó része nem is okozott különösebb gondot, de néhány ponton valósággal „megállt a tudomány”. Régi, vélt vonalak (freskóhoz tartoztak volna?) „maradványai” zavarták az előrehaladást. Bebizonyosodott ismétlenül: csak fényképek alapján roppant nehéz egyes betűk azonosítása.

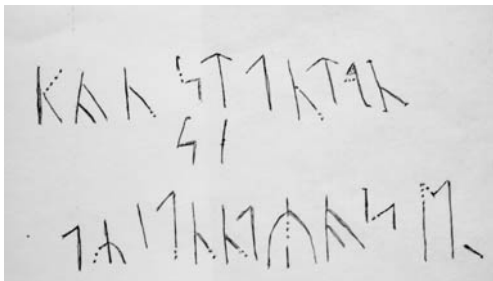
A fényképezőgép ugyanis mindent rögzít: jelekhez nem tartozó karcolásokat, vakolatsérüléseket, még egyes árnyakat is „jelentősít”. Így halaszthatatlanná vált a helyszínre való kiszálás, a feliratokkal való személyes megismerkedés.

3. A közös utazásra 2006. augusztus 18-án került sor. Tánczos barátom messzemenően támogatta munkámat: a szállítási gondok mellett minden feltételt biztosított ahhoz, hogy zavartalanul dolgozhassam. Létra nélkül – például – csak félmunkát lehetett volna végezni, a feliratok ugyanis a földtől jó három-három és fél méter magasan vannak.

A helyszínen leghamarabb a két – ugyancsak régi – ortodox templomot látogattuk meg, az egyikben épp felújítási munkálatok „folytak”, így a bejutás nem ütközött nehézségekbe. Aztán következett az egykori moldvai magyar ferencesek egyik központi „szent helye”: főlemelő érzés volt bejárni a romjaiban is fönségességet árasztó templomot, tudni azt, hogy Jó Sándor (Alexandru cel Bun) moldvai vajda idejében (1400–1431) már jól funkcionált, és itt nyugszik a fejedelemasszony, az erdélyi származású Losonczy Margit is.

4. A számunkra kivételes fontosságot nyert feliratok a kelet–nyugat tájolású templom délnyugati támpilléren vannak, a bal felőli részen. Három, egymás fölött elhelyezkedő sort alkotnak. A jeleket – meglátásunk szerint – nem a nyers vakolatba karcolták. Vonalszéli sorja, kitüremlés alig látható, a legtöbb helyen a lepattogzott mészalatti egykori szürkésfehér vakolat tűnik elő. Ez valójában a legelső vakolatréteg, amelyet az egykori kőművesek elsőként hordtak fel a kőfalra: mára egyre porladó állapotba jutott. Ujjbeggyel hozzányúltam egyik-másik betűhöz, hogy érzékeljem a vonal futását, s a vakolatszemszék hullni kezdtek. Talán ezzel is ma-

¹ A tanulmány megjelenés előtt áll Veszprémben az S. Laczkovits Emőke tiszteletére összeállított *Lélek és élet* című emlékkötetben.

1. ábra

gyarázható a betűk túl széles (megszélesedett) volta: méretük általában 0,5–1 cm között ingadozik. A jelek magassága is elüt az itt lévő más feliratok betűihez képest: 10–17 centiméteresek.

A rajz pontosabb elkészítése végett (1. ábra) a jeleket megmértem, a feliratokat nejlonívekre vittem át, a kérdésesnek látszó részeket pedig nagyítóval vizsgáltam meg.

5. Az első, felső jelsor hossza a falon 92 cm, és 10 grafémát tartalmaz. A jelek hangértékének a megadásával (feloldásával) jobbról

balra haladunk, a székely (magyar) rovásemlékek zömének ez az elolvasási iránya.

A legelső, balra dülő betű rovásírásunkban az úgynevezett száras S-et jelenti, jól megépített forma, a rovó mindhárom szárának a végét kis vízszintes vonallal zárta le, tehát „megtalpalt” jel. Érdekes, hogy ezt a talpalást az „írnök” nem vitte végig következetesen, csak három-négy helyen alkalmazta. Jelünk 4. és 8., a harmadik sorban pedig 7. és 8. betűként is előfordul. A pontozott részek a vonalak futásának bizonytalan voltára utalnak.

Rovásírásunkban ezt a betűformát a homoródkarácsonyfalvi első (13. sz. eleje-közepe) és a csíkszentmiklósi–csíkszentmihályi (1501) emlék őrzi, annyi eltéréssel, hogy a mellékvonal nem jobb, hanem bal felől található. Viszont azonos formában látható a 14. századi esztergomi rovásírásos pecsétgyűrű jelkészletében.

A második graféma A (Á) hangértékű, felső háromszögét besatíroztuk, mivel ez a része is mélyített. A háromszög alatti pontok s a felette való „ür” falból kiálló követ jeleznek, talán emiatt sikeredett oly „kicsire” a felső rész.

A harmadik és a hatodik jegy egyértelműen a C betűvel azonos, többször is előfordul a székelydályai feliratban (14. sz. második fele), valamint a nikolsburgi ábécében (15. sz. második fele). Utalnunk kell arra, hogy betűnket a cirill írás is ismeri. A Moldvában 1401–1404 között tevékenykedő Grigore Țamblac (ejtsd: Cámblák) tollából – például – 23 szláv nyelvű prédikáció maradt fenn. Jó Sándor vajdának is dolgozott. Nála a betű eltérő jegyeket hordoz: a főszárhoz csatlakozó két mellékvonal egészen lefut. Összetett jelként is ismert.² Az ötödik jel rovásírásunk J betűje, de a korai időkben (13–16. sz.) I hangértéket is „viselt”. A harmadik sorban háromszor is előfordul, hatodik, kilencedik és tizenkettedik (utolsó) grafémaként.

A hetedik jelünk Ū betűként szerepel a rovásemlékekben, néha összekeveredett az Ő-vel. Kései, 16–18. századi anyagunkban már egyértelműsödött a „jelentése”. A második és a harmadik sorban is szerepel. Betűnk után mintha szóköz következne.

A kilencedik (utolsó előtti) grafémánk eddig még nem fordult elő a székely (magyar) emléktanyagban. Belső mellékvonalát nézve a G betűt juttatja eszünkbe, viszont fent a főszár „továbbmegy”. Előfordul a harmadik sorban is, negyedik jegyként.

A felső sor utolsó jele a latin K betűvel azonos, a klasszikus görög ábécében és a cirill írásban is szerepel, tehát általánosan ismert forma.³ Rovásírásunkban Ő-ként szerepel (1501). Különben a betű romlott állapotban van, a felső, jobb felőli részen leomlott a vakolat, létét szaggatott vonal jelöli.

A második sorban két graféma látható, a függőleges vonal Sz hangértékű, az ótürkök és a kazárok is használták, szintén Sz-ként. Ide sorolható a harmadik sorbeli tizedik jegy és a legel-

² *Istoria literaturii române*. Buc. 1964. 264–265.

³ Kéki Béla: *Az írás története*. Átdolgozott 2. kiadás, Bp. 1975.

ső, balra dülő vonalacska is. Ez utóbbi fölött a fénykép keresztet mutat, amely viszont nem szerves része a grafémának, a falon utólagos karcolások láthatók.

Az alsó, harmadik sor összesen 12 jelből áll, jó részükről már szóltunk. A falon 93 cm-es hosszúságot „birtokolnak”.

A második betűnek V a hangértéke, felső, bal része sérült. A bal felőli szára pontosan a sarok mentén fut le, itt találkozunk a támpillér a déli fallal. Tehát a most bemutatott két első jel nem a támpilléren, hanem a déli falon van. Megjegyezzük – kicsit megkésve –, hogy a felső sor legelső betűjének jobb felőli szára is „átnyúlik” a déli falra.

A székely (magyar) rovásírás szempontjából egészen különleges megépítésű az ötödik és a tizenegyedik graféma. Emlékanyagunkban eddig nem fordult elő, megtalálható viszont a romániai ócirill kéziratokban és nyomtatványokban. Sőt már a távoli múltban is „hasznosították”: az 1970-ben előkerült Alma-Ata környéki ezüstcsészén jól megformált változattal szerepel. Ma már biztosnak vélik szkíta eredetét. Kelte: i. e. 5. század.⁴

A sort stilizált emberforma vonalas rajza zárja, nyilván nincs betűértéke, megformálását a mellékelt fénykép elég jól mutatja. (A fotót lásd Tánzos Vilmos tanulmányában.) Rajzunkon nem tüntettük föl.

Utalnunk kell arra, hogy a bemutatott három jelsor alatt más kéztől származó latin betűs szó olvasható: Deacon (Diacon). Az N utáni néhány betű eléggé bizonytalan megformálása. A felső sor első grafémájától jobbra (már a déli falon) cirill betűs, töredékes felirat van, alatta, kissé jobbra, görögös-cirilles jellegű grafémák sorakoznak. Fönt magasan, a Szent Kristóf-jelenettől balra két bizánci típusú keresztet véstek, itt-ott betűk nyomai is láthatók. Nem székely (magyar) rovásjelek. Mindezek számbavétele külön tanulmányt igényelne.

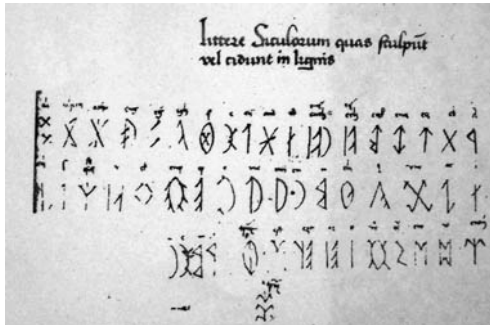
6. Magunk tehát a bemutatott három sor betűkészletét a székely (magyar) rovásírás anyagába soroltuk be. Talán joggal: a 24 betűből csak négynek nincs (nem volt) eddig magyar megfelelője. Ez a szám lecsökken, ha csak a betűtípusokra figyelünk. Feltűnő viszont, hogy ebben a szép betűhalmazban nem fordul elő – például – egyetlen B, Cs, F, K, L, N, P, T stb. mássalhangzó, a magánhangzók száma pedig elenyésző. Meglehet, mássalhangzós írással szembesülünk. Az Árpád-korból több ilyen feliratunk van: a homoródkarácsonyfalvi (első), vargyasi, alsószentmihályi stb. Ugyanezt a gondolatot fölvetjük a cirill betűk vonatkozásában is. Nincs egyetlen sajátos megépítésű jel sem, mint például: B, C, Cs, D, F, G, P, S, Z, Zs stb. És vajon létezett-e mássalhangzós írás a cirill írásgyakorlatban?

Tánzos Vilmos tanulmányából világosan kiderült: adottak voltak a lehetőségek arra, hogy a moldvai lakosság egy része a székely (magyar) rovásírással is megismerkedhessék. Erdély és Moldva népe évszázadokon keresztül nagyon szoros kapcsolatban állt egymással. Magunk csak egyetlen adatra hivatkozunk. Zöld Péter 1781. január 11-én latin nyelvű jelentést írt, amelyet Molnár János 1783-ban le is fordított magyarra. Íme kis részlet belőle: „Urunk 1420-dik esztendejében (...mint állandó híre vagyon a moldvai magyaroknál) Erdélyországból sok szász és székely méne által Moldvába [...]. Ezen szászoknak némely maradéki, úgy tetszik, magokat a moldvai magyarokhoz vették...” Lám, a népi hagyomány nagy megőrző erejéről esik itt szó: a 15. századi eseményeket még 350 év múlva is elevenen számon tartotta a népi emlékezet. Adatunkat Faragó József balladaválogatásából vettük.⁵

Az eddigi szak kutatás többször is szólt már Moldvában előkerült, írott tárgyi eszközökről. A Radocsányban (Rădășeni) „a Cucuteni A kultúra telepén a felszínen talált” baltáról például

⁴ Forrai Sándor: *Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig*. Lakitelek 1994. 255.

⁵ *Csángó-magyar népballadák*. Összesítő válogatás Faragó József gondozásában, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel. Kvár 2002. 8.

2. ábra

3. ábra

több értekezés íródott. A karcolt jeleket egyes kutatók megpróbálták ősinek bemutatni, a Tordos-jelcsoportban is szerepeltették őket. Makkay János így összegezte: „... esetleg középkori moldvai (türk vagy székely) rovásírás maradványaival állhatunk szemben vagy egyszerű hamisítással.”⁶

7. Már ismert „szokás”: az átlagolvasó – látva a régi betűket, betűcsoportokat – rögtön megkérdezi: jó-jó, de vajon, mit jelentenek a betűk? Vannak emlékeink, amelyeknek értelmezése, elolvasása alig ütközött akadályba, másoknak több olvasati lehetőségük is fölvetődött, de vannak olyanok is, amelyek eddig „nem adták meg magukat”, azaz megfejtetlenek. A betűhalmazok feloldása nem könnyű feladat. Magam 1978-ban ismerkedtem meg a homoródkarácsonyfalvi első felirat betűrendszérével, de a megnyugtató megoldás csak 2003-ban „ugrott be”, tehát negyedszázadig foglalkoztatott. A moldvabányai felirat is őrzi titkait. Érdeemes idéznünk (Mike Bálint – Kósa Ferenc nyomán) Németh Gyula egykori megállapítását: „Ami az elolvasást illeti, a második sorban megoldandó feladat [...] A germán rúnafeliratok jó nagy része is megfejtetlen vagy kétes megfejtésü.”⁷ Közlésünk nyomán bizonyára sorjázni fognak az elolvasási kísérletek.

8. Végül datálnunk kell a feliratokat. Tánzos Vilmos kimerítő, gondos „eszmefuttatása” nagyban megkönnyítette munkánkat. A katolikus ferences templom az 1410-es évek körül épült, a feliratok tehát nem keletkezhetek hamarabb. Utaltunk arra, hogy a jelsorok a támpilléren vannak. Vajon mikor emelték a támpilléreket? Magam – többször is körbejárva

a „maradék” épületet – úgy látom, hogy a tartóoszlopok egyidősek a toronnyal, a hajóval és a szentéllyel, tehát a templom egészében már egységes gótikus stílusban épült. Úgy gondolom, hogy a feliratok 1410 és 1440 között kerülhettek a falra. Tánzos írásából kiderül, hogy Moldvabánya a 14. században fejedelmi, a 15. században pedig püspöki székhely volt. Viszont: a 15. század végén megkezdődött, a 16. században pedig nagymértékben fölfokozódott az erdélyi magyar ferencesek Moldvából való kiszorulása. Az erőszakos átkereszteltetések, ágyúkkal való rombolások, fölégettetések, a sorozatos tatár betörések azt eredményezték, hogy az 1680-

⁶ Makkay János: *A tartariai leletek*. Bp. 1990. 68–69.

⁷ *A dálnoki református templom és rovásfelirata*. Korunk XI (1981). 3. sz. március. 218.

as években minden művészeti értékével együtt megsemmisült a moldvai katolicizmus fellegvára is.

Ha történetesen mégis bebizonyosodna, hogy a támpillérek emelésére később került sor, akkor datálásunk módosulna. Nem alapvető jelleggel. A betűk „stílbeli” karaktere megbírja a fél évszázados, esetleg százados későbbi keltezését.

9. Érdeemesnek látjuk közölni a már emlegetett nikolsburgi ábécét (2. ábra), amely a 15. század második felében keletkezett. A jelkészlet fölé írt latin cím jól igazolja a betűsor székely mivoltát. Így kezdődik: *Littere siculorum...* Az ábécében néhány jel teljesen azonos a moldvai feliratok egyik-másik betűjével. A grafémák megépítésében koncepcióbeli egyezés figyelhető meg.

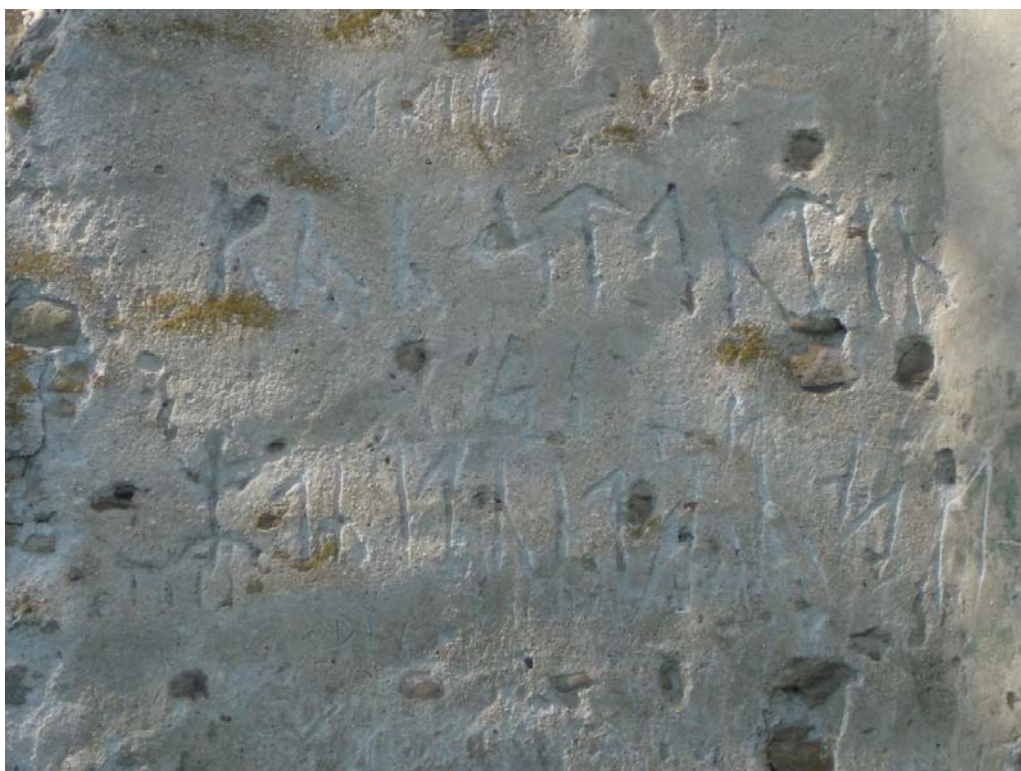
Ugyancsak érdemes látnunk egy részletet a Coresi által megjelentetett *Cazania (Evangelie cu învățătură)* című könyvből (3. ábra). A cirill betűkkel írt román nyelvű kiadvány 1581-ben látott napvilágot.

A moldvabányai háromsoros rovás emlék a székely (magyar) rovásírás keleti elágazása. *Természetes* elágazódás, amit a művelődéstörténeti adatok mélységesen alátámasztanak.

A moldvabányai rovásírásfeliratról és keletkezésének háttéréről

Egyik észak-moldvai utam során, 2005. június 14-én a moldvabányai gótikus templomrom tornyának délnyugati támpilléren, mintegy 2,5–3 méter magasban, több jeltől álló rovásírásfeliratot vettem észre a fálvakolaton (1. kép). Hazatérve, a feliratról készített fényképfelvételeket megmutattam Kósa Ferenc és Ráduly János rovásírás-szakértőknek, akik megállapították, hogy a képeken valóban magyar (székely) rovásírásjelek láthatók, amelyeket egy kéz írt. Mindketten úgy vélték, hogy a felirat minden bizonnyal a legkorábbi székely rovásírás- emlékeink közé tartozik, és a pontos leírás végett további helyszíni vizsgálatokat igényeltek.

Moldvabányára csak egy évvel később, 2006. augusztus 18-án jutottam el ismét. Ekkor a templomromot Ráduly Jánossal együtt kerestem fel újra, aki megvizsgálta a jeleket, elkészítette pontos rajzolatukat (2. kép), majd a helyszíni vizsgálat nyomán megírta beszámolóját,¹ de a három sorban álló 24 graféma lehetséges olvasatával nem próbálkozott. Ennek elkészítése ugyanis nehéz, hiszen a felirat alig tartalmaz magánhangzókat, egyik-másik jelnek két hangértéke is lehet, van olyan jel is, ami nem fordul elő az eddig ismert emlékekben, az amúgy jól

1. kép

¹ A moldvabányai ferences templom régi rovásjegyei.

látható betűjelek néhol romlottak – következésképpen a felirat „megfejtése” minden bizonnyal a jövő szakembereinek lesz a feladata.

Magam a felfedezés óta eltelt évben tanulmányoztam a Moldvabányára és az itt található volt ferences templomra vonatkozó tekintélyes román és magyar szakirodalmat, a közzétett történeti forrásokat, hogy minél

többet tudjak meg a felirat lehetséges művelődéstörténeti hátteréről.² Magára a felírtára vonatkozóan sehol nem találtam forrásadatot, noha a nevezetes templommal számos szerző foglalkozott építészettörténeti, művészettörténeti és régészeti szempontból.

A moldvabányai Nagyboldogasszony tiszteletére szentelt 15. századi katolikus templom építésére vonatkozóan, amelynek egyik támpillérén a rovásírásemlék található, alapvetően fontos dokumentum az a latin nyelvű felirat, amely a templom szentélyének falán a 17. században még olvasható volt, és amelynek szövegét a század derekán több vizitátor is azonos formában örökítette meg. Elsőként a Moldvát vizitáló Petrus Deodatus Bakšić szófiai püspök jegyezte fel 1641-ben³, majd 1643-ban Bartolomeo Bassetti olasz minorita szerzetes⁴ és 1646-ban Marcus Bandinus marcianopolisi érsek, a Codex Bandinus szerzője⁵ is lemásolta. A három szerző által⁶ egybevágó formában közölt sírfelirat szövege a következő: „ANNO MCCCCX. HOC TEMPLUM IN HONOREM B. M. V. DEDICATUM AB ILL[USTRISSI]MO PRINCIPE ALEXANDRO AEDIFICATUM EST, UNA CUM MONASTERIO MOLDAVIENSI, CUIUS PIAE MEMORIAE CONIUX MARGARITA, SUB FONTE BAPTISMATIS SEPULTA EST.”⁷

A templomépítésről is hírt adó epitáfium, bár első olvasásra világosnak tűnik, mégis megválaszolatlan kérdések sorát veti fel. A benne szereplő 1410-es évszámról nem lehet tudni, hogy a templomépítésre vagy a fejedelemszony halálának évére vonatkozik-e, sőt még az sem, hogy egyáltalán hiteles-e. A templom építési idejét nem jelölheti, ugyanis 1413-ban, amikor a lengyel király és királyné Moldvabánya püspöki székhellyé való nyilvánítását kéri Rómától, úgy tájékoztatják a pápát, hogy a fejedelmi székhelyen két katolikus templom van: az egyik a Szentháromság, a másik pedig Szent Péter és Pál tiszteletére szentelve.⁸ (Egy a városon kívül álló Szent Péter és Pál-templomról későbből is vannak adataink⁹, tudjuk például, hogy ezt a

A radocsányi rovásfelirat

2. kép

² Stúdiumaim eredményét a *Moldvabánya magyar emlékei* című nagyobb tanulmányomban foglaltam össze, amelynek megjelenése a Székelyföld folyóiratban várható.

³ Benda Kálmán (szerk., bev., jegyz.): *Moldvai csángó-magyar okmánytár*. I–II. Bp. Magyarországtudományi Intézet 1989. I. 220. (A továbbiakban: *Okmánytár*); Holban Maria (red.): *Călători străini despre Țările Române*. Vol. V. Buc. 1973. 240. (A továbbiakban: *Călători străini...*); Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*, 6. bőv. kiad. Bp. 2001. 276.

⁴ *Diplomatarium. Italicum. Documenti raccolti negli archivi italiani*. Vol. II. 1930. 343–351. (A továbbiakban: *Diplomatarium...*); *Călători străini...* V. 175–188; *Okmánytár...* I. 247–259.

⁵ P. Benedek Fidé: *Ferences kolostorok*. Tanulmányok. Sajtó alá rendezte és az előszót írta Sas Péter. Csíkszereda 2005. 223; *Okmánytár* I. 396.

⁶ A három egymástól független lejegyzés külön-külön életet élt, és a szakirodalom sokáig bizonytalan volt abban, hogy kitől is származik az azóta eltűnt sírfelirat 17. század közepi feljegyzése. Vasile Drăguț művészettörténész például a Petrus Deodatus Bakšić-féle lejegyzésre hivatkozik, és azt írja, hogy Virgil Vătășianu tévesen tulajdonítja a lejegyzést Marcus Bandinusnak. Lásd Drăguț, Vasile: *O pictură murală exterioară regăsită la Baia*. Monumente istorice și de artă. 1975. 60. 3. jegyz.

⁷ A latin szöveg fordítása: „1410. E templom a Boldogságos Szűzanya tiszteletére van ajánlva; Sándor vajda dicső fejedelm építtette a moldvai kolostorral együtt, akinek kegyes emlékezetű Margit felesége a keresztelőkút alatt van eltemetve.”

⁸ Domokos: *i. m.* 51.

⁹ Lásd pl. P. Deodatus 1641-es és B. Bassetti 1643-as jelentéseit. *Okmánytár* I. 248. és 254.; *Călători străini...* 183. és 241.

régi templomot a 17. század első felében tatárok pusztították el, de a viszonylag épen maradt sekrestyéjét kápolnaként még ezután is használták.) Amint látjuk, az 1413-as folyamodványban még nem történik említés az akkortájt felépült, de talán inkább csak épülőfélben lévő Nagyboldogasszony-templomról, ellenben szó esik benne egy Szentháromság-templomról, amelyről később nincs adatunk. De mivel tudjuk, hogy a Nagyboldogasszony-templomnak mindig is volt egy Szentháromságnak szentelt oldalkápolnája a templom déli oldalán, kézenfekvő azt feltételezni – amint ezt Carol Auner (Auner Károly) is teszi¹⁰ –, hogy az épülő új, nagyobb templomba beépítették a régi Szentháromság-templomot, ami így oldalkápolnává vált, de megőrizte a régi patrociniumot. 1410-ben tehát az új templom semmiképpen nem lehetett még készen. Az egyháztörténész Auner az 1417–1420 közötti évekre teszi az építés valószínű idejét.¹¹ Szinte bizonyos az is, hogy a templom építésének köze volt Moldvabánya püspöki székhelyé nyilvánításához is, ami egy az egész térségre kiterjedő hosszas diplomáciai huzavona után végül is 1423-ban következett be. A 17. század elején egy Moldvában járó olasz ferences misszionárius, Paolo Bonnici da Malta 1632-ben azt írja a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, hogy Alexandru cel Bun¹² uralkodása idején (1400–1432) sok katolikus templomot építettek Moldvában: egyet-egyet Szeretvásáron (itt püspöki székhelyként), Kutnárbán és Moldvabányán, kettőt Szucsávában, Bákóban pedig templomot és ferences kolostort. Amint a jelentéstevő írja, a moldvabányai templom a Boldogságos Szűz tiszteletére van szentelve („dedicata pure alla Beata Vergine”), három mellékoltára is van, ide van eltemetve a fejedelemasszony is.¹³

Noha ez közvetlen módon oklevelekkel nem igazolható, de a román és a magyar szakirodalom egyöntetűen úgy véli, hogy Alexandru cel Bun a Nagyboldogasszony-templomot és az építáfiamban is említett hozzá tartozó kolostort a ferencesek számára építtette, bár amint láttuk, a 15. századi Moldvában alig beszélhetünk a ferencesek folyamatos jelenlétéről. A román történészek, művészettörténészek is megállapítják, hogy a gótikus építészeti formák Kárpátokon kívüli elterjedésében a katolikus kolostorok fontos szerepet játszottak, amit a Moldvabányán épített gótikus templom romjai szemléltetnek.¹⁴ Fontos megemlíteni, hogy a templom Nagyboldogasszony patrociniuma, az oltárképek – 17. századi leírásokból ismert – dedikációi, valamint a templomberendezés egésze erős ferences szellemiségről, legfőképpen a ferencesek nagyfokú Mária-tiszteletéről tanúskodik.

Az építáfiamban szereplő adatok kapcsán talán az a legnagyobb kérdés, hogy ki is volt a „Margarita” néven említett fejedelemasszony, és hogy valóban 1410-ben halt-e el. Lehetséges-e vajon, hogy a templomot a férje épp az ő hamvai fölé emeltette? A magyar történettudomány azt emlegeti, hogy Alexandru cel Bun első felesége Losonczi Margit (Losonczi István erdélyi vajda leánya) volt¹⁵, de ez a vélemény mindenekelőtt a *Codex Bandinus* által közölt sírfeliratra alapozódik. A román történészek egy része, még ha – ugyancsak Bandinus alapján – el is fogadja azt, hogy Alexandru cel Bun első felesége egy Margit nevű katolikus nő volt, ezt a személyt, Nicolae Iorga nyomán egymás adatait átvéve, mind lengyel származásúnak tartja, de egyebet nem tudnak róla mondani.¹⁶ Virgil Vătășianu, a neves művészettörténész – ugyancsak

¹⁰ Auner, Carol: *Episcopia de Baia*. Revista Catolică IV. 1915. I. 101.

¹¹ Uo.

¹² A szövegben „Stephano il Bono” szerepel, ami nyilvánvaló tévedés. Lásd *Okmánytár* I. 172. 3. jegyz.

¹³ Uo. 172.

¹⁴ Giurescu, C. Constantin: *Istoria Românilor*. Vol. I–III. 1942–1944. Buc. Ediția 4. Vol. II. 1943. II. 713; Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în țările române*. Vol. I. *Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*. Buc. 1959. 306–307.

¹⁵ Lásd pl. *Okmánytár* I. 536, 16. jegyz.; Domokos: *i. m.* 48; Benedek: *i. m.* 207.

¹⁶ Az újabb szerzők is N. Iorgára hivatkoznak. Így például a *Călători străini...* sorozat is „lengyelországi katolikus nő”-nek mondja (*Călători străini...* V. 240, 201. jegyz.), a moldvabányai templom külső freskóit ismertető művészettörténész Vasile Drăguț pedig hasonlóképpen (*i. m.* 59).

Bandinusra alapozva – nagy monografikus munkájában azt állítja, hogy a fejedelem első felesége egy Margit nevű „külföldi” nő volt, a második az 1418-ban elhalt Ana (román nevén: Neacşa), a harmadik pedig a lengyel Ringala.¹⁷ Lehet azonban, hogy közelebb jár az igazsághoz Auner Károly egyháztörténész, amikor azt fejtegeti, hogy Alexandru cel Bunnak nem is volt Margit nevű felesége. Szerinte a jóval később, a 16. század derekán elkészített, tévedésekkel teli, több anakronizmust is tartalmazó moldvabányai epitáfium hibásan Alexandru cel Bun „feleségének” (coniux) mondja a fejedelem nagyanyját, az 1377-ben Szeretvásáron kolostort alapító Margitot, akinek maradványait 1551-ben hozták át Moldvabányára az összeomlott szeretvásári templomból.¹⁸ Aunerrel egyetértve, C. C. Giurescu és mások is azt állítják, hogy Alexandru cel Bun első felesége egy Ana (Neacşa) nevű román nő volt, akivel már uralkodásának második évében, 1402-ben együtt élt (ezt bizonyítja a voroneci kolostor freskója is), és aki 1418-ban halt meg. Őt egy második (a lengyel Ringala), sőt egy harmadik (a román Marina) feleség is követte.¹⁹ A tévedések kútfejéül szolgáló nevezetes moldvabányai sírfelirat kapcsán már a 19. század végi történészek is felvetették, hogy az nem korabeli, hanem csak utólagos, 16. századi készítmény, voltaképpen emléktábla²⁰, amit a 17. századi vizitátorok (Petrus Deodatus Bakšić, Bartolomeo Bassetti, Marcus Bandinus stb.) és nyomukban a 20. századi történészek is eredetinek, következésképpen hitelesnek fogtak fel.

Moldvabánya történetének igen jelentős eseménye volt az 1467. dec. 15-ére virradó éjszakan Mátyás király és Ștefan cel Mare hadai között lezajlott moldvabányai csata, amelyben mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett. A hajnalig tartó kegyetlen éjszakai harcban, amely magában a városban zajlott, és amelynek során a magyar király is lándzsasebet kapott, a várost felgyújtották, és a lángokban a Nagyboldogasszony-templom is megégett.²¹ Azt, hogy pontosan milyen mértékű volt a templom ekkori pusztulása, nem tudni, de a későbbiekben komoly javításokat végezhettek rajta, hiszen a 17. századi források már úgy tudósítanak róla mint Moldva legszebb katolikus templomáról. A templom részletes leírását megtaláljuk a 17. századi misszionáriusi jelentésekben.²² Ezekből kiderül, hogy a Nagyboldogasszony-templom ez idő tájt Moldva legszebb, értékes kegyszerekkel is gazdagon ellátott katolikus temploma volt. „Nincs párja Moldvában e templomnak” – írta róla a *Codex Bandinus* 1648-ban.²³

A moldvai katolikus lakosság száma a háborúk és a járványok következtében a 16. és 17. században erősen megapadt, korábbi fa- és kőtemplomaik java része elpusztult. (Paolo Bonnici da Malta 1632-es jelentésében például leírja, hogy Ștefăniță Rareș vajda, aki 1517–1527 között uralkodott, az ortodox püspökök és papok tanácsára átkereszteltette a katolikusokat, ágyúval romboltatta le templomaikat, és csak a moldvabányai katolikus templomnak kegyelmezett meg, annak is csak az oda eltemetett fejedelemasszony iránti kegyeletből. A nevezett misszionárius azt is megjegyzi, hogy a vajda halála után sokan visszatértek a katolikus hitre, mások pedig eretnekekké – értsd: huszitákká – lettek.²⁴) Az 1672-ben kitört lengyel–török háború következ-

¹⁷ Vătășianu: *i. m.* 311.

¹⁸ Auner: *i. m.* 98. és 127.

¹⁹ Giurescu: *i. m.* I. 523–530.

²⁰ Erről lásd Auner: *i. m.* 98.

²¹ Auner: *i. m.* 120–121; Benedek: *i. m.* 224.

²² Bernardino Quirini missziós püspök 1597-ben, Fra Franco Pastis di Candia katolikus pap 1622-ben, Benedetto Emanuel Remondi minorita szerzetes 1636-ban, Petrus Deodatus szófiai püspök 1641-ben, Bartolomeo Bassetti minorita 1643-ban, Marcus Bandinus martianopoli érsek 1648-ban ír a moldvabányai Nagyboldogasszony-templomról. Leírásaik megtalálhatók a csángó okmánytárban (*Okmánytár, i. m.*) és a *Călători străini despre țările române* sorozat 5. kötetében (*i. m.*).

²³ Domokos: *i. m.* 364; *Okmánytár* I. 396.

²⁴ *Okmánytár* I. 172.

tében egész Moldva hadszíntérré változott, a török–tatár és a lengyel–kozák csapatok egyformán pusztították az itteni értékeket, a lakosság a hegyekbe és a szomszédos országokba menekült. A háborús pusztításoknak végül Moldva legszebb katolikus temploma, a moldvabányai Nagyboldogasszony-templom is áldozatul esett. A templom pusztulásáról több forrásból is értesülünk.

Ekkortájt a Moldvabányán 18 évet szolgáló Vito Pilutio da Vignanello konventuális ferences szerzetes, aki egyszersmind a moldvai misszió prefektusa volt, maga is igen nagy nyomorban élt, és 1675 februárjában a kozákok elől menekülve a település környéki erdőben bujdosott.²⁵ Ilyen viszonyok között érthető, hogy Johannes Baptista Berkuce moldvai származású misszionárius 1678 első felében arról tudósította a Hitterjesztés Szent Kongregációjának titkárát, hogy a pestisjárványok következtében Moldvabányának már csak 50–60 katolikus lakosa van. A templomhoz tartozó szőlők is elhagyottak, nincs, aki megdolgozza őket, így az egyház is teljesen jövedelem nélkül van. A be nem fizetett adók fejében a vajda emberei korábban még a szentségtartót is elvitték, amit később ő váltott vissza.²⁶ Giovanni Battista Volponi Moldvabányán szolgáló misszionárius 1685. december 1-jén helyben kelt jelentésében arról ír, hogy 1684 júniusában a tatárok megrohanták a várost, sok embert megöltek, másokat rabságba hurcoltak, a lakosság többi része az erdőbe menekült, ő maga is velük tartott, és csak öt hét után mertek visszajönni. Ugyanekkor egy rablóbanda a templomban elrejtett kegytárgyakat és a lakosok megmaradt holmiját vitte el. A következő évben a lengyel hadseregben harcoló fellázadt kozákok rabolták ki a várost.²⁷ Ugyanez a misszionárius 1687. január 15-én már Erdélyből jelenti, hogy egy újabb tatár támadás elől híveivel előbb a Moldvabánya környéki erdőbe menekült, majd miután többhónapi bujkálás után az élelmük elfogyott, Erdélybe húzódtak, ahol előbb faluról falura járva koldultak, míg végül több hívével együtt a Kornis család befogadta őket. Otthon Moldvabányán – és más moldvai városokban is, például Szucsáván és Nemcen – minden elpusztult, a templomnak és a házaknak már csak a puszta falai állnak.²⁸ Az 1692-ben Rómában tartózkodó, előbb már idézett Johannes Baptista Berkuce a Hitterjesztés Szent Kongregációja által összeállított kérdőívre válaszolva egy helyen azt írja, hogy Moldvabánya kőtemploma, amit Margit fejedelemasszony építtetett, leégett, és csak a falai állnak.²⁹ Ugyanebben az évben Francesco Antonio Renzi da Stipide konventuális ferences misszionárius Ilyvóból (Lvovból) keltezett levelében arról tudósítja a missziós szervezet titkárát, hogy Moldvabánya teljesen pusztta, mind a katolikus, mind az ortodox templom leégett, a moldvabányai és a szucsávai katolikusok a hegyekbe és a bukovinai Hosszúmezőre menekültek, a volt moldvabányai Gross nevű káplán pedig most a megmaradt nemci katolikusok között szolgál.³⁰ 1700 februárjában egy lengyel utazó Moldvabányán csak elhagyott templomot és néhány kalyibát talált.³¹

A hajdan püspöki székhely Moldvabánya katolikusai tehát a 17. század végére teljesen eltűntek, házaik, templomaik is megsemmisültek. Előbb a Szent Péter és Pál tiszteletére szentelt középkori, vélhetően ugyancsak gótikus stílusú kőtemplomuk pusztult el valamikor a 17. század elején, majd a század végén a településsel együtt megsemmisült a Nagyboldogasszony-templom is, amit nemcsak Marcus Bandinus mondott a legszebb moldvai templomnak, hanem

²⁵ Uo. II. 696.

²⁶ Uo. II. 687.

²⁷ Uo. II. 705.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo. II. 711.

³⁰ Uo.

³¹ Panaitescu: *Călători poloni în Țările Române*. Buc. 1930. 83. Idézi Ciurea, Dumitru: *Noi contribuții la istoricul orașului Baia*. Studii și cercetări științifice. Științe sociale (Iași) VI. 1955. 3–4. 39.

még sokan mások is, és amelynek belső berendezése számos művészet- és művelődéstörténeti vonatkozású értéket tartalmazott.³²

Amint a fentiekből kitűnik, a rendelkezésre álló, fentebb röviden ismertetett történeti adatok voltaképpen nem teszik lehetővé, hogy a rovásírásfelirat keletkezési korára és a készítés egyéb körülményeire következtessünk. Csak annyit állíthatunk bizonyosan, hogy a támpillér, amin a felirat van, egyidős a 15. század elején épült templommal. (E tekintetben Virgil Vătășianu azt írja, hogy az egyszerűen, de tökéletesen tervezett templom külső támpillérei mindig a sarkoknál és a belső boltívek tartóköveivel szemben helyezkednek el,³³ eszerint tehát fel sem merül, hogy a templom, a torony és a pillérek ne lennének egykorúak.)

Amint láttuk, a történelem folyamán a templom körül több ízben is voltak háborús pusztítások (1467-ben, az 1680-as években ismételt is), de a torony újravakolására sohasem került sor, hiszen a déli oldalon lévő, biztosan a 15. század első felében készült Szent Kristóf-freskó³⁴ – nyomokban bár – de máig megmaradt. Márpedig a freskó alatt ugyanolyan jellegű vakolat van, mint amilyenbe mellette a rovásírásfeliratot is belevésték. Az viszont természetesen elképzelhető, hogy a feliratot valamikor később írták a vakolatba, amire azért is gondolhatunk, mert a felirat legszéle a támpillérről már átnyúlik a torony falára, sőt talán arra is lehet gondolni, hogy a rovásírás készítője azért nem vésett magára a toronyra, mert a már ott lévő freskót tartotta tiszteletben. Ennek ellenére talán mégis megkockáztatható, hogy a támpillér rovásírásfeliratának legvalószínűbb keletkezési ideje ugyancsak a 15. század, sőt talán annak első harmada, vagyis a templom és a freskó keletkezésének kora. Erre utal a rovásjelek igen archaikus jellege, a magánhangzók többségének jelöletlensége, valamint az egyéb korabeli magyar leletek (pl. a Szent László-alakos kályhacsempék³⁵) felbukkanása is. A magyarság (székelység?) moldvabányai jelenlétére vonatkozó adatok ugyancsak a rovásírás 15. századi keletkezését valószínűsítik. Mátyás moldvai hadjárata (1467) után a magyar etnikum visszaszorulóban volt egész Észak-Moldvában, így a 15. és 16. század fordulóján Moldvabánya lakosságának zöme is már inkább katolikus szász és görögkeleti román volt. A 17. századból ismét adatolható magyar jelenlét talán későbbi (székely?) bevándorlásnak tulajdonítható, ami akár Moldva más részeiről, akár Erdélyből megtörténhetett.³⁶

A moldvabányai mellett a szakirodalom tud még egy másik moldvai rovásírásemlékről is, aminek azonban értelmezése, sőt hitelessége is kérdéses. A Moldvabányától alig 4–5 kilométernyire, a falu tőszomszédságában (!) található Rădășeni (Radocsány) határában, egy Cucuteni A jellegű újabb kőkori település felszínén egy kőbalta került elő, amelyre karcolva egy jobbra

³² Így vélekedett például Piluzi Vitus apostoli helynök is, amikor 1668-ban azt írta, hogy Moldvában a moldvabányai után a kútnári templom a legszebb. Lásd Domokos: *i. m.* 510, 10. jegyz.

³³ Vătășianu: *i. m.* 312.

³⁴ A 15. századi freskóról ismertetés jelent meg egy román szaklapban Vasile Drăguț román művészettörténész tollából. Lásd Drăguț: *i. m.* 59–60.

³⁵ Az 1967–1980 között Moldvabányán végzett román régészeti ásatások két résztvevője, a Lia Bătrîna–Adrian Bătrîna szerzőpáros a romániai rendszerváltás után, 1990-ben egy szakfolyóiratban tanulmányt tett közzé a Szent Lászlót ábrázoló erdélyi és moldvai kályhacsempékről. Az ismertetett 13 kályhacsempé közül 7 Moldvabányáról származik, a többiek Besztercéről (1), Székelykeresztúrról (2), az udvarhelyszéki Csekefalváról (1) és az ugyancsak Kárpátokon kívüli Jászvásárról (2 töredék) kerültek elő. A moldvabányai csempéket maga a két kutató találta meg a moldvabányai katolikus templomtól északkeleti irányban végzett ásatások során. Ezen a helyen 5 lakás maradványait tárták fel, és ezek egyikében, egy 1476–1477 táján épített épületben egy gótikus kályhát találtak, amelynek 7 csempedarabja a Szent László-legendaciklusba tartozó jeleneteket (a kun üldözése, pihenésjelenet) ábrázolt. Lásd Bătrîna, Lia–Bătrîna, Adrian: *Legenda „eroului de frontieră” în ceramica monumentală din Transilvania și Moldova*. Studii și cercetări de istorie veche și arheologie XLI. 1990. 165–183.

³⁶ Tudjuk például, hogy a mértéktelen adók elől menekülve már az 1490-es években jelentős székely tömegek érkeztek Moldvába, és a kivándorlás a 16. században is folytatódott. Erről bővebben Auner Károly: *A romániai magyar telepek történeti vázlatja*. Temesvár 1908. 19. és Auner: *i. m.* (1915) 124–125.

rt g ö rt ö rt g ö rt ö rt g ö rt ö rt g ö sz dsz

3. kép

ményre, hogy a csángó (és székely) nyelvjárás 'metsz', 'ró' jelentésű „ír” lexémája – az „urk” – „uruk” ('lasszó', 'hurok'), a „dzsepü” ('gyapjú'), a „kórhány” ('domb', 'kisebb hegy') szavakkal együtt – egyes kutatók szerint kun-kipcsak eredetű.³⁷ Ennek a ténynek esetünkben azért lehet jelentősége, mert eszerint – amint ezt a turkológus Aydemir Hakan⁴⁰, régebbi kutatókra is hivatkozva⁴¹ feltételezi – a kunoknak talán lehetett valamiféle kapcsolatuk a székely rovásírással. Ennek konkrét bizonyítására, a különféle történeti híradások felsorakoztatása mellett, Aydemir Hakan közöl egy Karcag környéki kun temető egyik sírjából előkerült bronz csatkarikán található kun rovásjeleket a lehetséges olvasattal együtt.⁴² A jelek szemmel láthatóan hasonlítanak a székely rovásírás jeleire, így „rokonságuk” a moldvabányai felirattal egészen szembeötlő (3. kép).

A kun eredetű jövevényszavak megléte egyébként a csángó nyelvjárásban a középkori moldvai magyarság és a még nem asszimilálódott kun etnikum 14–15. századi együttélésével magyarázható. A román és magyar történészek, nyelvészek közül többen is vélekednek úgy, hogy a tatárjárással Moldva kun népessége nem semmisült meg azonnal, így bizonyos helyeken még a 15. században is jelentős kun lakosság is élt, amely az idők folyamán a többi keleti eredetű néptöredékekkel – pl. a tatárokkal – együtt beolvadt a románságba. A kunok tatárjárás utáni moldvai jelenléte a megtérítésükre vonatkozó későbbi okleveles adatokkal, bizonyos turáni eredetű román családnevek meglétével,⁴³ továbbá a nagy számban előforduló „tatár” elnevezésű helynevekkel is bizonyítható, ez utóbbiak ugyanis az Aranyhorda kun-kipcsak etnikumaira utalnak. A moldvabányai rovásemlék esetleges kun kapcsolatai kapcsán tehát a 'ró', 'vés' jelentésű „ír” lexéma kun eredete mellett azzal is számolnunk kell, hogy a 15. században akár Moldvabányának és környékének is lehetett még kun lakossága.

³⁷ Csallány Dezső: *A székely-magyar rovásírás emlékei. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*. III. 1963. 109–110. A közlemény ismertetése: László Attila: *Rovásfelirat Moldvából*. *Korunk* XXVIII. 1969. 10. 1467.

³⁸ Csángó nyelvjárásban: D'R'SZ 'Z 'SZ IGÁSZ: Azaz: „Deres az és igás.”

³⁹ Lásd Aydemir Hakan: *Kun-kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban*. *Magyar Nyelv* XCVIII. 2002. 2. 198–211. Álláspontjának megfelelően a szerző nem tartja valószínűnek a magyar „ír” szó honfoglalás előtti származtatását.

⁴⁰ Uo. 206–207.

⁴¹ Gyárfás István: *A jázskunok története*. II. Kecskemét 1873. 285–286; Selmecci László: *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jázskokról és kunokról*. Debrecen 1992.

⁴² Aydemir Hakan: *i. m.* 207–208.

⁴³ Például Balaban, Basarab, Coman, Talabă, Toxabă stb. Erre vonatkozóan lásd Victor Spinei: *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*. Iași 1999. 311.

IN MEMORIAM

Dr. Borsa Iván (1917–2006)

História és archivisztika, a múlt feltárása és a korábbi idők írásos örökségének gondozása egymással szorosan összefüggenek, egymás fejlődését kölcsönösen befolyásolják. A kutatás előrelépéséhez nagymértékben az archivisztikának kell megteremtenie az előfeltételeket. Elmaradt levéltárügy körülményei között hiú ábrándozás vagy önámítás azt remélni, hogy a história lépést tarthat a tudomány fejlődésével. Korábbi időkből sok olyan név lenne idézhető, melynek viselője levéltárosként járult hozzá jelentősen ország történetkutatásának előrehaladásához. Napjainkra azonban nagyon megritkult az olyan szakemberek száma, akiknek az életműve, a maga korában és saját országában, a levéltárügy és a történetkutatás terén egyaránt meghatározó fontosságúnak tekinthető. Ilyen manapság ritka személy volt a Budapesten, 2006. február 1-jén elhunyt Borsa Iván. Munkásságának legfőbb haszonélvezője a magyar levéltárügy és a medievisztika. Úgy is mondhatnók, hogy a határok nélküli, egységes magyar tudomány. Munkás életének eredményei azonban ezen túlmenően kedvezően befolyásolhatják a Kárpát-medencei szomszéd országok levéltárügyének és történetírásának fejlődését is. Érdemes tehát és illendő még sietős jelenünkben is megállni ebből a szomorú alkalomból és felidézni, hogy mit is köszönhetünk mindnyájan, akik még folytatjuk a munkát, a most kilobbant életnek.

Borsa Iván 1917. augusztus 23-án Budapesten született. Műveltségét a piaristák gimnáziuma alapozta meg. Szilárd szakmai képzettségét az Eötvös-kollégium és a Pázmány Egyetem bölcsészettudományi kara neves professzorainak köszönhette. Ott szerzett történelem–latin szakos tanári oklevelet és 1940-ben doktorátust Szentpétery Imre professzornál erdélyi tárgyú oklevéltani témával. Egész pályafutása, elejétől végéig a levéltárügy keretei között, 1942-től fogva a Magyar Országos Levéltárban zajlott. Bár a magyar levéltárügy minden akkori fontosabb mozzanatában szerepet játszott, hűséges maradt oklevéltani érdeklődéséhez is, és része volt a magyar medievisztika legfontosabb vállalkozásainak megvalósításában. A történelem olyan feladatokat osztott ki neki, amelyek kiválóan alkalmasak voltak arra, hogy vele született jó szervezőképességét egyre tovább fejleszthesse. 1945 és 1950 között a budai vár ostroma során súlyos károkat és veszteségeket szenvedett Országos Levéltárban a teljes anyagot érintő bonyolult mentési és helyreállítási, rendezési munkák vezetőjeként szerezte meg azt az áttekintést az intézmény kérdései felett, amellyel mindenkit felülmúlt. 1950 és 1957 között a háború által összekuszált levéltárügynek a rendbetételére, a pusztulásnak kitett iratanyagok mentésére hivatott Levéltárak Országos Központjának vezetőjeként bizonyíthatta rátermettségét.

Ilyen felkészülés után 1957-től kezdve kapott teret arra, hogy az új archivisztikai gondolkodásnak megfelelő változtatásokat kezdeményezhesse a Magyar Országos Levéltárban. A technikai fejlődés eredményeinek a meghonosítása a levéltári munkákban és egyéb szervezési újítások egész embert kívántak. Ezért döntenie kellett, hogy a levéltári reformok érdekében feladja-e medievista terveit. Szerencsére 1963 körül úgy döntött, hogy a 12–13. századi oklevelek publikációival kapcsolatos célkitűzéseit sem adja fel, és némi korszakeltolódással tartotta is magát ehhez élete végéig. Ennek következtében megmaradt pályájának különös szint adó ketőssége és gazdagsága.

Megszervezte és 1957-től 1977-ig vezette az Országos Levéltár mikrofilm osztályát, iratrestaurálását és könyvkötészetét. Neki köszönhető, hogy az ún. mormon-akció segítségével olyan modern technikai felszerelést szerzett ezeknek a laboratóriumoknak, hogy azokkal világszínvonalon láthatták el mind a kutatást, mind pedig a gyarapítás céljait szolgáló új tevékenysége-

ket. Ezekben az években dolgozta ki a mikrofilmtár nyilvántartási rendszerét, készítette el munkatársaival együtt a filmtár fond- és állagjegyzékét. E munkálatok betetőzését a Diplomataikai Fényképgyűjtemény létrehozása jelentette 1982-ben. Ebben a középkori Magyar Királyság Mohács előtti történetére vonatkozóan az Országos Levéltáron kívüli bel- és külföldi levéltárakban található okleveles emlékek fényképmásolatait igyekezett összegyűjteni és a kutatást megkönnyítő levéltári segédletekkel ellátni.

Ez a medievisztika szempontjából felbecsülhetetlen jelentőségű új gyűjtemény szervesen kapcsolódik a Pauler Gyula és Óváry Lipót koncepciója szerint 1882-ben megszervezett Diplomataikai Levéltárhoz, mely a Magyar Országos Levéltár akkori anyagában található Mohács előtti okleveleknek volt a gyűjteménye. A DL és a DF levéltári rendjének és segédleteinek egybehangolása, valamint a gépi úton történő adatfeldolgozás révén a Mohács előtti két gyűjtemény alakjában rövid időn belül létrejött a Kárpát-medence középkori történetének a maga nemében páratlan, korszerű segédletekkel könnyen kutatható, mindenki számára nyitott adatbázisa, mely a közép-európai térség történetkutatásában lendületet adhat a medievisztikának.

Mindezeknek az archivisztikai eredményeknek csak javára szolgált, hogy Borsa Iván levéltárosként is megmaradt medievista kutatónak, mert fenti újításait, elképzeléseit az előzmények pontos számbavételével készítette elő. A DL kialakulásáról, a DF megvalósításáról, a levéltári mikrofilmezésről, a gépi adatfeldolgozás és a középkori oklevelek fényképezésének megszervezéséről írott előtanulmányai nélkülözhetetlenek maradnak mindazok számára, akik középkori témákat akarnak kutatni a Magyar Országos Levéltár gazdag anyagában.

De Borsa Iván nemcsak a levéltári gyakorlati munka korszerűsítésének volt hosszú időn át a motorja az Országos Levéltárban, 1964 és 1977 között a főigazgató helyetteseként is, de a levéltár-politikában is szerepet játszott. Tagja, majd vezetője volt 1956 és 1958 között a párizsi békeszerződés levéltári, könyvtári és múzeumi cikkelyének végrehajtásáról tárgyaló magyar delegációnak, Magyarország képviselőjeként tagja volt a Nemzetközi Levéltári Tanácsnak, évtizedekig leggyakoribb tagja volt a szomszéd államokkal folyó levéltárügyi tárgyalásoknak.

Bár elkötelezett úttörője volt a haladásnak a magyar levéltárügyben, hűséges folytatója maradt a Szentpétery professzor nevével fémjellezhető klasszikus oklevéltannak. A középkori diplomatika több részletkérdésének tisztázása fűződik a nevéhez. De neki köszönhető az is, hogy a magyar medievisztika alapvető kezdeményezései nem maradtak torzók, mert az elhunyt szerzők kezéből Borsa Iván átvette a stafétabotot, és célba juttatta a kezdeményezést. Mindenekelőtt az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékére gondolok, melynek közlését Szentpétery Imre 1923-ban kezdte el, és Borsa Iván 1987-ben fejezte be. Ennek a nélkülözhetetlen medievista segédeszköznek az újabb kötetek már beszédes példái annak, hogy az említett Mohács előtti gyűjtemények mekkora segítséget nyújthatnak a középkor kutatóinak. Ugyancsak Borsa Ivánnak köszönhető, hogy a Zsigmond-kori oklevéltár munkálatai Mályusz professzor halálával nemcsak nem akadtak el, hanem lényegesen gazdagodva folytatódtak, sőt saját utódja felnevelésével a befejezés lehetőségét is megteremtette. Az ő felelősségtudatát mutatja az is, hogy a családi levéltárakból a DL-be beosztott középkori oklevelekről korábban elkészült regesztákat közzétette, hogy ez is segítse a kutatást.

Megemlékezésemet a történetírás és a levéltárügy összefüggéseire való utalással kezdtem. Befejezésül arra bátorodom ebből a szomorú alkalomból is utalni, hogy a magyar tudomány határokön túli művelői, talán kényszerű kirekesztettségüknél fogva is, más perspektívában, eltérő látószögökből, a személyi vonatkozásoktól és érdekektől nem befolyásolva mérhetik fel tudományszakuk nem egy kérdését, mint azok, akik az élet eleven sűrűjében vannak. Manapság keveseket vonz a különféle szakismereteket, sok munkát kívánó medievisztika, és erősen megcsappant az értékelése az olyan levéltári feladatok megoldásának és az olyan edíciós tevé-

kenységnek, mint amilyenekre Borsa Iván egész életét és tehetségét fordította. A DL és DF létét, kutathatóságát, a fénymásolást, mikrofilmezést legtöbbször kész adottságnak vélik, ami csak úgy lett magától. Az Árpád-kori királyok okleveleinek regesztái, a Zsigmond-kori oklevéltár kötetei, egyéb forrásközlései és magvas oklevéltani, archivisztikai értekezései már ma is szakmai közmegebecsülést élvező részei Borsa Iván életművének. Mi azonban a határokon túlról úgy látjuk, hogy életműve igazán korszakos jelentőségű és hatású részének a levéltárügy területén végzett munkássága fog bizonyulni. A Mohács előtti gyűjtemények ugyanis azt a középkori magyar államot teszik tudományosan tanulmányozhatóvá és rekonstruálhatóvá, amely ma már több más új országnak is a része. A DF létrehozása olyan körülmények között, amikor a Kárpát-medence népei kutya-macska barátságban élnek egymás mellett, valóságos csoda számba vehető. E csodához azonban kellett Borsa Iván céltudatos kitartása, együttműködési és szervezési készsége, szakértelme és diplomáciai adottsága is. Minél teljesebb számban összegyűjtött azonos források közös módszerek szerinti tanulmányozása közelebb hozhatja ugyan a szomszédos országok történetírását egymáshoz, de hogy a körülmények ezt mikor teszik lehetővé, a jövő alakulásától függ. Egyelőre csak az állítható bizonyosan, hogy erre a lehetőséget a magyar levéltárügyben és középkorkutatásban Borsa Iván megteremtette.

A határokon túli magyar medievisták látják ezeket az új lehetőségeket, sokra értékelik azokat, és élni is kívánnak velük. Tudják, hogy Borsa Iván munkája nélkül sem az Erdélyi Okmánytár, sem a Documenta Romaniae Historica erdélyi sorozata nem lehetne olyan teljes és olyan színvonalú, mint amilyen. Az egykori közös haza középkori történetének újrateremtett levéltára közös műhelye lehet mindenkinek, aki a Mohács előtti múlttal kendőzetlenül kíván megismerkedni ezeken a tájakon. Ez a lehetőség teszi Borsa Ivánt a levéltárügy és a középkortudomány Kárpát-medencei jelentőségű alakítójává, szakmai eredményeit pedig maradandókká és több ország tudományosságának közös értékévé.

Jakó Zsigmond

Búcsú Magyarai Andrásról

(1927–2006)

Egy ág ismét letört a romániai magyar történészek törzséről, mikor 2006. június 14-én eltávozott körünkől Magyarai András. Engedtessek meg, hogy a gyász órájában a romániai magyarság legmagasabb fóruma, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nevében vegyek búcsút tudós tiszteleti tagunktól és történészprofesszortól.

Hosszú és göröngyös volt az út, amelyen haladnia adatott. Az út, amelynek során a székhelyharisnyás gergyói falusi gyermek az egyetemi tanárságig és a helyettes rektori székig verkedte fel magát. A családi otthon melegéből jutott el az egyetemig, miközben fiatal legényke létere a háborútól elragadott édesapját pótolandó kenyeret keresett, deszkaárusítással messze vidékekig volt kénytelen vándorolni kőberes szekerével. A benne rejlő tehetség, kitartás és ambíció azonban végül is a Bolyai Tudományegyetem előadótermeibe vezette, ahol hivatott szellemiségek alakították tanárrá és kutatóvá. Szellemi és lelki adottságai predesztinálták arra, hogy a végzős diákból rövidesen tanársegédként váljon a magyar oktatás és tudományosság legmagasabb intézményének munkásává.

Isten nem áldotta meg utóddal. Hűséges feleségével az oktatás és tudományos műhely lelkiismeretes munkásává vált. Mint tanszemélyzeti tag nemzedékének sorsában osztozott, mikor a

tanügyi programok függvényében a középkortól a legújabb korig tartott kurzusokat és szemináriumokat, vett részt a magyar értelmiség kialakításában. A törést az jelentette, hogy saját pozícióját biztosítandó, a nemzeti legitimitációt kereső román pártvezetés az egyre szilárduló és tekintélyesedő önálló magyar egyetem erőszakos megszüntetését vitte keresztül. Az egyenjóság látszatára adó román pártállamnak szüksége volt magyar párhuzamokra. Így történhetett, hogy a pártfegyelem szorításában, a shakespeare-i „Lenni vagy nem lenni?” sorskérdésében kollégánkat fokozatosan bevonták a politikai munkába. A tartalmában újszerű hatáskör azonban Magyarai András számára arra is jó volt, hogy a génjeiben rejtőző jólelkű alkat fékezze a túlzásokat. Természetesen Teleki László tragédiájának légkörében így is folyamatosan gyötörte a kérdés, hogy meddig is lehet elmenni a hatalom szolgálatában. A saját munkáját a reményiki „Ahogy lehet” maga felfogta elképzeléséhez igazította. Az egyetemi ranglétrán lassan haladt előre. Csaknem egy évtizedig volt tanársegéd, s majdnem annyi ideig tartott, amíg adjunktusból egyetemi docens lett, kétszer annyi időre volt szüksége, hogy 1989 után az egyetemi tanári státust elnyerje. Néhány évvel azután prorektori minőségben dolgozott. A közös egyetemen betöltött magas tisztsége ellenére az önálló magyar egyetem híve maradt. Ugyanakkor román kollégáival is szívélyes kapcsolatokat tartott fenn. Tiszteletére, 75. születésnapján emlékkönyv készült. Egyetemi munkájánál is fontosabb, amit kutatóként alkotott. A benne lévő szorgalom és kitartás vezette oda, hogy több könyv és nagyon sok tanulmány szerzőjeként váljék – főleg Romániában és Magyarországon – ismert historikussá. 1959 után magyar kollégáival együtt őt is az egyetemes történelem tanszékre helyezték át, ami arra volt jó, hogy a nemzetközi összefüggések és összehasonlító európai történelem talaján alkossa munkáit (Történeti kronológia, Történeti szöveggyűjtemények, a Habsburg-expanzió a 17. században stb.). Szakismereteit könyvekben és tanulmányokban, hazai és nemzetközi konferenciákon értékesítette. Egyháza szolgálatában megírta a gyulaféhevári római katolikus püspökség történetének rásős fejezetét.

Szívesen művelt szakterülete azonban mindvégig Erdély története maradt, azon belül is II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának korszaka. Egyetemi munkatervének megfelelően egyebek mellett a Horea-felkeléssel is foglalkozott, igazi nagy jelentőségű munkáiban, hazai és nemzetközi konferenciákon tartott előadásaiban azonban a kuruc szabadságharc témakörét ápolta. Szintetizáló munkáinál is nagyobb szolgálatot tesznek a nagy szaktudást, jókora kitartást és kivételes szorgalmat igénylő forráskiadványai: a *Sanyarú világ* két testes kötete és a *II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege*. Mindkettő mintha kicsit szimbólumértékű is volna. Hiszen az előbbinek hőse, az osztrák generális, Rabutin által Nagyszébenben kényszerű fogságra és kormányzásra ítélt Wesselényi István mintha halottunk és erdélyi kollégái, magyar értelmiségünk sorsát testesítené meg a letűnt időszakban. Hogy aztán a Rákóczi hadseregében, a Pro patria et libertate jelszavával, az eljövendő szabadság reményében keresse az utat. Élete igaz értelme abban rejlik, hogy forráskiadványaival maradandót alkotott. Horatiust idézve: „Exegi monumentum aere perennius.” Időtálló emléket állított magának.

Drága András, ezzel a gondolattal veszünk Tőled búcsút. Isten Veled! Isten velünk!

Csetri Elek

Hódolat Désnek

A nyelvész Szabó T. Attila születésének 100. évében

Tisztelt Emlékezők!

Kedves Barátaink!

Köszöntésként kérem, fogadják Édesapám, a nyelvész Szabó T. Attila családja, gyermekei, unokái, dédunokái nevében köszönetünket és jókívánságainkat. Köszönetünket, mert a „tisztelőbeli szülőváros” nem feledkezett meg hűségese fiáról. Jókívánságainkat, hogy a mostani emlékezést sok hasonló kövesse azokról, akiket ez a város adott a magyar és az egyetemes tudománynak, műveltségnek.

Huber András szép könyve – *Akikhez a múzsák bekopogtak* – jó útmutató ezekhez az ünnepekhez.

Készültem erre az alkalomra. És készültünk családiról is, Áron öcsém családjával, sógor-nőmmel, Jakab Évával és gyermekeivel, Áronnal, Kristóffal és Benjáminnal, akinek felmenői szintén a dési temetőben nyugszanak. Ádám öcsém gyermekeivel, Anikóval, Attilával és Istvánnal, és Édesanyjuddal, dr. Posgay Ildikóval, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvészeti Intézetének vezetőjével. Feleségemmel és gyermekeimmel, Annával és Ádámmal, az ő családjakkal. Valamennyien végtelenül sajnáljuk, hogy a sors úgy hozta: ez az együttlét most nem sikerült. Külföldi tanulmányutak, érettségi vizsgák, szoptatás, beteg gyermekek, frissen és nehezen szerzett értékes munkahelyek és sok-sok egyéni sorskérdés húzta keresztül a terveket, álmokat. Magam az elmúlt hét nagy részét ágyban töltöttem, és bár reménykedtem a gyógyulásban, rájöttem, dőreség volna vállalni az utat. Nem is beszélve más váratlan bonyodalmakról. A fizikai jelenlét helyett marad hát a lelki együttlét és a remény, hogy eljutunk egyszer együtt Désre.

Ez a város volt az, mely valóban „családdá” tett bennünket azzal, hogy befogadta Nagyanyánkat, özvegy Szabó T. Károlyné született Bartók Idát és félárva gyermekeit, Károlyt, Erzsikét, Mártát, valamint a szinte még csecsemő ikerpárt, Juditot (Dodót) és Attilát.

Konok kun Szabó ősünk a Duna melléki Ordasról került valamikor a 19. század elején a királyi város, Székesfehérvár közelében lévő Tabajdra rektortanítónak. (Az ordasi hagyomány viszont az ottani Szabókat erdélyi besenyő származékoknak tartja, akik a török kor után kerültek a Duna menti néptelen területekre valahonnan, talán a Székelyföldről.) A családi levéltárból előkerült a tabajdi közösség egykori ajánlata. És megvan ott, Tabajdon, ha nem is az egykori rektori lakás, de annak a kapunak kerékvető köve, melyen valamikor Szabó József naponta behajtott. Fiát, Szabó Lajost a családi legenda szerint még kisgyermekként regényes körülmények között vették magukhoz és tanították ki a széki Teleki grófok. Lehet, hogy éppen az a Teleki László, akinek a nevét Karacs Ferenc csodás országtérképe is őrzi füredi dolgozószobám falán. Mindez annyiban tartozik ide, amennyiben a múltbéli Monarchia egykori magyar vándorai – változó családok változó nemzedékei – most éppen egy új jövőbe, az Európai Unióba készülnek „vándorolni”.

A Teleki-utódok aztán Szabó Lajosra bízta később a Lápos menti Felsőszöcsön, illetve a Maros menti Gernyeszegen lévő birtokaik gazdasági ügyeinek intézését. De tartozhattak az ő felelősségi körébe Dés környéki Teleki-birtokok is, mert bizonyára így ismerkedhetett meg a

Dés melletti szekeresörpényi (tehát nem szászörpényi, mint az egyik frissen megjelent centenárium megemlékezés tudni véli) Törpényi Karolinával. Lenka néninek kortörténeti értékű „családragénye” kéziratban maradt... talán ma is megvan valahol a környéken. Neki minden bizonnyal szerepe volt egyrészt a Szabó család désaknai letelepedésében, másrészt fia, Károly házasságában a neve alapján székelyföldi családból származó sepsiszentiványi Bartók Idával.

Az immár désaknai Szabó Károly az iratok tanúsága – és a családi legendárium – szerint a kolozsvári mezőgazdasági akadémián íratta először nevébe a sok ott tanuló Szabó Károlytól való megkülönböztetés végett édesanyja családnevét, illetőleg annak névbetűjét.

Szabó T. Károly a millennium idején édesapjával együtt dolgozott Gernyeszegen, majd – részben talán éppen a millenniumi ünnepek hatásaként – került Fehéregyházára. A hosszú és tanulságos történetet egy mondatba foglalva: a nyelvész Szabó T. Attila azért született Fehéregyházán, mert a költő Petőfi Sándor – az akkoriban jóformán színromán – Fehéregyháza határában halt meg. Szükség volt egy magyar közösségre a kegyeleti helyszín közelében, és Darányi Ignác miniszter úr ezt a feladatot az éppen ottani Haller-birtokon dolgozó nagyapánkra bízta. De ez már egy más, részleteiben még feltárandó történet.

Komoly családi tragédia ködlik fel a mögött a tény mögött, hogy Édesapánknak semmi emléke nem maradt Fehéregyházáról, és valójában Dést tekintette „tisztelbeli szülővárosának”. A tragédia lényege minden bizonnyal kapcsolatba hozható egy saját gyermekkori emlékkel: kirándulásaink közben Édesapám (és bizonyára az ő apja is) bátran ivott minden tiszta patak-ból, fedetlen forrásból, kútból, gyakran mondván tréfálkozva: jó az a víz, amiben megél a béka! Ezzel mindig kétségbe ejtette orvos Édesanyánkat, aki tudván tudta, hogy az ilyen vízben megél a béka mellett még sok minden, így a májmétely is. Azt is tudta, hogy a májmétely agytályogot okozhat. És azt is olvashatta a kórházi leletekben, hogy egy ilyen heveny agytályog miatt maradt özvegy öt kisgyermekkel Bartók Ida.

Igen, Bartók Ida, a későbbi dési tanítónő. Tulajdonképpen vele kezdődik sok minden, talán még az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* is. Mert a tanítónő szakmai szemmel is figyelte, hogyan izleli a szavakat Attila fia. Milyen szépen ír. Milyen szívesen olvas. Milyen jól énekel. És most vessünk csak egy pillantást a fiú első komoly tudományos könyvére, az 1934-ben kiadott, a *Kéziratos énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században* című doktori munka első lapjára. Az itt olvasható egyetlen mondatra: „ÉDESANYÁMNAK, akivel először énekeltem a zsoltárokat.” ÉDESANYÁMNAK. Így, csupa nagybetűvel. Édesanyjának, aki csak a második világhétség elől menekülve hagyta el egyszer Dést, hogy beleszaladjon Budapest ostromának poklába.

Milyen lehetett annak az édesanyjának és gyermekeinek dési élete, aki házasságának első évtizedében öt (de rémlik, mintha azt is beszéltek volna a családban, hogy hat) gyermeket szült. Az viszont biztos, hogy öt kisgyermekkel maradt fiatal-özvegyen egy árva fillér nélkül! Ugyanis a magyar földművelési minisztérium szerződésben kötötte ki, hogy a fehéregyházi telepítőbiztos és családja csak fizetésre, de ezenkívül semmilyen nyugdíjra, segélyre nem jogosult semmilyen körülmények között.

Milyen lehetett annak a tanítónőnek az élete, akinek a katolikus egyház nem tudta megbocsátani, hogy egy reformátushoz ment feleségül, és ezért nem adott neki tanítónői állást. A katolikus Bartók Idát végül a dési református elemi iskola fogadta be. És Ő ezután élete végéig csak gyermekeinek élt szerény-szegény otthonában, az egykori Iorga utcában (az utca magyar nevét nem sikerült kiderítenem).

Bartók Ida kötelességtudó volt, melegszívű, de szigorú, büszke és konok. Valamint végtelesen szemérmes és tiszta beszédű, aki főbenjáró bűnnek tartotta a nyelvi személtelést, a káromkodást. A Bartók családra jellemző lehetett ez a magatartás. A családi hagyatékban talált (bár

Édesapám által nem sokra tartott) családi címeren a kezében nyitott könyvet tartó, övén kardot viselő – hagyományok szerint tordai – rektortanító 1704-ből datált jelmondatai (*Si non marte, arte. Per aspera ad ardua*) a kardot könyvre cserélő ember nehézségeket leküzdő, feltörekvő természetére utalhatnak. Bartók Idának is erős természete lehetett, hisz emelt fővel viselte „többszörös özvegyiségét”: hogy előbb elvesztette férjét, majd elvesztette egyházát, majd 1919-ben elvesztette „hazáját” is... csak azért, hogy szülőföldjén maradhasson. Nyelvvizsgák, hűségeskük, anyagi és erkölcsi megpróbáltatások, esetenként megaláztatások kora volt, lehetett ez.

Maradt menedéknek a zsoldár. A „*Tebenned bízunk eleitől fogva ...*” reménye és harmóniája. És maradtak az esti énekek a kis dési ház ágyaiban álomra szenderülő öt gyermekkel a „*fé-hér homokos, fekete homokos*” udvarról, a búzaszemeket elhordó „*páros fehér galambról*” és a „*hej, besoroztak, hej, besoroztak engemet katonának*” többértelmű fájdalmaról. Ebből a fájdalomból már saját gyermekkorom közös esti énekléseinek emlékein is átdereng emlékeimben valami:

*Hej, besoroztak, hej, besoroztak engemet katonának.
Gondját viseltem, gondját viseltem az én édes anyámnak.
S hej de nem viselem, nem viselem többé gondját szegénynek.
Jó ótalmára, jó ótalmára bízom a nagy Istennek.*

Gyermekként inkább éreztem, mint értettem ezt a fájdalmat és szomorúságot, és ma is csak sejtem az okát. Bizonyára gyermekeim még kevésbé értették-sejtették ezt, amikor a maga idején Kolozsvárott, esténként ágyuk mellé ülve én is próbáltam összekapcsolni azt, aminek össze kellene kapcsolódnia: a szóban, dalban hagyományozandó érzéseket, a tanulandó tudást (a mémekeket) és a természet törvényei szerint öröklődő gének üzenetét. Nehéz lemérni, hogy ez mennyire sikerült: még „öregednie” kell a most felnőtté érő nemzedéknek: a mi megemberesedett, megasszonyosodott gyermekeinknek. Akik már sajnos nem az egykori, a megtartó dési környezetben nevelkedtek.

Édesapánk a dési időkről ritkán mesélt. Nem volt mesélő ember, bár valójában folyamatosan a múltban, a népi és a történelmi Erdély múltjában élt. Ha emlékezett, édesanyján, testvére-in kívül például dési magyar iskolájának igazgatóját, Husz Ödönt gyakran emlegette szeretettel. Mesélt barátairól, a Parádiakról, a Dadayakról, Husz Ödönről, Dési Huber Istvánról, Mohy Sándorról, Wass Albertről, későbbi iskola- vagy éppen osztálytársáról – nem emlékszem pontosan –, Jagamas Jánosról (nála hallottuk először Kodály *Ne bántsd a magyart!* kórusművének magnófelvételét valamikor, ezért a zenehallgatásért is börtönveszélyes időkben). Incze János Bartók Idának dedikált, maga készítette linóleummetszetes könyvecskéjét – ma is őrzöm ezt a szép emléket – egy ilyen emlékezéskor adta először kezembe.

Fontos itt még megemlíteni a Huber András által is idézett Kovács Dezsőt, a kolozsvári református kollégium későbbi igazgatóját, Szabó T. Károly kollégiumi osztálytársát és – Szabó T. Attila hagyatékában fennmaradt kordokumentum jellegű levelezésükkel igazolhatóan – a korán elhunyt apa bensőséges jó barátját. Az ugyancsak Déshez kötődő Kovács Dezső „apától felügyelete”, szeretete és folyamatos szakmai-emberi figyelme igen fontos lehetett az ünneptel számára; róla is gyakran és szívesen mesélt, ha úgy hozta a beszélgetés.

És emlékezett még sokakról, akiknek a neve most nem jut eszembe. Nagy szeretettel emlegette például osztálytársait, külön kiemelve román barátait, (Iuliu) Maxim Gyulát és (Virgil?) Şorban Vilit – mindkettőjünkkel halálig tartó, sőt Maxim Gyulával, a Lazányi, Huber és a Boér családdal nemzedékeken is átívelő maradt a baráti kapcsolat. Gyakran mondotta volt: mi az

első világháború előtt el sem tudtuk képzelni, mi az, hogy nemzeti gyűlölködés, mi a sovinizmus!

Megőrizte, megőriztük ezt a dési örökséget; mi sem értettük meg soha a nemzeti gyűlölet embert sorvasztó érzését. Átszellemülten énekeltük évről évre – és énekeljük ma is – karácsonyestéken a Désről hozott egyik legszebb zsoltár már családunkban folklorizálódott változatát: *„Dicsőség légyen mennyben az Istennek, békesség légyen Földön az embernek és jóakarát mindenféle népek és nemzetségek.”*

Dés azonban az emlékező történetekben elsősorban a Szamosok összefolyásának városa, a nagy nyári fürdőzések, a nagy labdarúgó-csaták, focimeccsek színtere volt.

Számunkra, gyermekei számára, akik csak a kolozsvári Kis-Szamos gübbenőit, a Sodor-rét néhány tíz vagy legfeljebb néhány száz méteres úszható szakaszait ismertük – éppen az Ő vízimádata jóvoltából (NB: a szabad tábor tüzeket is nagyon szerette) –, a *„bezzeg a dési Szamos”*-sal kezdődő történetek különleges mesevilágot jelentettek. És ezeknek a történeteknek a valóság alapját is gyakran láthattuk: villámgyors vagy éppen nagy áhítattal előkészített lapos vagy mély csukafejeseket (ahogy a hely és víz állás engedte) vagy a kiszámíthatatlan hosszúságú és irányú víz alatti távúzásokat, melyeket rajta kívül senkitől sem láttam a Szamoson. A dési házi gyártmányú szkiff emlékéit idézik számomra ma is balatoni kajakjaim, és a szabad vizek emberformáló hatását vélem látni a bennem is mélyen rögzült mozdulatokban.

Szívesen emlékezett a nagy labdarúgó-csatákra, különösen azokra, melyeket az örök rivális, Szamosújvár csapatával vívtak. Leggyakrabban arra, melyet anyai tilalom ellenére skarlatosan vitt (emlékezetem szerint) Szamosújváron győzelemre egy maraton futás után: csapata ugyanis nem győzte várni a mama által csapatindulásig ágyban őrzött – ha jól emlékszem – középhátvédjét. Ez a mérkőzés azért is emlékezetes maradt, mert életveszély, hosszú betegség és valódi „ágyrabság” követte. Mivel pedig ezalatt egy ideig orvosi előírás szerint csak cukrozott tejet ihatott, később soha nem itta meg a cukrozott tejet. De csettintő dicsérettel emlegette a finom bivalytejeket és szilvalekváros kenyereket, amiket egykor Désaknán a „gazdag” rokonoktól kapott.

Míg Édesanyja élt, Szabó T. Attila gyakrabban járt Désen, de ezek az utak egyre szomorúbb élményt jelentettek számára. A kegyetlen idők – két háború és minden, ami közte történt – súlyos nyomokat hagytak Bartók Ida szervezetében. Aggódva figyelték testvérével, Mártával – aki egész életét Désen élte le –, amint a mész vette át fokozatosan az ész helyét. Édesapám maga is rettegett attól, hogy rá is hasonló sors várhat. Sőt nekem is visszatérő rossz álmom, hogy látom magunkat hasonló sorsban, nyomorúságos körülmények között, jobb időket látott polgári lakásokban, melyekben immár csak rombolni áll meg az idő.

Ida nagyanyám halála után már csak Márt(h)a nagynénémhez járhattunk néha Désre látogatónak: ma is szeretettel őrzöm jószágos tekintetét... és ajándékba készített csodálatos csipketerítőit.

Visszatekintve úgy látom, Désnek sorsformáló szerepe volt egy alkotó életút első, meghatározó szakaszában. Otthon a kötelességtudat, a határtalan, de szemérmes és visszafogott szeretet, az iskolában a megértő odafigyelés volt jellemformáló. Az iskolán túl pedig a soknemzetiségű – magyar, román, örmény, szász – barátságok, a korlátlan tünő szabadság. Az egészséges versengés és az eredményre törő csapatszellem. Talán innen hozta a siker és az eredmény fogalma közötti konok különbségtételt is: ne sikereket kívánj nekem, fiam, hanem eredményeket. Ne a szocializmus sikereire figyelj, fiam, hanem az eredményére!

Meghatározó szerepe volt Désnek Szabó T. Attila életében akkor is, amikor itt élt, és akkor is, amikor elkerült innen. Szép jelképpel fejezi ki ezt a központi szerepet Deák Ferencnek, a Kriterion könyvművészenek a nyelvész Szabó T. Attila nyolcvanadik születésnapjára készített

rézkarca, melyen a dési címert és benne a dési templomot építő mestert balról az Erdélyi Múzeum-Egyesület első kolozsvári épülete (a Mikó-villa), jobbról a Farkas utcai református kollégium főépülete (az egykori „Új-Kúria”) és a hozzá csatlakozó Apáczai-fal fogja közre.

Fogadja hát Dés, fogadják a désiek, családunk lélekben itt együtt ünneplő tagjai nevében is, a méltatlan utódok hálás köszönetét, őszinte elismerését és legjobb kívánságait mindazért a sok szépért, jóért, emberi és közösségi értékért, amit az egykori gyermek és fiatal ember, a későbbi nyelvész Szabó T. Attila ettől a várostól kapott.

Szabó T. Attila Ellák

SZEMLE

Az interperszonalitás problémájától az interkulturalitás etikájáig, avagy a *túliség* bővületében

A határok átjárhatóságáról. Szerk. Veress Károly–Gál László. Kvár 2006. 368 lap

Bár nagyon is különböző megközelítésekben, de a kultúra, az emberi lét, a világ mint életvilág és mint értelemösszefüggések egységének határait feszegeti a BBTE *Hermeneutika és kultúra*, valamint *A kommunikáció és az interkulturalitás filozófiai* mesterképző két tanévének válogatott tanulmányaiból nemrég megjelent tanulmánykötet. Az oktatói és hallgatói közös munka olyan eredményeként áll előttünk ez a válogatás, amelyben már nem csupán egyének és társadalmak, dimenziók, terek, eszmék és elvek szembesülnek, hanem a filozófia gyakorlatának, illetve alkalmazásának a különböző területei érintkeznek egymással, gyakran áttörve túlmerevedett diszciplináris kereteik fölött.

Mindamelllett, hogy a kötet szerkesztése látszólag nem igazol semmiféle tagolhatóságot, de a helyenként igencsak eróziós tematikai vonalvezetés két határozottan elkülöníthető részre osztható fel. Az első tematikai egység alá besorolható tanulmányok a nyelviség és a kultúra összefüggését célozzák meg, mindig is egy erőteljesen hermeneutikai horizontba beleágyazva. Ez lényegében azt jelenti, hogy többé-kevésbé a diltheyi hagyományok által inspirált gadameri filozófiai hermeneutika hatása alatt állnak, amelynek a keretei között az életvilág gondolata világgént szerveződő értelemösszefüggések egységeként interpretálódnak.

Bevezetőként Veress Károly *Közelítések az értelmző vizsgálódáshoz* című tanulmánya széles körképét vázolja fel mindazoknak a lehetőségeknek, amelyeket a filozófiai hermeneutika közvetlen avagy közvetett szolgálói gondoltak át az interpretatív cselekvés kapcsán. Mindezek a megközelítések a dolgot magát már nem tárgyias valójá, hanem valamire- és valamiértvalóságá, azaz értelm felől leplezik le, ezáltal az értelem és a megértés problémáját hozva a vizsgálódás homlokterébe. Azonban a hermeneutikai kör értelmében már magánál Gadamer-nél egyértelművé válik az, hogy a megértés sohasem egy statikusan lezárt állapotot jelent. Megértés sohasem jöhet létre értelmezés nélkül, illetve az értelmezés sohasem függetleníthető teljesen a megértéstől, mivel lényege szerint minden interpretáció a megértésen mint *bennálláson*, mint múlt és jelen között zajló *hagyománytörténelem*en alapszik. Ezen gondolat mentén jut el Gadamer a megértés és az alkalmazás szoros kapcsolatához, amelyben a nyelviség értelemtartalmát véli felfedezni. A bevezető tanulmány ezt a hermeneutikai álláspontot szembesíti Karl Mannheim tudásszociológiai, J. Habermas kommunikációelméleti, Paul Ricoeur strukturalista-szemiotikai (stb.) meglátásával.

Ha a bevezető tanulmány a közelítések spektrumát adja, akkor Lippai Cecília tanulmánya megpróbál a fogalmiság mélyebb értelemi felé hatolni, feltárva az *inter*

(közi, köztes, köztesség, közöttiség) ontológiai, fenomenológiai és hermeneutikai interpretációját. Feltűnnek olyan új kifejezések, mint *interszubbektivitás*, *interakció*, amelyek értelemszerűen az *inter* hermeneutikai hatáskörébe bevonva már nyelvi köztességet jelentenek. A nyelv az, ami az azonosság és a másság között kapcsolatot teremt. Előtérbe kerül az interkulturalis dialógus kérdésköre.

A következő tanulmányok ugyanezen a nyomvonalon haladva, erőteljes gadameri hangsúllyal helyezik előtérbe a nyelv és a beszéd, a nyelv és a szabadság, a nyelv és a fordítás problémáját. Nagyjából két fő gondolat mentén rendeződnek az itt szóban forgó vizsgálódások: Gadamer *Igazság és módszer*nek „megélt együttléte” és a méltán sokat emlegetett Martin Buber *Én és Te* című művének alap gondolata körül. Kivételt képez ez alól Majoros Enikő *A nyelv teremtő ereje* című tanulmánya, aki a derridai dekonstruktívizmus és a lévinasi interperszonalis fenomenológiai megközelítések keresztmetszetébe helyezi az *Én és Te* viszonyt. Ezáltal folyamatosan előtérbe kerül a *Másik*, míg a kommunikáció a *saját nyelvem* és az *idegen nyelve* közötti szabad játékká, élő egységévé válik.

Ezek a megfontolások megkerülhetetlenül egy etikai horizont felé vezetnek. Barabás Gyöngyvérrel a kultúrák közötti párbeszédhez etikai támpontokat keresve jutunk el addig a megfontoláshoz, hogy az interkulturalis viszonyokat úgy, mint a kommunikációt, feltétel nélkül etikai alapokra kell helyezni ahhoz, hogy – a többnyelvűség határán túlmutatva – maradandó értékékként állhasson és közvetíthessen a különböző etnikumok, vallások és kultúrák között. Ungvári Zrínyi Imre a tanulmánykötet egyik tengelyszövegében már határozottan *Az interkulturalis kommunikáció etikája* mellett foglal állást. Az interperszonalis fenomenológia, a kulturális identitás-teremtés és a kommunikáció hermeneutikája mentén eljut addig a felismerésig, mely szerint: „A Másik megértésének az önmegértés feltételévé tétele hatékonyan kiindulópont lehet nemcsak az önmeghaladás és az interperszonalitás általános elméletének a megalapozására, hanem a kultúrák közötti dialógus tulajdonképpeni értelmének a feltárására is.” Az interkulturalitás és nyelvesség problémáját *A magyar anyanyelvű diákok kétnyelvűségének logikai felmérése Erdélyben* című, Gál László és Péntek Imre által végzett kutatás összefoglaló tanulmánya zárja, amely már csak alkalmazott filozófiai szempontból is rendkívül érdekes lehet.

A kötet második részét alkotó tanulmányok elrugaszkodnak a gadameri hermeneutika és a szigorú értelemben vett nyelvesség bővületéből, egzisztenciális és ontológiai megfontolásokra váltva fel az interkulturalitás

hermeneutikai alapokon szervezett problémáját. Miután Balon Ruff Zsolt és Kubát Kinga által egy kitérőt teszünk a kognitív vallásfilozófia és az Umberto Eco-i szépírás rejtelmesebb területei felé, Király V. István *Az eutanázia, avagy a méltóság(á)hoz segített halál* című tanulmányában kíméletlenül felmerül egy olyan egzisztenciális és megkerülhetetlenül valószínűsítő probléma, mint a halál. A halálfenomén egy olyan határt jelent, vagyis hoz el az ember számára, amely éppen az átjárhatósága felől határolt. Bár a tanulmánykötet címe a határt és a határoeltságot az átjárhatóság szempontjai szerint próbálja meg körüljárni, Király I. éppen ennek a függvényében közelíti az eutanázia igencsak aktuális problémáját a halálhoz. Heideggerre hivatkozva felhívja a figyelmet az eutanázia lehetőség-mivoltára, és lehetőség-mivoltából fakadó kérdésességének ontológiai szerkezetére való tekintettel kitér a mércét: a halandó ember számára az eutanázia – létkérdés. A kegyes halál és a kegyes hazugság intézményének az egyenes szembeállítását igazolja, hogy az eutanázia éppen hogy a halál sajátos lehetőség-mivolta vonatkozás nélkülségének az egyenes és kimondott felvállalása.

Ehhez társul Sípós Erika *Heidegger és az eutanázia problémája* című tanulmánya, amelyben rendkívül érdekesen az arisztotelészi *phronészisz* fogalomhoz kapcsolja az eutanázia kérdését. A kötet két befejező tanulmánya társadalmi, ill. politikai szintek felé helyezi át a határok átjárhatóságának a kérdését. Nagy Tímea az identitás problémáján át eljut az európai identitás kérdéséig. Demeter M. Attila *Az etnikai/nemzeti kisebbségek kérdése a mai angolszász politikai életben és a magyar liberális gondolati hagyományban* című tanulmánya részletes bemutatást ad arról, hogy milyen párhuzamok is vonhatók a 21. századi magyar politikai gondolkodás egyes aspektusai és a korszerű mai angolszász kisebbségpolitika főbb irányadóinak felfogása között. A tanulmány

szerzője felveti a Hannah Arendt által is képviselt „klasszikus” republikánus nézőpontot, és annak liberális-nacionalista, ill. kisebbségi-nacionalista kritikáját tekinti át legfőbbképpen Will Kymlicka nyomán.

A kötetről általában elmondható, hogy elég szévesen kapcsolódnak egymáshoz azok a tanulmányok, amelyek megelőzik, vagy követik egymást, viszont a tanulmányok egésze mint szerves egység, nagy tematikai töresek és elágazások miatt, az áttanulmányozása után elég nehezen áll össze tulajdonképpen értelemben vett egésszé. A tematikák azonban a határok átjárhatóságára való tekintettel kimerítően „összegzik” a megcélzott kutatási terület jelentősebb részeit.

Mivel azonban interkulturalitásról és kommunikatív cselekvésről esett szó, és tény, hogy egyre nyilvánvalóbban egy óriási kultúráközi konfliktus (az iszlám és a nyugati keresztény világ összeütközése) köré szerveződik a 21. századi ember történelme, tovább kell kérdeznünk a filozófia feladatára, de főleg az alkalmazásának lehetőségeire fordított erőfeszítések mikéntjének a valódi súlyára. Talán érdemes lenne figyelmet fordítani arra, hogy mit is tudna mondani az interkulturális kommunikáció üzenete egy olyan ember számára, aki éppen egy öngyilkos merénylet áldozataként vesztette el közeli hozzátartozóját (esetleg egyetlen gyermekét); mennyiben és miként befolyásolta a halál utáni létről való – és egyes gondolkodók szerint az emberrel egyidős – felfogás azt, hogy az emberölés még a nyugati keresztény kultúrában is csupán csak a számon tartott bűnök egyike; végül pedig hermeneutika és hagyomány fényében érdemes volna megvizsgálni kultúránként is, hogy az interkulturális agresszió napjainkban egyre virágzóbb tényére milyen mértékben hatnak életben tartó, mi több, talán szító hatással olyan jelenségek, mint a hagyomány és a múlt.

Sallai András

A kommunikáció mint az alkalmazkodás tudománya

Ungvári Zrínyi Imre: *Dialógus, interpretáció, interakció. Marosvásárhely 2005. 145 lap*

Ha szembesültünk már a kommunikációképtelenség problémájával, vagy valaha is úgy éreztük, mások idegensége feloldhatatlan számunkra, illetve az egymástól való különbözőség – nyilvánuljon az meg értékek, eszmék vagy érdekek mentén – kérdése foglalkoztatott bennünket, elolvasásra és főleg továbbgondolásra érdemesnek találhatjuk Ungvári Zrínyi Imre kolozsvári egyetemi oktató, filozófus legújabb tanulmánykötetét. A könyv egy idősebb és a szerző szerint főként a kelet-európai térségre jellemző életérzés adekvát megközelítésével próbálkozik, egy olyan életérzés körvonalazásával, mely az egymást megértés képessége, a kommunikatív kompetencia, a dialogikus attitűd elsajátítására való hajlandóság hiányában konstituálódik.

A könyv borítólapjának, címének, fülszövegének és bevezetőjének egymásra vonatkoztatása kritikát ígér, a kommunikációs érzékenység hiányának, az emberi visel-

kedés intézmények általi meghatározottságának és ebből fakadóan az interszubbektivitás sérülésének kritikáját. A különböző kommunikációs szituációkban, személyközi viszonyokban fellépő félreértésekre, egyeztetési képtelenségekre mintegy feloldási lehetőségként pedig a dialogikus attitűd, az interpretatív megközelítés és az interakció hatékony elsajátítását, illetve folyamatos alkalmazását javasolja a szerző. A borítólapon igencsak hangsúlyosan azt látatja, hogy egy irányított, „programozott” gépezet csavarjai vagyunk, és alázatosan nyikorgunk a Nagy Gépezetben. A borítólapon üzletembe-
rek, de mintha a Nagy Diktátor pártkatonáit látnánk, nyájasságuk elvakultnak és hamisnak tűnik. A hátlapon nyitott ajtó, és mellette egy üres szék. A fülszöveg pedig így hangzik: „Kommunikációs szempontból az intézmények az emberi interakciók időtálló formái, amelyek típusokba szervezik az emberi kapcsolatokat, és sajátos

szerepekhez igazítják az emberek viselkedését. Az intézmény valóban megfoghatóan csak e »programozott« cselekedeteken keresztül nyilvánul meg.” Azonban a tanulmánygyűjtemény az általam várt kritikát nem teljesíti be, a súlypontokat legalábbis máshová helyezi, mint ahogyan azok a könyvvel való első találkozás alapján adódhattak volna. Magától értetődő volt számomra, hogy ilyen beszédes képvislő és felvezető után egy lesújtó társadalomkritika várható, de ez a fajta radikalizmus nem jellemzi a kötet írásait.

Jellemzi viszont egy igencsak magas fokú problémaérzékenység. A kötet írásai számos aktuális és releváns problémát érintenek, helyenként újszerű és szokatlan megvilágításba helyezvén azokat. A szerző által elemzett problémák tudatosítása, illetve a velük való foglalkozás, úgy gondolom, a könnyebb együttélés szempontjából hasznos lehet. A kérdések viszont nem kerülnek bonckés alá, a szerző mintegy végigsétáltatja gondolatainkat a problémák halmazán, anélkül azonban, hogy huzamosabb ideig elidőztetné bármelyiken is. Olyasféle érzéssel maradhatunk a könyv elolvasása után, mintha végigkalkuláltak volna egy városban, megmutatván nevesebb épületeit, de egybe sem nyerhettünk volna betekintést. Ez a séta azonban elégséges ahhoz, hogy az érdeklődést ébren tartsa egy esetleges visszatérés alkalmáig.

A tanulmányoknak nem sikerül egységgé szerveződnie, de ezen igény talán nem is támasztható velük szemben, különálló tanulmányokról lévén szó, amelyek különböző időpontokban, különböző alkalmakra íródtak. Ha mégis egy szálra kellene felfűzni őket, akkor az a *megértés* fogalma lenne. Nyilván ez leegyszerűsítő gesztus, pontosabban akkor helytálló, ha feltételezem, az írások hordoznak egy ideológiát, mely szervezen a megértés, a másság és sajátosság megértése köré szerveződik. Ungvári írásaiban azonban egy továbbgondolt megértésről van szó, egy olyan megértésről, mely az egyetértést, konszenzust hivatott maga után vonni. Úgy gondolom, a konszenzus kérdését érdemes lehet másként is megközelíteni, mint ahogyan azt a tanulmánykötet teszi. Ugyanis a könyv csupán periférikusan említi, hogy a konszenzus adott esetben exkluzív, és figyelmen kívül hagyja, hogy a konszenzusorientált törekvések magukban hordozzák a partikularitások és másságok felszámolódásának lehetőségét is. Természetesen kialakítható egy egészséges egyensúly a másság elfogadása, megőrzése és a konszenzus kialakítása közt, de ezeket a határokat vajon kinek érdemi hatásköre megvonni?

A szerző tulajdonképpen két optikát választott a dialogicitás, illetve a kommunikációs jelenségek körüli kérdések bemérésére. Egyrészt a kérdéskör társadalomelméleti hátterét vázolja, másrészt pedig az elméleti bázis gyakorlati alkalmazhatóságát boncolgatja. A két optika viszont aránytalanul oszlik meg egymáshoz képest, a probléma társadalomtudományi megalapozottságának hangsúlyozása túlsúlyba kerül az alkalmazhatósági lehetőségek ismertetésének kárára. A kötet nyolc tematikus, a kommunikáció különböző aspektusait kiemelő tanulmányt tartalmaz. A tanulmányok társadalomtudósok a

tárgyra vonatkozó elméleteit vázolják és a problémák elemzésének társadalmi jelentőségét, fontosságát emelik ki. Találkozhatunk itt Hans-Georg Gadamer hermeneutikai modelljével, Martin Buber „dialogus-filozófiájával”, Emmanuel Lévinas etikájával, Jürgen Habermas „ideális beszédhelyzet” gondolatával, Max Scheler értékfenomenológiájával, Edmund Husserl életvilág fenomenológiájával, Ferdinand de Saussure nyelv-elméletével, G. Herbert Mead szociálbehaviorizmusával, Peter Berger–Thomas Luckmann tudásszociológiájával, Niklas Luhmann erkölcszociológiájával, Mary Douglas társadalomantropológiai elméletével, csak hogy néhányat említsék. A tanulmányok összességükben mondhatni egy társadalmilag kívánatos normatív irányt jelölnek meg, mely követésének számunkra célként kellene megfogalmazódnia. Ilyen cél a másság és idegenség elfogadása, vonatkozzon az egyénekre vagy kultúrákra, az előítéletek felfüggesztése a *Másik* jobb megértése végett, nyitottság a sajátunktól eltérő vélemények kellő meghallgatására, ily módon alakítva ki a termékeny párbeszédet.

A normativitásról lévén szó, felvetődik az etika és hermeneutika egymáshoz való viszonyának kérdése. A tanulmánykötet vonatkozásában azért izgalmas ez a kérdés, mert Ungvári a társas kapcsolatok alappilléreinek tekinti a hermeneutikus attitűdöt és a megfelelő erkölcsi viszonyulást. Ezen alappillérek kapcsolatát pedig együttműködésükben képzelem el. De míg az etika viszonyulásokra épül, addig a hermeneutika központi mozzanata a jobb megértés. Míg az etika előírásokon alapszik, addig a hermeneutikai megértés elsősorban történet. A kérdés, hogy ennek a megértésnek mennyiben lehet normatív alapot tulajdonítani. Amint fentebb írtam, etikát viszonyulásokra építenek fel, és amennyiben a megértést egyfajta viszonyulásként percipiáljuk, lehetséges rá etikát építeni. Márpedig a hermeneutikai megértés elsősorban a *Másikra*, a *Másra* irányul, ennyiben pedig a *Másikhoz* való viszonyulás hogyanját tartalmazza. Mondhatni előírja, de talán pontosabb, ha azt mondjuk, leírja, hogyan lehetséges az *Idegent* jobban, másként megérteni. Ennyiben nyilván hogy erkölcsi mozzanatok is tartalmaz. De fontos itt megjegyezni, hogy ezen „előírásokhoz” nem úgy kell viszonyulni, mint egy módszertanhoz, hanem sokkal inkább az emberi létezés egyfajta módját fejezik ki, mely az embertársainkhoz való viszonyulásaink folyamán lép érvényre. Következésképpen a hermeneutika a megértés aktusából bontja ki az erkölcsiséget.

A tanulmánykötet egy harmadik kulcsfogalma, a hermeneutika és etika (szűkebben értve: az értékek) mellett, a kommunikáció. Ungvári a társadalmi jelenségek megragadásának, megértésének legmegfelelőbb módját a kommunikáció formáinak elemzésében látja. Nemhiába, hisz ma már legapróbb mozdulatunk, legrovidebb szótagunk is „beszél”, és társadalomtudósok száza csapnak le rá, egész emberi „világokat” hallván ki belőlük. A kommunikációs formákat tágan kell értenünk. A testünk, a pletyka, egy karikatúra, egy hokimeccs – hogy csupán egy párat említsék –, mind kommunikációs formák, és mind jelentős integratív szerepet töltenek be a

társadalmi életben. A tanulmánykötet erőssége, hogy a kommunikációs módozatok széles palettáját mutatja be, és ezáltal a társadalmi érintkezés olyan aspektusaira hívja fel a figyelmet, melyekről nem is gondolnánk, hogy mennyire beszédesek, és főleg, hogy mekkora jelentőséggel bírnak. De ne feledkezzünk meg a kötet központi problematikájáról, és pedig a dialogicitás hiányában kialakuló életérzés kérdéséről, merthogy a tanulmánykötet minden írásának értelemszerűen ezen probléma jobb megértéséhez, ebből adódóan pedig jobb kezeléséhez

kell konstruktívan hozzájárulnia. Hogy külön-külön az írásoknak mennyiben sikerül teljesíteni ezt a feladatot, az olvasó ítéletére van bízva. Annyi bizonyos, hogy a három kulcsfogalom mentén a szerző felvázol egy utat, melyen el lehet indulni. Megjelöli a tárgyat, amelyet társadalomelméleti szempontból érdemesnek és célravezetőnek talál vizsgálni. Megjelöli a szemléletet, melyet életviteli szempontból érdemesnek és célravezetőnek talál alkalmazni. Kérdés, hogy mi a cél.

Barta Mónika

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Mezőség-konferencia (2006. október 21.)

A Bölcsész- és Történettudományi Szakosztály előző, régiókra összpontosító rendezvényeit folytatva szervezte meg a Mezőség-konferenciát.

A régióra a 19. században irányult a figyelem, az egyéb erdélyi tájaktól eltekintve azonban monografikus leírása nem készült el. A konferencia különböző tudományágak képviselőit szólította fel friss kutatási eredmények közzétételére. Az előadásokat élénk érdeklődés követte.

Felhívás

A Mezőség-kutatás eredményei címmel interdiszciplináris konferenciát szervez az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsész- és Történettudományi Szakosztálya.

A régióra a 19. században irányult rá a figyelem. Az első feljegyzések a mezősegi magyar társadalom fogyatkozását, nyelvi és kulturális erózióját tették szóvá. Ezt követően a szépirodalom (Petelei István, Makkai Sándor, Wass Albert, Sütő András) és az etnológia a mentalitás, az életforma, a társadalmi viszonyok archaikus jellegét emelte be a köztudatba. Az 1970-es évektől kezdve a Mezőség a táncművelés jelszavává alakult. Az összefoglaló nagy mű, a „Mezőség leírása” hiányában a régióról élő képben a tudás a mítoszokkal keveredik. Az ismeretek területeit hiátusok választják el egymástól.

A konferenciára 2006. október 20–22-én kerül sor, Kolozsvárt és egy mezősegi településen. A szervezők saját kutatási eredménnyel rendelkező előadók jelentkezését várják. Lehetséges témakörök: a Mezőség múltja, társadalma, demográfiai, migrációs, természeti, földrajzi, nyelvhasználati, oktatási, felekezeti viszonyai, népi kultúrája, szépirodalmi, művészeti, zsumalisztikai reprezentációi, intézmények története. A konferencia idején kiállítás nyílik a Mezőséggel kapcsolatos kiadványokból.

A Mezőség reprezentatív bibliográfiája: Gilyén Nándor: *Az Erdélyi Mezőség népi építésze*. Bp. 2005; Keszeg Vilmos: *Mezősegi hiedelmek*. Marosvásárhely 1999; Kós Károly: *A Mezőség néprajza*. I–II. Marosvásárhely; Makkai Gergely: *Az Erdélyi Mezőség tájékológiaja*. Marosvásárhely 2003; Murádin László: *A mezősegi a-zás*. NyIrK XXXIII(1989). 1. sz. 23–48; Palotay Gertrúd–Szabó T. Attila: *Mezősegi magyar himzések*. Erdélyi Tudományos Füzetek 159. Kolozsvár 1943; Tagányi Károly–Dr. Réthy László–Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. I–VII. Deés 1901.

Program

10,00

Egyed Ákos: A konferencia megnyitása

Keszeg Vilmos: A Mezőség-kutatás története

Varga Sándor: Néptánc kutatás az erdélyi Mezőségen

Neményi Ágnes: A vidéki magyar lakosság foglalkozási, demográfiai folyamatai a 2002-es népszámlálás alapján

Nagy-Tóth Ferenc: Az Erdélyi Mezőség élővilágának környezet- és tájvédelmi jelentősége

Vita, szünet

12,00

Starmüller Géza: A mezőségi sóvonal hatása Kolozs megyére

Rüsz-Fogarasi Enikő: A középkori Mezőség vásárai

B. Kovács Júlia – Kolozsi Gergely István: Helytörténeti adatok Kolozsról

Hints Miklós: Mezőségi helynevek

Irinyi Tamás: Venczel József bálványosváraljai kutatása

Virág Magdolna: Az elitkultúra szerepe egy életpálya alakulásában. Esettanulmány

Vita, ebédszünet

16,00

Berekméri Mária-Erzsébet: Városiasodás – városiasítás a Mezőségen (Nagysármás – esetelemzés)

Szikszai Katalin: Mezősámsond társadalmi változása a 20. század tükrében

Tatár Erzsébet-Tímea: Mágikus cselekvések környezeti meghatározottsága

Sas Péter: Palotay Gertrúd, a mezőségi hímzések kutatója

Zsigmond Győző: Magyar népi gombaismeret a Mezőségen

Berekméri Mária-Erzsébet

Városiasodás – városiasítás a Mezőségen (Nagysármás – esetelemzés)

A román terület- és településfejlesztési politikában, a városfejlődésben 2002-től új trendek érvényesülnek. Ekkor indult meg egy újabb urbanizációs program, melynek eredménye látványos: három év alatt jelentősen megnövelték a kisvárosok számát, 58 települést nyilvánítottak várossá az Országos Területfejlesztési Tervben megfogalmazott kritériumok alapján (351/2001. törvény). Ez a törvény a Mezőség településállományában is változást idézett elő, hiszen ez időszakra csak a peremvidéken találhattunk városi rangú településeket, 2003-tól viszont Nagysármás városi rangot nyert el (382/30. 09. 2003 számú törvény), a hozzá tartozó településekkel együtt (Kissármás, Báld, Larga, Morut, Titiana és Csehtelke falvak).

A dolgozatban a Mezőség új városát, Nagysármást vesszük nagytó alá, vizsgálva a természeti, demográfiai, gazdasági feltételeit annak, hogy a kistérségben milyen polarizáló erőket fejthet ki.

Irinyi Tamás

Venczel József bálványosváraljai kutatása

Az erdélyi társadalomtörténeti diskurzus egyik fontos pillére a regionalizmus. A mindenkor „uralkodó eszme” mindig megpróbálja a maga képére és hasonlatosságára formálni nemcsak a valóságot, hanem annak fogalmi keretét, magát a nyelvet is. A regionalizmus 20. századi története, megítélése ezért pontos tükörképe az immáron mögénk kerülő század egymást sűrűn váltogató eszméinek. A sok „tükör” által így mára már csak homályosan látszik, de azért látszik a valódi metszet: a rendi-nemzeti-felekezeti törésvonalak mentén artikulálódott erdélyi regionalizmus.

Bálványosváralja diakron (1941/42, ill. 2001/02. évi) társadalomnéprajzi kutatása számomra a korabeli, ill. kortárs regionalizmusban, ill. központosításban érdekelt erők és ellenerek, érdekek és lehetőségek feltérképezésének ill. elvetésének idiografikus próbája.

Az első világháború után Erdélyben alapjaiban változott meg a helyzet; a realitásokat figyelembe vevő szemlélet azonban – érthető okokból – fáziskésésben volt.

Venczel József jelentőségét abban látom, hogy az „úri korszak” legvégén, a kisebbségi lét-helyzettel megpróbált Erdélyben a maga önismeretre felhívó, számvetésre készítő munkálko-

dásával egy olyan diskurzus részesévé válni, ami még napjainkra is tartogathat megszívlelendő tanúságtételeket.

Keszeg Vilmos

A Mezőség-kutatás története

A régióra a 19. században irányult rá a figyelem. Az első feljegyzések a mezősegi magyar társadalom fogatkozását, nyelvi és kulturális erőzóját tették szóvá. Ezt követően a szépirodalom (Petelei István, Makkai Sándor, Wass Albert, Sütő András) és az etnológia a mentalitás, az életforma, a társadalmi viszonyok archaikus jellegét emelte be a köztudatba. Az 1970-es évektől kezdve a Mezőség a táncházmozgalom jelszavává alakult. Az összefoglaló nagy mű, a „Mezőség leírása” hiányában a régióról élő képben a tudás a mítoszokkal keveredik. Az ismeretek területeit hiátusok választják el egymástól.

Az előadás a régió kutatásának főbb eredményeit és korszakait tekinti át.

Nagy-Tóth Ferenc

Az Erdélyi Mezőség élővilágának környezet- és tájvédelmi jelentősége

A bölcsészettudományok vizsgálatai, megállapításai és következtetései bizonyára maradandóbbak és cselekvésre ingerlőbbek, ha természettudományos adatokkal egészülnek ki.

Az Erdélyi Mezőség sajátos élővilága, nemkülönbön ásványi kincsei és kiváló személyiségeinek szellemi alkotásai jelentősen járultak hozzá az egész Kárpát-medence koronkénti gazdasági és társadalmi állapotához (haladás–lemaradás). Az Erdélyi Mezőség virágtalan és virágosmagvas növényfajainak földtörténeti, földrajzi-származási és elterjedési (areálgeográfiai) jellegzetességei, valamint környezetélettani (ökoфизиológiai) sajátosságai ismeretében nagyon valószínűsíthető, hogy ezen az éghajlatilag és földfelszínileg (orográfiailag) változatos tájon gégócok, fajkirajzasi központok léteztek. Ezek természetes fejlődési képességének tulajdoníthatók azok a szakadatlan önmegújulási folyamatok (szubcessziók), amelyeknek a természetellenes emberi beavatkozások utáni helyreállítási rendezésekben van különös jelentőségük.

A növényfajok száma, különlegessége, egyedisége, ritkasága, változatossága, valamint a növényzet újraképződési ereje és sajátossága alapján az Erdélyi Mezőség méltán tekinthető a Kárpát-medence botanikus kertjének.

Starmüller Géza

A mezősegi sóvonallal hatása Kolozs megyére

A történelem folyamán Erdély birtokosai minden korban igyekeztek gondoskodni védelmének erősítéséről. Természeti kincseit az ókor óta folyamatosan kitermelik. A Kárpát-medence szélén fekvő, vasban, sóban, aranyban gazdag országgrészt a keletről jövő betörések elsődlegesen érintették.

Erdélyben az ósvárak, a honfoglalás kori földvárak, a törzsi és nemzetségi központok várai lettek az Árpád-házi királyaink intézményes központjai. Első királyunk, Szent István uralkodása alatt (1001–1038) kiépült Erdélyben a hét ispánsági királyi vár (septem castra). Ezek közül a mai Kolozs megye területén levő négy vár a mezősegi sóvonallal aknáit is védelmezte. Így Dész vára a dési és dészaknai sóbányákat, Doboka vára a széki, Kolozsvár vára a kolozsi, míg Torda vára a tordai sóaknákat ügyelte.

A sóbányászat, sóstavak és sóskutak máig a nemzetgazdaság jelentős tényezői. A só használatával kapcsolatos népszokások és hagyományok még élnek.

Tatár Erzsébet-Tímea

Változások a folklórszövegek tükrében

A különböző folklórszövegek felelevenítése rákényszeríti egy közösség tagjait arra, hogy tudatosan reflektáljanak a szövegek életében, éltetésében, funkciójában és ezzel együtt az ökológiai, társadalmi, gazdasági életükben, mentalitásukban történt azon változásokra, amelyek befolyásolták a rituális cselekvések és szövegek repertóriumának átalakulását. A naptári év jeles napjaihoz, az emberi élet fordulópontjaihoz kapcsolódó felelevenített forgatókönyvek egyes elemeit, illetve a mindennapi cselekvések egy-egy szegmensét különböző értékelések kísérik, például: *ez így volt, de ma már nincs így, vagy ez nem volt így, de ma már így van.*

A dolgozat két észak-mezőségi falu (Mezőveresegyháza, Szentmáté) szövegrepertóriumából ilyen – a gyakorlatból az emlékezetbe átkerült – elemek kiválasztását és vizsgálatát célozza, és ezek tükrében az itt élő embereknek mint kulturális világuk változását észlelő, megfogalmazó és értelmező személyeknek a bemutatását.

Varga Sándor

Néptánc kutatás az erdélyi Mezőségen

Előadásom első részében megkísérlem összefoglalni a Mezőséggel kapcsolatos korai tánc-történeti adatokat, az 1940-es években zajló tánc kutatás eredményeit. A következőkben, a Martin György és Kallós Zoltán neve által fémjelzett korszak Mezőségre vonatkozó eredményeit, illetve az ezen kutatás óta is megválaszolatlan kérdéseket szeretném tárgyalni. Végezetül az 1980-as évek óta folyó kutatásokról, a tánc házmozgalomnak a mezőségi tánc kultúrára és tánc kutatásra gyakorolt hatásáról, valamint saját kutatásomról szeretnék beszámolni.

Virág Magdolna

Az elit kultúra szerepe egy életpálya alakulásában – esettanulmány

A tanulmány 1999 őszén íródott, és a Mezőség nyugati peremén fekvő, mintegy 600 lelkes településhez, Visához kapcsolódik. Az itt folytatott tanári, illetve néprajzi kutatómunkám során a továbbtanulással kapcsolatos jelenségekkel úgy szembesültem, hogy kérdések egész sorát kellett megfogalmaznom. Özvegy Kiss Mihálynéval 1994-ben beszélgettem először, majd öt év múlva még két alkalommal. Már az első találkozáskor feltűnt, hogy gondolkodásmódja, világlátása mennyire egyedi falujának társadalmában. A beszélgetésekben létrejött 45 oldalnyi szöveg alapján az életpálya bonyolult hálóján azokat a pontokat igyekszem megragadni, amelyekben ez az idős paraszttasszony kapcsolatba került az elit kultúrával.

Felvilágosodás, Erdély – nemzetközi tudományos tanácskozás (2006. október 12–14.)

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének és az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek közös szervezésében tudományos tanácskozásra került sor Kolozsváron 2006. október 12–14-én *Felvilágosodás, Erdély* címmel. Célja az volt, hogy bemutassa az Erdéllyel kapcsolatos felvilágosodás kori irodalom kutatásának legújabb eredményeit.

A téma jelentőségét bizonyítja, hogy szép számban jelentkeztek résztvevők, az előadók jelentős része a fiatal kutatók körébe tartozik. A következő intézmények képviseltették magukat kutatókkal: MTA ITI (5), Pécsi TE (1), Szegedi TE (3), MOL (1), OSZK (2), ELTE (4), BBTE

(8), Partiumi KE (1), EME (1). A rendezvényre színvonalas műsorfüzet, plakát és kétféle banner készült (Könczey Elemér tervei alapján).

A vendégek október 11-én érkeztek, 12-én a köszöntők után Margócsy István, az ELTE tanszékvezető professzora *A felvilágosodás határai és határtalansága* címmel nyitóelőadást tartott, amelyben az előítéletes gondolkodás tudományos veszélyeire figyelmeztetett, egyszerűs mind a 18. század irodalmára vonatkozó kutatások jelentőségét hangsúlyozta. Ezután párhuzamos szekciókban folytatódtak az előadások színháztörténeti és filológiai témakörben. Különösen sok érdeklődőt vonzott az Aranka Györggyel és körével foglalkozó szekció előadássorozata, ahol egyebek mellett bemutatásra került az Aranka-levelezés számítógépes adatbázisa. Délután a tanácskozás résztvevői Bonchidára utaztak, („Bánffy György gubernátor nyomában”), a kastély és a rehabilitációs programok megismerése után rövid kulturális műsor következett egyetemi hallgatók előadásában Barsay Ábrahám erdélyi költő emlékére.

Október 13-án a tudományos előadások szekciókban folytatódtak az Erdélyi Múzeum-Egyesület székházában. A társadalomtudomány és az irodalmi filológia határterületére jellemző témák arra is rávilágítottak, hogy az európai irodalom jelenségei nyomon követhetők a 18. századi erdélyi írásbeliségben is. A rendezvény tudományos előadásainak összefoglalására záróbeszédében az MTA ITI 18. századi osztályának vezetője, Tüskés Gábor szakmai együttműködési szerződés előkészítését szorgalmazta intézménye vezetőségének megbízásából, az egyes kutatók jó része egyéni szakmai meghívást kapott (szakmai publikációra, tudományos előadásra, együttműködésre).

A rendezvény ideje alatt mozgó könyvstandon lehetett vásárolni az erdélyi kiadók tudományos kiadványaiból.

15 órákor az Egyetemi Könyvtár Különgyűjtemények részlegén könyv- és kéziratkiállítás nyílt a tanácskozás kiegészítő rendezvényeként (megnyitotta Kolombán Judit könyvtáros). A kolozsvári városnézéshez a Művészeti Múzeum 18. századi festménygyűjteménye (benne az ez alkalomra kiállított Mikes Kelemen-portré) és a Kolozsvár Galéria című új kiállítóhely megtekintése is hozzátartozott. A rendezvény zárónapján kirándulásra mentek a tanácskozás résztvevői Nagyszebenbe, ahol Guttman Szabolcs városi főépítész vezetésével a 18. századi erdélyi hétköznapiakat nyomozták, majd a Brukenthal Múzeum képtárát és a könyvtár néhány ritkaságát is megtekinthették (a könyveket Şerbănescu Olga könyvtáros mutatta be).

A tanácskozás perspektívákat nyitott mind a részt vevő intézmények, mind az egyes kutatók számára. Mintegy harminc tudományos előadás hangzott el, az előadások könyv alakú megjelentetését tervezzük. A szervezésbe bevont doktorandusok (Demeter Zsuzsa, Biró Annamária, Berki Tímea, Dóczy Örs, Erzse Melinda) jelentős mértékben hozzájárultak a rendezvény sikeréhez. (A rendezvényt az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a Bolyai Társaság, az Illyés Közalapítvány, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem és a Hídelvi Református Egyház támogatta.)

Kolozsvár, 2006. október 23.

Egyed Emese
egyetemi tanár, programfelelős

Felvilágosodás, Erdély

Nemzetközi tudományos tanácskozás
2006. okt. 12–14.

Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem (Horea u. 31. sz., okt. 12.)
Erdélyi Múzeum-Egyesület (Napoca/Jókai u. 12–14. sz., okt. 13.)

OKTÓBER 12.

8.30–9.00	Regisztráció (Bölcsészkar, Horea u. 31. földszint, az Ottlik-teremben)	
9.00–9.10	Köszöntések (Gábor Csilla BBTE, Tüskés Gábor MTA ItI)
Eminescu-terem	
9.10–9.40	Margócsy István: A felvilágosodás határai és határtalansága	
9.40–10.00	Beszámoló a felvilágosodás kori erdélyi irodalom kutatásáról (Egyed Emese)	
10.00–10.20	Kávészünet
Drăganu-terem	Popovici-terem
	Aranka György és köre	Színház- és drámatörténet
	Elnök: Labádi Gergely	Elnök: Tar Gabriella Nóra
10.20–10.40	Király Emőke:
Aranka György levelezése	Bartha Katalin Ágnes:
Olvasók drámairodalma
(a XVIII. század végének, a XIX. század elejének Kolozsvárán)
10.40–11.00	Pavercsik Iлона:
Az erdélyi könyvkereskedelem magyarországi kapcsolatairól	Tar Gabriella Nóra:
Könyves teátristák – Színház és könyvterjesztés Erdélyben a XVIII. század második és a XIX. század első felében
11.00–11.20	Dávid Péter:
„Nyájas társalkodás” vagy egy „ügynevezett piknyik”, Aranka György programjának politikusságáról	János Szatmári Szabolcs
„Hiszmann [...] a’ Színjáték mellett szól...” Michael Hißmann színház- és drámaelméleti traktátusa
11.20–11.40	Biró Annamária:
Társadalomtörténeti érdeklődés Aranka György társaságában	Kokoly Zsolt:
Szabályzatok a felvilágosodás kori Erdély magyar szintársulataiban
11.40–12.00	Vita	Vita
12.00–14.00	Ebédészünet
Olvasmányok, eszmék	Kapcsolattörténet
	Elnök: Sipos Gábor	Elnök: Kovács Kiss Gyöngy
14.00–14.20	Vogel Zsuzsa:
Faludi erdélyi olvasói	Kulcsár Krisztina:
A bizalom dokumentumai. II. Józsefhez intézett kérvények 1773. évi erdélyi látogatása során
14.20–14.40	Granasztói Olga:
XVIII. századi főúri gyűjtemények az aradi megyei könyvtárban	Szabó Ágnes:
Kazinczy Ferenc Erdélyi Levelei

14.40–15.00	Labádi Gergely: Az olvasó község	Dóczy Örs: Peregrinusok irodalma
15.00–15.20	Fórizs Gergely: Az Erdélyi Múzeum és a német populárfilozófia	Bodó Márta: Bolla Márton kolozsvári évei
15.20–15.50	Vita	Vita
15.50–16.00	Kávészünet	
	Nyelv, fordítás	Személyiségek
	Elnök: Tüskés Gábor	Elnök: Balázs Mihály
16.00–16.20	Hegedűs Béla: Erdélyi szerzők, fordítók nyelv- elméleti megjegyzései	Vulkán Vera Tünde: Mártonffy József alakja a Kazinczy– Cserey Farkas-levelezés alapján
16.20–16.40	Fazakas Emese: Felvilágosodás kori tökéletes nyelvtanok	H. Kakucska Mária: Orczy Lőrinc fordítástöredéke II. Rákó- czi Ferenc Emlékirataiból
16.40–17.00	Vita	Vita
17.30-tól	Kirándulás Bonchidára (indulás a Bölcsészkar elől)	
18.00–19.00	Kastélybemutató (Transylvania Trust)	
19.00–21.00	Vacsora Bonchidán	

OKTÓBER 13.

	Erdélyi Múzeum-Egyesület székháza Jókai/Napoca u. 2.	Erdélyi Múzeum-Egyesület székháza Jókai/Napoca u. 2.
	Költészet és kontextus	Társadalomtörténet
	Elnök: Hubert Ildikó	Elnök: Merényi Annamária
9.00–9.20	Hubert Ildikó: Tájélmény egyik deákosunknál	Merényi Annamária: „Lantra ömlenek ki meleg érzéseid...”: Dukai Takács Judit kortársi fogadtatása
9.20–9.40	Csörsz Rumen István: Az erdélyi kéziratos énekesköny- vek repertoárja és egyedi vonásai a XVIII. század második felében	Kovács Kiss Gyöngy: A Habsburg- installáció erdélyi következményei a XVIII. században – a korabeli emlék- iratok láttatásában
9.40–10.00	Vita	Vita
10.00–10.20	Ratzky Rita: Egy konzervatív a köztársaságiak között (Baróti Szabó Dávid)	Berki Tímea: A polihisztor viselkedéshagyomány az erdélyi írástudók körében
10.20–10.40	Demeter Zsuzsa: A szövegkritikus forrásai (Kovácsnai Sándor Gyöngyösi- jegyzetei)	Keszeg Anna: Kik voltak Gyöngyösi János ismerősei? Egy szerzői szociális háló elemzésének tanulságai
10.40–11.00	Egyed Emese: Versjelhagyás, erdélyi utóreneszánsz (Barcsay, Sándorffy, Teleki Domokos)	Nagy Levente: A hitszegő oláhtól az „édes itthonos polgártársainkig”. A Horea-felkelés visszhangja a korabeli magyar iroda- lomban (1784–1830)
11.00–11.20	Vita	Vita
11.20–11.30	Kávészünet	Kávészünet

- 11.30–12.10 **Beszámolók a szekciók munkájáról**
A tanácskozás munkájának értékelése (Tüskés Gábor)
- 12.10–14.30 Ebédszünet
- 15.00–15.20 A felvilágosodás kori Erdély könyvek, kéziratok tükrében. Kiállítás (Egyetemi Könyvtár, Különgyűjtemények). Megnyitja Kolombán Judit könyvtáros
- 15.30–16.30 Kávészás a Kolozsvár Galériában, Főtér 22. sz.
- 16.30–17.40 Városnézés (Szépművészeti Múzeum, Bánffy-palota – festészeti gyűjtemény a XVIII–XIX. századból, Fő téri épületek, Farkas utca)
- 17.40–19.30 Alternatív programok, vacsora (javaslat: a Toldi vendéglőben – Clinicilor/Mikó u.)
- 20.00–20.00 Színházi est. Marie Joes: Kövekkel a zsebében. Rendező: Keresztes Attila (Kolozsvári Állami Magyar Színház)
- OKTÓBER 14.
- 8.30–19.30 Ajándékkirándulás Nagyszebenbe. Indulás a Bölcsészkar elől (Ebéd, városnézés, látogatás a Brukenthal Múzeumban)

Felhívás

Tisztelt Tagtársaink!

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége és az egyesület humán tudományi folyóiratának, az Erdélyi Múzeumnak a szerkesztősége szeretné javítani és hatékonyabbá tenni a szakmai kommunikációt az egyesület és az egyesület tagjai között.

Úgy döntöttünk, hogy a tagjaink által közzétett jelentősebb publikációkról – nagyobb tanulmányokról, önálló kötetekről – az Erdélyi Múzeum hírt fog adni a folyóirat hasábjain, ismerteti azokat, és amennyiben alkalmas szakember(eke)t tudunk felkérni, kritikai recenziókat is közöl róluk. Ahhoz, hogy ezt időben és színvonalasan megtehessek, természetesen szükségünk lesz tagjaink szíves közreműködésére is. Azzal a kéréssel fordulunk Tisztelt Tagjainkhoz, hogy frissen megjelent publikációikat szíveskedjenek eljuttatni a Múzeum-Egyesület központi könyvtárába. Szívesen vennénk azt is, ha a közlésre elfogadott, megjelenés előtt álló önálló kiadványaikról idejében tájékoztatnának minket, hogy azokról már előzetesen is hírt adhassunk olvasóinknak.

Az így beérkezett köteteket, recenzálásukat követően, az egyesület könyvtárának állományában helyezzük el.

Együttműködésükért előre is köszönetet mondunk!

Kolozsvárt, 2006. október 24-én

Tisztelettel és köszönettel

Egyed Ákos
az EME elnöke

Kovács Kiss Gyöngy
az Erdélyi Múzeum felelős szerkesztője

Számunk szerzői

- Albert-Lőrincz Márton (1951) – tanár, egyetemi adjunktus, Sapientia–EMTE, Marosvásárhely
Barta Mónika (1983) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Bellághné Nagy Rózsa – kutató, Budapest
Csetri Elek (1924) – történész, ny. egyetemi tanár, Kolozsvár
Hegyí Géza (1981) – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Jakó Zsigmond (1916) – történész, ny. egyetemi tanár, az MTA és a Román Akadémia tagja, Kolozsvár
Király Emőke – doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Kubinyi András (1929) – történész, az MTA levelező tagja, az ELTE professor emeritusa, Budapest
Labádi Gergely – egyetemi tanársegéd, PhD, Szegedi Tudományegyetem
Lupescuné Makó Mária (1970) – egyetemi tanársegéd, doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Murádin Jenő (1937) – művészettörténész, ny. egyetemi docens, Kolozsvár
Ráduly János (1937) – tanár, néprajzkutató, Kibéd
Sallai András (1980) – egyetemi hallgató, BBTE, Kolozsvár
Sebestyén Mihály (1947) – történész, PhD, egyetemi docens, Marosvásárhely
Szabó T. Attila Ellák (1941) – biológus, habilitált professzor, az MTA doktora, Biological Database Laboratory, BioTár Electronic, Balatonfüred
Tánczos Vilmos (1959) – néprajzkutató, egyetemi docens, BBTE, Kolozsvár
Veress Károly (1953) – filozófus, egyetemi tanár, BBTE, Kolozsvár

Contents

András Kubinyi: Zsigmond Jakó, the Scholar of the History	1
„...my career has been a great adventure...” Interview with Zsigmond Jakó (Initiated by Mária Lupescu Makó).....	16
Bibliography	27
Géza Hegyi: Radna and the Radna Valley in the Middle Ages (1241–1469/1475).....	33
Károly Veress: The Experience of Understanding	55
Márton Albert-Lőrincz: The Horses Coaches and his Drivers or the Regulation of the Transylvanian School System Between the two World Wars	75

Workshop

Mihály Sebestyén: A New Volume of the Bisterfeld-Library.....	91
Rózsa Bellágh Nagy: „The Good and Wise” Woman in Funeral Orations in the 18. Century	94
Emőke Király: György Aranka, the Translator	107
Gergely Labádi: The Theory of Correspondence in the Hungarian Enlightenment.....	126
Jenő Murádin: Endre Kőváry, the Painter (1832–1918)	133
János Ráduly: The Old Runic Writing in the Franciscan Church from Moldvabánya (Baia) ..	145
Vilmos Tánzos: The Runic Writing from Moldvabánya (Baia).....	150

In memoriam

Zsigmond Jakó: Farevell from Iván Borsa.....	157
Elek Csetri: Farevell from András Magyarai	159
Attila Ellák T. Szabó: In memoriam Attila T. Szabó	161

Review

András Sallai: From the Interpersonality-Problem to the Interculturality’s Ethic	166
Mónika Barta: Communication as a Science of Accomodation.....	167

Society Communications

Ethnographic Conference (21. october 2006.)	170
Enlightenment, Transylvania – International Scientific Communication (12–14. October 2006.)	173
Request.....	177
<i>Our Authors</i>	178

Cuprins

Kubinyi András: Istoricul Jakó Zsigmond	1
„...cariera mea a fost o mare aventură...” De vorbă cu Jakó Zsigmond (Interviu realizat de Lupescu Makó Mária)	16
Bibliografia lucrărilor lui Jakó Zsigmond apărute între 1995–2006	27
Hegyí Géza: Rodna și Valea Rodnei în Evul Mediu (1241-1469/1475)	33
Veress Károly: Experiența înțelegerii	55
Albert-Lőrincz Márton: Reglementarea învățământului în Transilvania interbelică	75

Atelier

Sebestyén Mihály: Un nou volum al Bibliotecii Bisterfeld	91
Bellághné Nagy Rózsa: Femeia „bună și înțeleaptă” în discursurile funerale din sec. 18.	94
Király Emőke: Activitatea de traducător a lui Aranka György	107
Labádi Gergely: Teoria epistolei în literatura maghiară din Epoca Luminilor	126
Murádin Jenő: Pictorul Kőváry Endre (1832-1918)	133
Ráduly János: Înscripția runică de la biserica franciscană din Baia	145
Tánczos Vilmos: Despre înscripția runică de la Baia și împrejurările originii ei	150

In memoriam

Jakó Zsigmond: Dr. Borsa Iván (1917-2006)	157
Csetri Elek: Cuvânt de adio la catafalcul lui Magyarí András	159
Szabó T. Attila Ellák: Omagiu Dejului (100 de ani de la nașterea lui Szabó T. Attila)	161

Recenzii

Sallai András: De la problematica interpersonalității la etica interculturalității	161
Barta Mónika: Comunicarea ca știință a acomodării	167

Comunicări ale Societății

Conferința „Câmpia Transilvaniei” (21. oct. 2006.)	170
Transilvania și iluminismul. Conferință științifică internațională (12-14. oct. 2006.)	173
Anunț	177
<i>Autorii numărului de față</i>	178
<i>Contents</i>	179

Tartalom

Kubinyi András: Jakó Zsigmond, a történettudós	1
„...pályám egy nagy kaland volt...” Beszélgetés Jakó Zsigmonddal (Kérdezett Lupescuné Makó Mária).....	16
Jakó Zsigmond 1995–2006 közötti irodalmi munkásságának könyvészete	27
Hegyi Géza: Radna és a Radna-völgy a középkorban (1241–1469/1475).....	33
Veress Károly: A megértés tapasztalata.....	55
Albert-Lőrincz Márton: A lovasfogat és hajtói, avagy az erdélyi iskolaügy szabályozása a két világháború között	75

Műhely

Sebestyén Mihály: A Bisterfeld-könyvtár egy újabb kötete.....	91
Bellághné Nagy Rózsa: A „jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben	94
Király Emőke: Aranka György fordítói munkássága.....	107
Labádi Gergely: Levélelmélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban	126
Murádin Jenő: Kőváry Endre festőművész (1832–1918)	133
Ráduly János: A moldvabányai ferences templom régi rovásjegyei.....	145
Tánczos Vilmos: A moldvabányai rovásfeliratról és keletkezésének hátteréről	150

In memoriam

Jakó Zsigmond: Dr. Borsa Iván (1917–2006)	157
Csetri Elek: Búcsú Magyarai Andrástól.....	159
Szabó T. Attila Ellák: Hódolat Désnek (A nyelvész Szabó T. Attila születésének 100. évében).....	161

Szemle

Sallai András: Az interperszonalitás problémájától az interkulturalitás etikájáig, avagy a <i>túliség</i> bűvöletében	166
Barta Mónika: A kommunikáció mint az alkalmazkodás tudománya.....	167

Egyesületi közlemények

Mezőség-konferencia (2006. október 21.)	170
Felvilágosodás, Erdély – nemzetközi tudományos tanácskozás (2006. október 12–14.).....	173
Felhívás.....	177
<i>Számunk szerzői</i>	178
<i>Contents</i>	179
<i>Cuprins</i>	180